

Government Oriental Library Series.

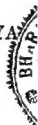
BIBLIOTHECA SANSKRITA—No 24

माधवीया धातुवृत्तिः.

THE
DHATUVRITTI
OF

MĀDHAVĀCHĀRYA

Vol. I.—Part II.

EDITED BY

A MAHA'DEVA SĀ'STRI, B. A.,

Curator, Government Oriental Library, Mysore,

AND

PANDITARATNAM K. RANGA'CHĀ'RYA,

First Pandit, Government Oriental Library, Mysore

Published under the Authority of the Government of
His Highness the Maharaja of Mysore.

MYSORE,

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS.

1900.

विषयसूचिका.

भवादयः.

धातयः.	पुटसङ्ख्या:	धातयः.	पुटसङ्ख्या:
ईक्ष दर्शने .	३५३	ब्राह निद्राक्षये ..	३६४
ईप गतिहिंसादर्शनेषु .	"	कामृ दीर्घा ..	३६५
भाप व्यक्ताया वाचि ..	३५४	ऊह वितर्क ..	३६६
वर्ष ज्ञेहिने ..	"	गाहू विलोडने ..	३६७
गेपृ भन्विच्छायाम् .	"	गृह ग्रहणे .	३६८
एपृ प्रयत्ने ..	"	घुषि कान्तिहरणे ..	३६९
जेपृ कैपृ एपृ प्रेपृ गती .	३५५	घुषिरविनाशार्थं ..	३७०
रेपृ हेपृ अन्यत्तं शब्दे ..	"	अक्ष व्याप्ति ..	३७१
काग शब्दरुद्रायाम् .	"	तक्षू त्वक्षू तन्करणे .	३७३
कामृ दासौ ..	३५६	उक्ष नेचने .	३७४
णासु रामृ शब्दे ..	३५७	रक्ष पालने .	३७५
णग वीटिले ..	३५८	गिक्ष चुम्बने .	"
म्यस भवे ..	३५९	तृक्ष स्तृक्ष णक्ष क्षी ..	"
आह शक्ति इच्छायाम् ..	"	वक्ष रोष सङ्घात इत्येके .	३७६
प्रमु ग्लमु अदन ..	३६०	मृक्ष सङ्घाने ..	"
क्ष चेटायाम् ..	"	तक्ष तत्रणे ..	"
महि महि वृद्धौ ..	३६१	पुक्ष नादरे ..	३७७
अहि गर्ता ..	३६२	काक्षि वाक्षि माक्षि कक्षायाम् ..	"
महं गृह पुत्रायाम् .	"	शक्षि ध्रक्षि ध्याक्षि धोरवायितं च ..	"
महं मरु प्रापान्य ..	"	क्ष्य पाने ..	३७८
महं मरु परिभाषणहिंसादानेषु	३६३	गृष तुष्टौ ..	"
मिह गती ..	"	पृष वृद्धौ ..	"
मेह जेह मरु प्ररणे ..	३६४	मृष स्तेये ..	३७९

धातवः .	पुटसङ्ख्याः.	धातवः.	पुटसङ्ख्याः.
शप् प्रसवे	३७९	शसु स्तुती	४००
यूप हिसागम्	"	चह परिस्मरने	४०१
जूप च	३८०	मह पूजायाम्	४०२
भूप अलङ्कारे	"	रह त्यागे	४०३
ऊप रुजायाम्	"	रहि गती	४०४
ईप उच्छे	३८१	रह दृढि वृह वहि वृद्धी	"
कप स्वप् शिप जप क्षप शप वप		बहि शन्दने	४०७
मप रूप तिप हिंसाया	"	तुहिर दुहिर उहिर अर्धने	"
भप भर्त्तने	३८५	जह पूजाराग	४०८
उप दाहे	"	पुत दीप्ति	४०९
जिपु विपु मिपु सेचने	३८६	धिता वणे	४१०
पुप पुष्टी	३८८	मि मिदा ज्ञेहने	४११
श्रिपु श्रिपु प्रुप प्लुप दाहे	"	नि पिदा ज्ञेहस्य मोचने च	"
प्रुप वृषु मृपु सेचने । मृष्ट सहने		ईच दीप्ताभिमर्शितो च	४१२
च । इतरी हिसासङ्गनयोध	३९०	पुष्ट परिस्मरने	४१३
घृप सङ्क्षप	३९२	रट लुट लुठ प्रतीयाते	४१४
हपु अब्धीके	"	शुभ दीप्ति	"
तुस हस हस रस शब्दे	३९३	क्षुभ सञ्चलने	"
लस श्लेषणनीदनयो	३९४	गम तुम हिंसायाम्	४१५
घस्त अदने	"	लस ध्वसु भ्रसु अवससने	"
जर्ज चर्व शर्श परिभाषणहिंसातर्ज		ध्वसु गती च	"
भेषु	३९५	वम्भु विन्वासे	४१६
पिसु पेगु गती	३९६	नृतु वतने	४१७
हस हसने	"	नृषु नृक्षी	४१८
जिह समार्धा	३९७	शृवु शब्दकुत्सायाम्	४१९
मिश मश शब्दे रोपकृते च	३९८	स्यन्द प्रसरणे	"
शव गती	"	रूप सामर्थ्य	४२१
शश प्लुतगती	"	पठ चेष्टाश्रम	४२२
शमु हिसायाम्	३९९	व्यप भवतश्चलनयो.	४२४

धातवः.

पुठसहस्रकाः.

प्रथ प्रत्याने	४२३
प्रथ विस्तारे	४२७
प्रथ नर्दने	४२९
स्वद स्वरने	४३०
क्षति गतिदानयो	४३१
दक्ष गतिशायनयोः	४३२
प्रथ वृषाया गती	४३३
प्रथि प्रथि हृदि वैद्ये	४३४
प्रि तरा सम्भ्रमे	४३५
उर रोमे	४३६
गड सेचने	४३७
हेड वेष्टने	४३८
वट नट परिभाषणे	४३९
नट तृती	४४०
टक् प्रतिपाते	४४१
चक्र तृती	४४२
वग हगो	४४३
रगे शङ्कायाम्	४४४
लो से	४४५
हगे हगे पगे छगे सवरणे	४४६
को मोच्यते	४४७
वग अग कुटिलाया गती	४४८
वग रण गती	४४९
वग शग धग दने	४५०
अग कथ नग हग हिसाया	४५१
चन च	४५२
वु च नाचने	४५३
ज्वल दीर्घा	४५४
द्वल द्वल चलने	४५५

धातवः.

पुठसहस्रकाः.

स्मृ आच्यने	४५६
वृ भवे	४५७
वृ नये	४५८
आ पावे	४५९
मारणतोपणनिरामनेपु क्षा	४६०
कम्पने चालि	४६१
छर्त् छर्त्तने	४६२
जल्लोन्नयने लडे	४६३
मदी हर्षमेलनयो	४६४
धन शब्दे	४६५
स्वन जगतमने	४६६
शमोऽदर्शने	४६७
यमाऽर्शवेष्टने	४६८
स्तादित्वपरिभ्यां च	४६९
पण गती	४७०
राग दीर्घा	४७१
टु भ्राग टु भ्राग टु भ्राग दीर्घा	४७२
म्यमु स्वन धन शब्दे	४७३
पम दम शब्दे	४७४
ज्वल दीर्घा	४७५
चट कम्पने	४७६
जल घातने	४७७
टल टल वैद्ये	४७८
टल स्थाने	४७९
हट विलेपने	४८०
णट गन्धने	४८१
दल गती	४८२
दल प्राप्ते धान्यावरोधि च	४८३

धातवः	पुटसङ्ख्या	धातवः	पुटसङ्ख्या
पुल महस्वे	४६५	मृधु मृधु उन्दने	५०२
कुल रास्त्वाने वन्धुपु च	४६६	बुधिर बोधने	५०३
शल हल पटल गतौ	४६७	उ बुन्दिर् निशामने	५०४
हुल हिंसासवरणयोश्च	"	वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादि-	
कथे निष्पाके	४७५	त्रग्रहणेपु	"
पये गतौ	"	खनु अमदारणे	"
मथे विलोडने	"	चीड आदानसवरणयो	"
हु वम उद्गरेणे	४७६	चायर् पूजानिशामनयो ..	५०८
भ्रमु चलने	"	व्यय गतौ	५०९
क्षर सञ्चलने	४७९	दाशु दाने	"
पह मर्पणे	"	मेपृ भये	५१०
रम क्रीडायाम्	४८३	अपृ गतौ	"
पश्लु विशारणमत्यवसादनेपु	४८६	अस गतिशील्यादानेपु	"
शद्लु शातने	४८९	सस बाधनस्पर्शनयो	"
कुश आह्वाने रोदने च ..	४९०	रूप कान्तौ	५१२
कुच सम्पर्जनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भावि	"	चप भक्षणे	"
लेखनेपु	४९१	छप हिंसायाम्	"
मुध अनागमे	४९२	झष आदानसवरणयो	५१३
रह बाजजन्मनि प्रादुर्भावे च	४९३	झक्ष अदने	"
वस गतौ	४९४	दाध दाने	"
ह्रिष अव्यक्ते शब्दे	४९५	माह माने	५१४
अञ्जु गतौ याचने च	"	गुहू सवारणे	"
हु याधृ यादमायाम्	४९६	श्राञ् सेवायाम्	५१६
रेट् परिभाषणे	४९७	भृन् नरणे	५१८
चते याचने च	"	हृन् हरणे	५२०
प्रौपृ पर्याप्ता	५०१	धृन् धारणे	५२५
मिट् मेट् मेधाईसनयो	"	णान् प्रापणे	५२७
मेधृ सङ्गमे च	५०२	धेर् पाने	५३३
णिट् णेट् कुरसासत्रिकर्षयो	"	म्लै म्लै हपक्षये	५३७

धातवः.	पुटसङ्ख्याः.	धातवः.	पुटसङ्ख्याः.
द्ये न्यकरणे	.. ५३८	धु स्तये	... ५४८
द्रे स्वप्ने	... "	धु गते	... "
ध्रे तृप्ते	... "	जि जि अभिमये	... ५९१
ध्वे चिन्तायाम्	.. "	जिह् इपदमने	... ५९२
रे शब्दे	.. ५३९	गुह् अव्यक्ते शब्दे	... ५९१
स्त्ये शब्दे शब्दसङ्ख्यातयोः...	५४०	गाह् गती	५९४
रे लब्धे	.. ५४२	कुह् घृह् उह् इह् गच्छे	५९६
क्षे जे प क्षणे	.. "	च्युह् जुह् मुह् भुह् गती	५९७
के गे शब्दे	... ५४३	रुह् गतिरेषणयो	... ५९८
श्रु खे पाके	... ५४५	धृह् अवधंसने	... "
पे औ वै शोषणे	.. ५४६	मेह् प्रणिशने	... "
ष्टे वेष्टे	... ५४७	रेन् रक्षणे	.. ६००
देप् शोषणे	.. ५४८	र्येह् गती	.. "
पा पाने	... "	घेह् वृद्धी	.. ६०१
घ्रा गन्धोपदाने	... ५५३	त्रेह् पालने	... "
ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः	.. ५५५	पृह् पचने	... ६०२
ष्टा गतिनिवृत्ता	.. ५५५	मूह् बन्धने	... ६०३
न्ना अभ्यासे	.. ५६३	विह् विहायसा गती	... "
दाण् दाने	.. ५६४	तु ह्यनन्तरणयो.	.. ६०४
हृ कौटिल्ये	.. ५६५	गुह् शोषणे । तिज्ज निशने । मान	
स्वृ शब्दोपतापयोः	... ५६८	पूजायाम् । यध बन्धने	६०७
म्बु चिन्तायाम्	... ५७०	रम रामस्ये	.. ६०९
गृ गती	.. ५७१	हु सभाय् प्राप्ती	.. ६१०
ऋ गतिप्रापणयो	... ५७५	ध्वञ्ज परिष्वजे	.. ६१२
गृ घृ सेवने	... ५८०	हृद पुगीयोन्तर्गे	... ६१४
घृ हृष्टे	.. ५८१	जि द्विधा अव्यक्ते शब्दे	.. "
छु रता	.. "	मृह्निह् गतिशोषणयो	... ६१४
पु प्रमदेष्वर्शयो	... ५८३	यम विपरिणामयुने	... ६१६
श्रु श्रवणे	... ५८५	यम प्रहृष्टे	.. ६१७

जातव	पुटसङ्ख्या	जातव	पुटसङ्ख्या
गम्भट् १०० गतौ	६१८	पच समवाय	६५०
यम उपरमे	६२१	भग्न समानाम	६५१
तप सन्ताप	६२२	रज राग	६५२
खन हानौ	६२६	शप आक्राश	६५५
पत्र सङ्ग	६३७	लिप दाप्ता	६५६
पृथिर प्रक्षणे	६३९	यत्र दयपूजान्नतिकरणदानमु	६५७
दग दशन	६४२	हु वप् वीनास्तान	६६१
कृप नलपणे	६४३	बह प्रापणे	६६२
दह भस्मीकरण	६४५	वस नयस	६६५
मिह सचन	६४६	पत्र तन्तुसतान	६६९
वित निवार रागापनयने च		यत्र सवरण	६७१
दन अग्रलण्डने	६४७	हेत्र स्पभारा शदे च	*६७०
दान तनने		वद व्यक्ताया वाचि	६७५
हु पचप् पाके		हु आ श्वि गातृद्वया	६७८

ईक्ष दर्शने ॥ ६०१ ॥

ईक्षते । ईक्षाञ्चक्रे । ईक्षिता । ईक्षिष्यते । ईक्षताम् ।
ऐक्षत । ऐक्षेत । ईक्षिषीष्ट । ऐक्षिष्ट ॥ ईक्षिष्यते ॥
ईक्षयति । ऐचिक्षत् ॥

देवदत्तायेक्षणे । नैमित्तिकः पृष्टस्मन् शुभाशुभं पर्यालोचयती-
त्यर्थः । 'राधीक्ष्योर्यस्य निप्रश्नः' अनयोस्तत्कारकं सम्प्रदानं
यस्य निप्रश्नः । यद्विषयं पृच्छते इत्यर्थः । स्वसम्बन्धिनः
शुभाशुभस्य निप्रश्नयोग्यत्वान् कारकमपि तयोच्यते । तदिह
धातु अर्थान् शुभाशुभपर्यालोचनवृत्तिः । अन्यत्र देवदत्तमीक्षत
इति द्वितीयम् ॥

सुप्तं प्रतीक्षते सुप्तप्रतीक्षः—सुप्तप्रतीक्षा—'ईक्षिष्यमिभ्यां
चेति वक्तव्यम्' इति कर्मण्युपपदे णप्रत्ययः ॥

ईप गतिहिंसादर्शनेषु* ॥ ६०२ ॥

ईपते । ईपाञ्चक्रे । ईपिता । इत्यादि । 'नीपसहलुभरुपरिपः'
इत्यत्र ह्रस्वादिर्ग्रहणान् ईपिता इत्यादौ नेद्विगुलः ॥

ईपा । मनस ईपा मनीपा—एषोदरादिः ॥

ईप्सः आचार्य —'सर्वेनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपट्टप्रद्वेषा अस्वनन्त्रे'
इति वज्रन्तस्य निपातनमस्येति मन्त्रेयः । उणादिवृत्तौ तु इपु
इच्छायामित्यस्य तादादिकस्य निपातनमुच्यते इप्सः इति ह्रस्वादिः ।
तन्मतेऽयमिच्छार्थः ॥

* परस्मैपदिषु 'इप गतो' इति दिवादौ । अयमिच्छार्थः
तुदादौ । आभीक्ष्यार्थं क्रयादौ ॥

भाप व्यक्तायां वाचि ॥ ६०३ ॥

भापते । वभापे । भापिता ॥

विभापिपते । वामाप्यते । वामापीति, वाभाष्टि ॥

भापयति । अवभापत्, अवीभपत्—‘भ्राजभास’ इत्युप-
घादम्बविकल्प ॥

व्याभापक —‘निन्दहिंस’ इत्यादिना बुज् ताच्छीलिक् ॥

वर्ष स्नेहने ॥ ६०४ ॥

दन्त्योष्ठगाढि । वर्षते । ववर्षे । वर्षिता ॥

विवर्षिपते । वावर्ष्यते । वार्षाष्टि ॥

लटि तिप्पिपो —अवावर्दे, अवावर्द्ध—‘रात्सम्य’ इति नि-
यमान्न सयोगान्तोत्प ॥

वृष सेवने, इत्यथे परस्मपदी । शक्त्यर्थश्चुरादौ ॥

गेपृ अन्विच्छायाम् ॥ ६०५ ॥

ग्लेपृ इति मैत्रेय । अन्विच्छा अन्वेपणम् ॥

गेपते । जिगेपे । गोपिता ॥

जिगेपिपते । जेगेप्यते । जेगोष्टि । जेगेष्ट ॥

गेपयति । अजिगेपत्—ऋदित्त्वान्नोपघादम्ब ॥

एपृ प्रयत्ने ॥ ६०६ ॥

एपते इत्यादि ॥

जेपृ णेपृ एपृ प्रेपृ गतौ ॥ ६०७—

६१० ॥

जेपते ॥

नेपते । प्रणेपते ॥

एपते । एपाञ्चके । एपिता । एपिप्यते ॥

एपयति । मा भवानेपिपत् ॥

प्रेपते ॥

रेपृ हेपृ अव्यक्ते शब्दे ॥ ६११—६१२ ॥

• रेपते—अय म्बभावात् वृक्विषय ॥

हेपते । अयमश्वविषय ॥

हेपृ इति सरेफश्चात्र द्रष्टव्य ॥

यदाह केशवस्वामी—

कौक्षे वर्दति पर्दते गुदरेवे रेपेति वार्कं भवेत्

बुक्कोपि श्वरेवे भेपेति हयने द्वेपोते हेपेति च । इति ॥

तथा—‘हेपा द्वेपा च निस्वने’ इत्यमर ॥

कासृ शब्दकुत्सायाम् ॥ ६१३ ॥

कासते ॥

कासाञ्चत्रे—‘कासप्रत्ययान्’ इत्याम् ॥

कासिता । कासिप्यते । कासताम् । अकासत । का-
मेत । कासिसीष्ट । अकासिष्ट । चिकासिपते । चाका-
स्यते । चाकास्ति ॥

लोटि हेर्धिभावे 'धि च' इति तलोपे—चाकाभि । न च 'धि च' इत्यत्र भाष्यकृता सिमित्तपेक्ष्यते । लटि—तिपि हल्ङ्चादिलोपे प्रत्ययलक्षणोऽनतिप्परत्वात् 'तिप्यनस्ते' इति अस्तिर्गर्जितस्य सान्तस्य पदस्य तिपि परे दकार इति दङ्गरे तस्य चर्त्वे अचाकात् । सिपि तु 'सिपि धातोर्गर्जा' इति सान्तस्य अस्तिवर्जितस्य धातो पदस्य पक्षे रुत्वे—अचाकाः इत्यपि भवति ॥

कासयति । अचकासत्—ऋटिच्चात्रोपधादस्व ॥

कास—'हलश्च' इति सञ्ज्ञाया षञ् ॥

कासरः—औणादिक अर ॥

कासार—बाहुलकादार ॥

कासू—शक्ति ॥

कासूतरी—'कासूगोणीभ्या ष्टरच्' इति अल्पत्वे द्योत्ये ष्टरच् । पित्त्वात् ङीप् । अस्मादेव निर्देशादूकारप्रत्यय ॥

कमति' इति ज्वलादौ गत्यर्थ । कस्त इति गतिशासनयोरादादिकस्य । तत्रान्येऽनिदिष्टादिन कस्त इत्याहु । अन्ये तु तालव्यान्तं पठन्त कष्ट इति ॥

भासृ दीप्तौ ॥ ६१४ ॥

भासते इत्यादि कासिवत् ॥

भासयति ॥ अवीभसत्, अवभासत्—'भ्रानमास' इत्युपधादस्वविकल्प ॥

एव चास्य ऋटित्व तच्चात्रफलम् । अनुबन्धान्तराकरणं तु प्रकरणानुरोधात् ॥

भास्वरः—‘स्येशमास’ इत्यादिना तच्छीलदो वरच् ॥

भाः । भासो । भासः—‘भ्राजभाम’ इत्यादिना ताच्छी-
लिकः कर्तरि क्णिप् ॥

णासृ रासृ शब्दे ॥ ६१५-६१६ ॥

नासते । प्रणासते ॥

. रामत इत्यादि कासिन् ।

नासा—अशर ॥

नासिका—संज्ञाया केनि ‘केऽणः’ इति द्वस्वः । ‘प्रत्य-
यस्थान्’ इतीत्वम् ॥

नासायां भवं तस्यै हितं नास्यम्—‘शरीरावयवान्’ इति
यत् ॥

नामिकाशब्दात् यति ‘नस्तासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु’ इति
नस्भावे नस्यम् इति । एवम्—नस्त । नक्षुद्रः । इत्यादि ।
‘आद्यादिभ्य उपसह्वाणम्’ इति सार्वविभक्तिक तसि । ‘अपा-
दाने चाहीयरुहो.’ इति वा अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्स्वार्थे
तसिः हीयरुहो प्रयोगे नेति । नक्षुद्र इत्यत्र नासिकया क्षुद्र
इति ‘पूर्वसदृश’ इत्यादिना ममासस्तृतीयाया । तत्र हि ऊन
इत्यर्थग्रहणम् ॥

नामिन्यो वर्ण । नासिन्य नगरम्—इत्यत्र यति ‘वर्ण-
नगरयोर्न’ इति नस्भावनियेध ॥

*वाग्धीव नासा यस्य वाग्धीणस. अनविशेष—‘अन्नासिका-
यास्तंज्ञाया नसं चास्थूल्यात्’ इति नासिकान्तात् बहुव्रीहेः

सज्ञायामचसमासान्त । नासिनायाश्च नसादेश । अस्थूलादिति
वचनात् स्थूलनासिक इत्यत्र अनन्सम्भावो न भवत ॥

खुरणाः—‘खुरखराम्या नस् वक्तव्य ’ इति नस्भाव ।
आदेशान्तरकरण प्रत्ययनिवृत्त्यर्थमिति कैश्यटपदमञ्जर्यादौ । अत्र
वृत्तावजधीप्यते इति । तेन—‘खुरणस । खरणस ’ इत्यपि भवति ॥

प्रगता नासिका अस्मात् प्रणस—‘उपसर्गोच्च ’ उपसर्गपूर्-
वनासिकान्तबहुव्रीहे अचित्यच् । नासिकायाश्च नस्भाव । ‘उप-
सर्गद्विहुल्म् ’ इति उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य नसो नकारस्य णत्वम् ।
उभयत्रोपसर्गग्रहण प्राद्युपलक्षणार्थम् ॥

विगता नासिका अस्य विग्र—‘वेर्प्रो वक्तव्य ’ इति आदेशो
नासिकाया ॥

‘यद्यह नाथ नायास्य विनसा हतान्धवा ’ इति मङ्गिप्रयोग
विशेषविहितेन आदेशेन भाव्यमिति महान्तो न सहन्ते । केचित्तु
वार्तिक ‘वे खो वक्तव्य ’ इति पठन्तो बिम्ब इत्युदाहरन्ति ॥

तुङ्गनासिका—‘नासिकोदरौष्ठनद्वादन्तकर्णशृङ्गाश्च ’ इति ना-
सिकाद्यन्ताद्बहुव्रीहे वा ङीप् ॥

रास—क्रीडाविशेष ॥

रासभ—‘रासिबल्लिभ्या च ’ इत्यमच् ॥

रास्त्रा—‘रास्त्रासास्त्रास्थूणावीणा ’ इति नप्रत्यये निपातित ॥

णस कौटिल्ये ॥ ६१७ ॥

नसते । प्रणसते । नेसे । नसिता । इत्यादि ॥
नासयति । अनीनसत् ॥

भ्यस भये ॥ ६१८ ॥

भ्यमते । वम्यसे । भ्यमिता । विभ्यसिपते ॥

वाभ्यस्यते । वाभ्यस्ति ।

भ्यासयति । अविभ्यसन् ॥

वाभ्याधि—इत्यत्र हे धिभावे 'धि च' इति सलोपः । त-
पामिद्वत्वात् 'अतो हे' इति रुक् न भवति ॥

एव नमेरपि नानधि इति भवति ॥

आडः शसि इच्छायाम् ॥ ६१९ ॥

आड शसीति पाठादयमाहूर्व एव प्रयोक्तव्य । तथा च
तद्व्यप—अयमाहूर्व एव प्रयोक्तव्य इति । सम्मतायान्तु—न
वेद्यो नाप्युपसर्गान्तरपूर्व इति ॥

आशसते । आशशसे । आशंसिता ।

आशिशसिपते । आशशस्यते—इदित्वाद्गुप्, नलोपाभावश्च ॥

आशाशस्ति । आशाशन्धि इत्यत्र 'धि च' इति सलोपे
अनुस्वारपरसवर्णौ ॥

एडि—तिप्पिपो हल्ङ्चादिलोपे सयोगान्तलोपे च आशाशन् ॥

आशसयति । आशशसत् ॥

आशसु—'सनाशसभिक्षट' इत्युप्रत्यय ॥

आंशसित ॥

आशस्य—कृते ल्यप् ॥

दौर्गस्तु । नोपधमनिदित पठन्तीति स्वामी । तेषा नलो-
पामावो विशेष ॥

शसु स्तुतो, इत्यग्रे परस्मैपदिषु । आड शसु इच्छायाम्,
शसु अनुशिष्टो इति द्वयमदादो ॥

ग्रसु ग्लसु अटने ॥ ६२०-६२१ ॥

ग्रसते । जग्रसे । ग्रसिता । इत्यादि पूर्ववत् ॥

ग्रासयति पिण्ड देवदत्तम्—निगरणार्थत्वाच्चित्त्वा परस्मैपद, प्रयो-
ज्यस्य कर्मत्व च ॥

ग्रसित्वा, ग्रस्त्वा—उदित्वात् इङित्त्वम् ॥

ग्रस्त—‘यस्य विभाषा’ इत्यनिट्त्वम् ॥

ग्रस्यत इति ग्रास कबल ॥

पिण्ड ग्रसते इति पिण्डग्र—‘अत्वसन्तस्य’ इति दीर्घ ‘अ-
धातो’ इति प्रतिषेधात् न भवति ॥

ग्रसिष्णु इति हेलारानीये लिङ्गनिर्देशे प्रयुज्यते । ‘भुवश्च’
इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् भ्राजिष्णुवन्निर्वाह । अत एव
‘भुवश्च’ इत्यत्र वृत्तौ चकाराम् भ्राजेश्च भाषायामिति चशब्द
क्रियते ॥

एव ग्लसतीत्यादि ॥

ईह चेष्टायाम् ॥ ६२२ ॥

ईहते । ईहाञ्चक्रे । ईहिता । ईहिष्यते । ईहिताम् । ऐ-
हत । ईहेत । ईहिपीष्ट । ऐहिष्ट ॥

इजिहिपते ॥

इहयति । मा भवानीजिहन् ॥

ईहा । एही पर्येही—आहुर्वात्पर्याहुर्वाचिनन्नात् शार्ङ्गरवादि-
पाठात् हीन् ॥

बहि महि वृद्धौ ॥ ६२३-६२४ ॥

बंहते । बवंहे । बंहिता । बंहिपीष्ट ॥

विबंहिपते । वाच्यते—उदित्वानुम्, नलोपाभावश्च ॥

वाचण्डि—लटि पदान्ते च 'होट' इति इकारस्य टका-
र । 'सप्तस्तथोर्धोऽधः' इति 'तकारस्य बकारे, 'ष्टुना ष्टुः' इति
ष्टुत्वे, 'दोढे लोपः' इति पूरस्य लोपः । अत्र ढत्वष्टुत्वे
आश्रयात्सिद्धे । नकारस्यानुस्वारपरसमर्णौ ॥

वाभंक्षि—टत्वे, 'एकाचो वशो भप्लपन्तस्यस्थोः' इति य-
कारस्य भप्लभावेन भकारे 'पदोः कस्मि' इति कत्वम् । वाचण्डः ।
वाबंहति । वाबंक्षि । वाबंहः ॥

लटि निष्पिषो होवात्पूर्वं हलुच्चादित्रोपः* इति सप्तन्तव्या-
भावात् भप्लभान्—अवावन् ॥

बंहयति । अवबंहन् ॥

एवं बंहते । इत्यादि ॥

अय भाषार्थश्रुरादायेति स्वामी । मह पूनायाम्, इनाहनाये
परम्पदिषु । महीयते इति 'महीद्' इति कण्ठादिपाठात् ॥

अहि गतौ ॥ ६२५ ॥

अंहते । आनहे । अंहिता ॥

अअहिपते । 'कुह्येश्रु' इति हकापस्य चुत्वे झकारे 'अ-
भ्यासेचर्च' इति जश्त्वेन जकारे नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ ॥

अंहयाति । आअिहत् ॥

अह —अमुन् ॥

अयं चुरादौ भाषार्थः ॥

गर्ह गल्ह कुत्सायाम् ॥ ६२६-६२७ ॥

गर्हते । जगर्हे । गर्हिता ॥

जिगर्हिपते । जागर्हते । जागर्हीति । इत्यादि बंहिवत् ॥

लङि तिप्सिपो हल्भादिलोपे 'रात्सस्य' इति नियमात्
संयोगान्तलोपाभावात् हकारस्य ढकारे सप्तन्तत्वात् पदान्तविषय-
त्वाच्च भयभावे—अजायर्ह ॥

अयमाधृपीयोऽपि ॥

गल्हते—इत्यादि । पूर्ववत् ॥

यङ्कुकि, तिप्सिपो लोपे संयोगान्तलोपे च अजागल्ह ॥

वर्ह वल्ह प्राधान्ये ॥ ६२८-६२९ ॥

ओष्ठच्चादी । वर्हते । वल्हते । इत्यादि ॥

वर्हते सर्वेष्ववयवेषु प्रधान भवतीति वर्हम् । वर्हिणः—
'फलवर्हाम्यामिनज्वक्तव्यः' इति मत्वर्थीय इनच् ॥

वर्ही—मत्वर्थीय इति ॥

इमौ भाषार्थौ चुरादी । बर्हिस्तु हिंसायामपि तत्रेव । बृह
बृहि बृद्धो इति अत्रेवाऽग्रे परस्मैपदिषु ॥

वर्ह बल्ह परिभाषणहिंसादानेषु ॥६३०-

६३१॥

दन्त्योष्ठ्यादी । बर्हते । बल्हते । इत्यादि ॥

अत्र घनपालमंत्रेयो परिभाषणादौ ओष्ठ्यादित्वं वृद्धौ दन्त्यो-
ष्ठ्यादित्वं चाहतुः । ‘छादयत्यनेनेति बर्हः घन्’ इति वदन्
शाकटायनोप्यत्रैवानुकूलः । यथा वयं तथा स्वामी । यदाह-
बर्ह बल्ह प्राधान्ये मुनिप्रवर्हाः बर्हमिति । एवं हि मुनि-
प्रवर्हा इति प्राधान्ये प्रयोग उपपद्यते । प्रवल्हिका इति च
भाषार्थः । तदुक्तं पुरुषकारे—‘प्रवल्हिका प्रहेळिका’ इति ।
तच्चोत्रैव अनुकूलम् । भाषाविशेषत्वात् प्रवल्हा इति—तथा च
बहुचब्राह्मणम्—‘प्रवल्हिकादशंसति प्रवल्हिकाभिर्देवा असुरान् प्रव-
ल्हायेनानत्यायन्’ इति । व्याकृतं चेतन् गोविन्दस्वामिना—
प्रवल्ह्य अनृतं भाषित्वा इति । यत्तुक्तं शाकटायनेन—‘आच्छा-
द्यतेऽनेनेति बर्हः घन्’ इति नैनदोष्ठ्यादित्वे साधकं, सर्वेष्व-
वयवेषु प्रधानं भवनीत्येवं* व्युत्पादितत्वात् । बृह उद्यमने इति
तुदादौ ॥

प्लिह गतौ ॥ ६३२ ॥

प्लेहते । पिप्पिहे ॥ पिप्पिहिपते ॥

प्रिदित्वा, प्रेदित्वा—‘रलोव्युपवात्’ इति किञ्चविकल्पः ॥

प्रीदा—‘श्वश्रुक्षन्पूषन्प्रीहन्तेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जनयन्विश्वप्सन्-
परिजग्मन्मातरिश्वन्मव्वन्’ इति कनिनन्तो निपातित । उणादिनृत्तौ
तु प्रीशब्दपूर्वाद्धन्तेष्टिलेपे व्युत्पादित । यथा दयं तथा मैत्रेयः ।
प्रीहानौ इत्यादौ ‘इन्हन्पूषा’ इति नियमो हन्शब्दस्यानर्थक्या-
च्चेति भाष्यादौ स्थितम् ॥

वेह जेह वाह प्रयत्ने ॥६३३-६३५॥

आद्यो दन्त्योष्ठ्यादि । अन्त्यं केवलौष्ठ्यादिः । उभावपि
केवलौष्ठ्यादी इत्येके । दन्त्यौष्ठ्यादी इत्यन्ये ॥

पेहते । जेहते । वाहते । इत्यादि ॥

प्रदिच्चाणौ चङि ह्रस्वाभावः—अविवेहत् इत्यादि ॥

वेहत्—गर्भोपवातिनी गौ—‘सश्रुत्पद्मेहत्’ इति अतिप्रत्यये
निपात्यते । गोवेहत्—‘पोटायुवति’ इत्यादिना कर्मधारयः ॥

वाहा—अजन्तत्वाच्चाप् ॥

वाढम्—‘लुठ्वस्वान्त’ इत्यादिना निष्ठायामिडभावो भृशार्थे ।
अन्यत्र वाहितम् ॥

जेहतिर्गत्यर्थोऽपि—उक्तं च ‘अरेणुभिर्जेहयानं’* इत्यत्र क्षुर
भट्टभास्कररीयथो ॥

द्राह निद्राक्षये ॥ ६३६ ॥

निक्षेप इति केचित् ॥

द्राहते । इत्यादि पूर्ववत् ॥

यद्भुक्ति 'दाद्वेर्गोतोर्' इति ब्रह्मि पदान्ते चेति हस्य वमारे
'अपस्तथो' इति धत्वे जश्त्वे च—दाद्वग्नि, दाद्वग्नि इत्यादि॥
सिधि भष्मभवेन दग्धस्य वमारे 'खरि च' इति वमारे
चर्त्वेन वमारे सिप्पमारेस्य पत्वे—दाद्वग्नि । लङ्गे हङ्गा-
दिना तिप्पिपोलोपे भष्मभवनन्त्वचर्त्वेपु—अदाद्वग्नि ॥

काशृ दीप्तौ ॥ ६३७ ॥

काशने । चकाशे । काशिना । काशिप्यते । काश-
ताम् । अकाशत । काशेत । काशिपीष्ट । अकाशिष्ट ।
अकाशिप्यत ॥

चिकाशिपते । चाकाश्यते । चाकाष्टि । ब्रश्चादिना
पत्वे ध्रुत्वम् । चाकाशि । चाकाश्मि । चाकाश्वः । चाका-
श्म । चाकाष्टिः—इत्यत्र हेर्निष्ठावे ब्रश्चादिना पत्वे ध्रुत्वे जश्त्वम् ॥

गटि, अचाकाद् ॥

काशयति । अचकाशत् ॥

काश —अच् वच् वा ॥

नीकाशः—'इह काशे' इति इगन्तस्योपसर्गस्य काश
उत्तरपठे दीर्घे ॥

काशि, काशी—अक्तिन्नन्तत्वाद्वा दीप् ॥

काशिष्ट मरा काशिका—'काश्यादिभ्यश्चञ्जिठौ' इति
सिप्पिनौ ठञ्जिठौ । ठञि 'टिष्टा' इति दीप्—काशिकी ॥

काष्टम् । काष्टा—'हनिनुपिनीरमिकाशिम्य क्यन्' इति
क्यन् ॥

आकारोपधप्रकरणादयमिह पठिन । अयं दितादौ च ।
कश्च मतिशास्त्रयो, इत्यदादौ ॥

अन्ये दन्त्यान्त्यमिदित पठन्ति । अनिदितमपरे ॥

ऊह वितर्के ॥ ६३८ ॥

वितर्क सम्भावनम् । ऊहते । ऊहाश्चेत् । ऊहिता ।
ऊहिष्यते । ऊहताम् । औहत । ऊहेत् । ऊहिपीष्ट ।
औहिष्ट ॥

ऊजिहिपते । ऊहयति । औजिहत् ॥

समूहति, समूहते—‘उपसर्गादस्यत्पूह्योर्वा वचनम्’ इत्युपसृष्टाद-
स्मात्परस्मैपदं च ॥

समुह्यात् इत्यत्र ‘किदाशिपि’ इति क्त्वे, ‘उपसर्गाद्भूस्व
ऊहते’ इति यङ्गारादौ कृति इत्स्व । एव यद्यपि समु-
ह्यत इति । यद्यपि ‘उपसर्गादस्यत्पूह्यो’ इति वार्तिकमकर्म-
काधिकारपठितं तथाऽपि वृत्तिकेय्यादौ सकर्मकाकर्मकसाधारणमु-
क्तम् । ‘अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन’ इति प्रयोग आह-
स्येति सुधाकर । एव च सति ओहतीति गुण पठितव्य ॥

ओहते इत्यत्र अन्तादिवशात्वेन उपसर्गात्परत्वेन ‘उपसर्गा-
द्भूस्व ऊहते’ इति ह्रस्वो न भवति, ‘उभयतश्चाश्रये नान्ता-
दिवत्’ इति वचनात् । यद्वा—अत्राण इति वर्तते । स च
सामर्थ्यात्पूर्वेण णञोरेणेति ह्रस्वामसङ्ग । एव च समीक्ष्यत
इत्यादाकप्यादि कृदो ह्रस्वो न भवति ॥

गाहू विलोडने ॥ ६३९ ॥

गाहते । जगाहे । जघासे । जघादे—धामस्मेभावे
'होदः' इति दत्वे भन्मावे ऋत्वम् । धामि—दत्वभन्मावयो।
पृत्वे दलोपः । अत्रादिनियमस्य अनिपिद्धविषयत्वाद्गुदित्वादिदृक्ते
जगाहिपे इत्यादि ॥

गादा, गाहिता । घाह्यते, गाहिष्यते । गाहताम् । अगा-
हत । गाहेत । आशिपि—घाक्षीष्ट, गाहिपीष्ट । अगाह ।
अघाक्षताम् । अघाक्षत । अगादाः । अघाङ्गम् । अघाक्षि ॥
अघाक्षे मिज्जोपे, दत्वपृन्वदलोपा । मत्वयद्रक्षणेन सादिप्रत्यय-
परत्वात् भन्मावे नाशङ्क्य, मिज्जोपस्य मत्वयद्रक्षणे पूर्वत्रामि-
द्धत्वात् । अत्र एवासिद्धत्वात् मिज्जोपात्पूर्वं न भप्भावः ।
धामि तु परत्वाद्भप्भावः ॥

इदृक्ते—अगाहिष्ट इत्यादि ॥

जिघाक्षते, जिगाहिषते । जागायते । जागादि ॥

गाहयति । अत्रीगहन् ॥

गादा, गाहित्वा ॥

गादः, गाहितः ॥

'गाहू' इति पचादौ पाठान् टित्वान् स्त्रियां—गाहो ॥

गह्वम्—'उच्चर' इत्यादिना जगति हस्ते निरात्यते । उगा-
दित्वा तु गायनेनिरातनमुक्तम् ॥

गहनं करोति गहनायने—'मत्ररष्टरशृच्चगहनेभ्य' यङ्ग-

निकीर्षाया' इति द्वितीयान्ताद्ग्रहणात् कण्वचिकीर्षाया क्यङ् ।
कण्व पापम् । सत्रादयश्च वृत्तौ पापवचना इति हरदत्तादिभि-
रुक्तम् । अत्रैव वार्तिके निदेशात् ल्युटि द्वस्व ॥

गहे भव गरीयम्—'गहादिभ्यश्च' इति शैपिक्रु उ ।
अत्रैव 'गह' इति निदेशात् अचि द्वस्व ॥

गृहू ग्रहणे ॥ ६४० ॥

गर्हते । जगृहे । जगृहिपे, जगृक्षे । जगृहिद्वे, जगृ-
द्वे । गर्हिता, गर्हा । गर्हिष्यते, यक्ष्यते । गर्हिताम् ।
अगर्हत । गर्हत । गर्हिषीष्ट, घृक्षीष्ट—'लिङ्गिचावात्मनेपदेषु'
इत्यनिटृक्षे कित्त्वान्न गुण ॥

अगर्हिष्ट, अघृक्षत । अगर्हिषाताम्, अघृक्षाताम् । अग-
र्हिषत, अघृक्षत । अगर्हिष्ठा, अघृक्षथाः । अगर्हिध्वम् ।
अगर्हिद्वम् । अघृक्षद्धम् । अगर्हिषि, अघृक्षि । अगर्हिष्वहि,
अघृक्षावहि । अनिटृक्षे । 'शल इगुपधादनिट कस' 'कसत्या
चि' इत्यल्लोप । यत्रादौ 'अतो दीर्घो यनि' इति दीर्घ ।
दत्तादि तु पूर्ववत् ॥

जिगर्हिषते, जिघृक्षते—इदभावे 'हल्न्ताच्च' इति सन
कित्त्वम् ॥

जरीगृक्षते—'रीगृत्वत' इति रीक्रु ॥

जगृहीति, जर्गादि । जगृदः स्त्रीकोरभ्युदाहार्यम् ॥

गर्हित्वा, गृद्धा । गृदम् ॥

गृहम्—इगुपधलक्षण क । अत्र मेत्रेय—'गेहे क'

इति, गृह्यतेः कविधानं तस्यापि गृहमिति यथा स्यात् इति ।
अयं कर्त्तव्यकोशे अह इत्यदुपच. पश्यने; तदनार्पम् । यदाह देवः—

; ष्यन्तस्य अहगे अहेर्ग्रह्यने तत्रानदन्ताद्गृहे

भूमादेशापि गर्हते श्चि तु परे गृह्यात्पृथगीत च । इति ॥

अत्र पुरुषकारे गृहेरित्यनेनैव पूर्वस्माददन्तत्वमात्रं* विशेषः
गृह्यत्वं त्वविशिष्टमिति दर्शयता मन्दानां अहपाठाशङ्का निरव-
काशनां नीता । इह अह इति स्वामिकाश्यपमम्मनाकारादयः
पठन्ति; तदपि ग्राह्यम् । तथा च 'अक्षेपु गृहः' इत्यत्र
वृत्तिः—गृहिः प्रकृत्यन्तरमिति ॥

गृह्यते इत्यादि पूर्ववत् ॥

गृहः अक्षस्य—'अक्षेपु गृहः' इत्यप् ॥

अक्षादन्यत्र गृहाह इति षन् । येषां तु निपातनं अहेरिति-
मनं तेषामनक्षे ग्राहः इति प्रत्युदाहार्यम् । उल्थाभावो विशेषः ॥

घुपि कान्तिकरणे ॥ ६४१ ॥

घुपते । जुघुपे । घुपिता ॥

जुघुपिपते । जोघुप्यते । जोघुंष्टि । लोटि हेधिमाने घृन्-
नश्त्वानुस्वारपरमवर्णेषु जोघुष्टि । लटि निष्मिपोः छेपे—अ-
जोघुन् ॥

घपीत्यदुपचं पेठनुश्चन्द्रादयसौ । स्वामी—'यम' इति दन्त्या-
न्तमदुपचं पठाठ । यथा ययं तथा देवमेतरेयदुर्गाः । पठा-
रान्ताऽप्ययं 'घुपिरभिशाब्देन' इत्युत्तरयानुमाभ्यादिह पठितः ।
घुसादय उदाता अनुदात्तेन ॥

घुपिरविशब्दनार्थः ॥ ६४२ ॥

इतोऽर्हत्यन्ता उदात्ता उदात्तेत ॥ विशब्दन प्रतिज्ञानम् ।
तच्च शब्देन स्वाभिप्रायप्रकाशनमिति न्यासे । अस्मादन्यस्मिन्नर्थे
यथाप्रयोगमय घातुर्वर्तत इति पुरुषकारे । सर्वत्र क्षीररवामिध
नपालभागवृत्तिकारा 'घुपिरविशब्दनार्थ' इति पठु । चन्द्र-
बुर्गौ तु अर्थशब्दमपहाय 'शब्दे' इत्येव पठतु । 'घुपृ शब्दे'
इति पठन् शाकटायनोऽप्यत्रैवानुसूल । तेन चेरिस्तथाने ऋदित्
क्रियते । यदि शब्द इत्यर्थस्तस्यात् तर्हि 'घुपिरविशब्देन'
इतीदृशमतिपेधेऽपि लुपु 'घुपिरशब्दे' इत्येव वाच्य म्यान्
इति 'घुपिरविशब्दनार्थ' इति मैत्रेयादिपाठो ज्यायान् ॥

घोपति । जुघोप । घोपिता ॥

लुटि 'इरितो वा' इति परस्मैपदेषु छेरब्दादेशविस्तरपनात्—
अघुपत् । अघुपताम् । अघोपीत् । अघोपिष्टाम् । इत्या-
द्युभय भवति ॥

'लुवाद्बुह' इत्यत्र न्यामे 'व्यत्यघुसत्' इति वृत्तौ प्रत्यु-
दाहरणमुपादाय 'आनेत्यमागमशासन' इत्यनिरूप्यमुक्त्वा 'शल
इगुपयात्' इति कस उक्त । हरदत्तादयस्तु—प्रत्युदाहरण घुप्य-
तेरिति मन्त्राना इडभावे यत्न न कृतवन्त । घुप्यातिर्हि
नित्यानिट् ॥

जुघुपिपति, जुघोपिपति । घुपित्वा, घोपित्वा—'रलो
व्युपयात्' इति क्तासनो कित्त्विकित्त्व ॥

जोघुप्यते । जोघोपिष्ट ॥

रोटि हेर्धित्वप्लुतयो नक्षत्वे च पकारस्य—जोनुवृत्ति ॥

लङि तिप्सिपो—अजोघोट् ॥

घोषयति । अजूघुषत् ॥

घुष्टा रज्जु—‘घुषिरविशब्दने’ इति निष्ठायामनिट्त्वम् ।
संपूर्वत्वे तु ‘रुप्यमत्त्वरसङ्घुषास्वनाम्’ इतीदो विकल्पनात्—सङ्घुष्टा
रज्जु, सङ्घुषिता रज्जुः इत्युभयं भवति ॥

घुषिर् विशब्दन इति चुरादौ ॥

अक्षू व्याप्तो ॥ ६४३ ॥

अक्षति । आनक्ष । आनष्ट, आनक्षिथ । आनक्ष्व,
आनक्षिष्व । उदित्वादिङ्ङिकल्पः । थलि अनिट्पक्षे ‘स्को’
इति कलोपे घुत्वम् ॥

अक्षिता, अष्टा । अक्षिप्यति, अक्ष्यति—‘पद्मोः कस्ति’
इति कत्वे आद्यस्य ‘स्कोः’ इति लोपः ॥

अक्षतु । आक्षत् । अक्षेत् । अक्ष्यात् । मा भवा-
नक्षीत्—मा भवन्तावक्षिष्टाम्—‘नेटि’ इति न वृद्धिः । अनिट्पक्षे—
‘वदन्नहलन्तस्य’ इति वृद्धौ मा भवान् आक्षीत् । मा
भवन्तावाष्टामित्यादि ॥

ननु ‘येन नाव्यवधानम्’ इति न्यायेनैरेन वर्णेन व्यवधान-
माश्रयितुं युक्तम्, न त्वनेकेनेति कलोपस्यासिद्धत्वाद्नेकेन व्यव-
धानात् कथं वृद्धिः । नैतत्, तत्र हल्ग्रहणं हल्समुदायप्रतिप-
न्यर्थमित्युक्तत्वात् । तथा हि—‘वदन्नज्यो’ इति योगेन विभ-
ज्यते । तत्र अत इत्यनुवर्तयिष्यते । तत ‘अचः’ इति
द्वितीयो योगः । तत्र अङ्गेनाचो विशेषणात् अपाक्षीत् इत्या-

दावेकेन वर्णेन व्यवधाने वृद्धिसिद्धौ पुनक्रियमाण हल्ग्रहण
हल्समुदायप्रतिपत्त्यर्थं भवति ॥

अस्य कर्तृवाचिसार्वधातुकपरत्वे, 'अक्षोऽन्यतरस्याम्' इति
पक्षे श्रुर्भवति—अक्ष्णोति । अक्ष्णुत अक्ष्णुवन्ति—अनादौ
'अचि श्रुधातु' इत्यादिना उवङ् ॥

अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि—इत्यत्र 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हि-
लुङ् भवति, तत्रैव असयोगपूर्वादित्युक्तत्वात् । अक्ष्णवानि
इत्यत्र आटि परत्वादुवङ् बाधित्वा गुण ॥

आक्ष्णोत् । अक्ष्णुयात् ॥

अचिक्षिपति ॥

अनिदृक्षे 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवेचने' इत्युक्तत्वात् अस्मात्परत्वात्
'स्को' इति क्लोपे 'पक्षे' इति क्ले च सन ककारस-
हितस्य द्वितीयस्यैराचो द्विवेचने हलादिशेषे, 'सन्त्यत' इतीत्वे
अचिक्षति इति भवति ॥

अक्षयति ॥

चटि गिलोपस्थ स्थानिवच्चात् शिशब्दस्य द्विवेचने—आचिक्षत् ॥

अक्षित्वा, अष्ट्वा ॥

निष्ठाया—अष्टः ॥

अक्षि—'इन्' इतीन् प्रत्यय । अक्ष्णा—'अस्थिदधिसक्य-
क्ष्णामनदुदात्त' इति तृतीयाद्यनादावनन्तस्थानदादेशे 'अछोपोन'
इत्यछोष । रौ 'विभाषा दिश्यो' इत्यछोषविभक्त्यनात्—अक्षिणि
अरिणि इत्युभय भवति ॥

विशालमक्षि यस्य स विशालाक्षः—‘बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच्’ इति स्वाङ्गाचिसकथ्यक्ष्यन्तात् बहुव्रीहेः पच् । पित्त्वात् स्त्रियाम्—विशालाक्षी । ‘स्वाङ्गात्’ इति वचनात् स्थूलाक्षा वेणुयाष्टिः इत्यत्र ‘अक्ष्णोऽदर्शनात्’ इत्यचि टावभवति । अदर्शनवाच्यक्ष्यन्तात् समासमात्रादचिति सूत्रार्यः । इह दर्शनं चक्षुरिति गवाक्षम्, कवराक्षम् इत्यत्र अचक्षुर्वचनस्य अक्षिशब्दस्याच् भवति । यद्वाऽत्र समुदायो दर्शनसाधनम्, न तु तदवयवोऽक्षिशब्द इति तस्य दर्शनयोगाभावात् ‘अदर्शनात्’ इति निषेधस्य नैव प्रसङ्गः । कवराक्षमिति सच्छिद्रं यदश्वानां मुखपिधानं तदुच्यते । कथं स्पृत्वाक्षिरिक्षुरिति, यदि दृश्यते ‘अनित्यस्समासान्तः’ इति निर्वाहः । अयं समासान्तः स्वतिपूर्वस्यापि भवति, ‘न पूजनात्’ इत्यत्र ‘प्राग्बहुव्रीहेः’ इत्युक्तत्वात् ॥

तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ॥ ६४४-६४५ ॥

तक्षति । त्वक्षति इत्यादि अक्षिगन् ॥

‘तनूकरणे तक्षः’ इति पक्षे शब्द्विषये श्री—तक्ष्णोति अतक्ष्णोत् । इत्यादि अक्ष्णोतिवन् ॥

तक्षा—‘कनिन्युवृपितक्षि’ इति कनिन् । तक्ष्णोऽपत्यं-ताक्ष्णः । ‘शिवादिम्योऽण्’ इत्यण् । अत्र ‘अन्’ इति अन्तस्य अण्परत्वात् प्रकृतिभावे प्राप्ते ‘पपूर्वेहन्वृनराज्ञामणि’ इति पपूर्वो योऽन्शब्दो हनश्च तयोः घृनराजन्शब्दस्य चाणि परे ‘अछोप इत्यछोपः । “शिवाद्यणा ‘सैनान्तव्यक्षणकारिम्यश्च’ इति ष्यस्य वाचा नेत्यते” इति वृत्तावुक्तत्वात् ताक्षण्य

इत्यपि भवति । 'नस्तद्धिन' इति टिलोपो 'ये चामावक-
र्मणोः' इति प्रकृतिभावाच्च भवति । सेनान्त इति सेनाश-
ब्दान्ता गृह्यन्ते । लक्षण इति स्वरूपग्रहणम् । कारिणः इति
शिल्पिनः, इति ॥

ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः ॥ कुत्थां भवः कौट', स चासौ
तक्षा च कौटतक्षः स्वतन्त्रस्तस्योच्यते, 'ग्रामकौटाम्यां च
तक्षः' इति टच्समासान्तः ॥

पञ्चानां तक्षां समाहरः पञ्चतक्षम् । पञ्चतप्ती—'तक्षन्नलो-
पश्च' इति न लोप । पक्षे स्वीत्यं च । तदा 'द्विगोः'
इति टीप् । अन्यदा 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् ॥

तक्ष लचने । इत्यग्रेऽनूदित् ॥

उक्ष सेचने ॥ ६४६ ॥

उक्षति । उक्षाश्चकार । उक्षिता । इत्यादि अक्षिवत् ॥

'उक्षाप्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्' इति भट्टिप्रयोगमुपादाय सुधा-
करादयः उक्षन् इत्युक्षा कर्मणि वन्, उक्षान् प्रचक्रुः,
इति पाठान्तरं न्यास्यन् ॥

उक्षा—'श्वन्नुक्षन्' इति वनिनन्तो निपातित ॥

उक्ष्णा समूह औक्षकम्—'गोत्रोक्ष' इत्यादिना वुन् ॥

उक्ष्ण इदं औक्षम्—'औक्षमनपत्ये' इति निपातनात्
टिलोपः । अपत्ये तु औक्षणः—'पपूर्वहन्' इत्यल्लोपः ॥

जातोक्षः । महोक्षः । रुदोक्षः—'अचतुर' इति कर्मधा-
रयादचि टिलोपो निपात्यने ॥

रक्ष पालने ॥ ६४७ ॥

रक्षति । ररक्ष । रक्षिता । इत्यादि ॥

निरक्षतीति निरक्षी—‘रक्षश्रुवसवपशान्नो’ इति ग्रहादिपा-
ठात् णिनिः ॥

रक्षणम् । रक्षणः—‘यजयाच’ इत्यादिना नङ् ॥

रक्षः—असुन् ॥

राक्षसः—‘प्रज्ञादिभ्यश्च’ इति स्वार्थेऽण् ॥

णिक्ष चुम्बने ॥ ६४८ ॥

निक्षति । निनिक्ष । निक्षिता । इत्यादि ॥

प्रणिक्षणम् । प्रनिक्षणम्—‘वा निंसनिक्षनिन्दाप्’ इति
णत्वविकल्पः । अयं विकल्पः कृत्येवेति निन्दतौ प्रतिपादितम् ।
तेन प्रणिक्षति इत्यादौ ‘उपसर्गात्’ इति नित्यं णत्वं भवति ॥

तृक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ ॥ ६४९-६५१ ॥

तृक्षति । ततृक्ष । तृक्षिता । इत्यादि ॥

तिवृक्षियति ॥

तरीवृक्षयते—‘रीगृत्वतः’ इति रीक् । तवृष्टि—‘स्कोः’
इति कलोपस्यासिद्धत्वात् लुपुधत्वाभावात्त गुणः । एवं रिग्रीकोः ॥

तृक्षयति । अतिवृक्षत् ॥

तृक्षतीति तृक्षः तत्पापत्वं तार्क्ष्यः—‘मर्गादिभ्यो यञ्’ इति यञ् ॥

स्तृक्षति । तस्तृक्ष । इत्यादि । पूर्ववत् । पोपदेशफलं
तरीवृक्षयत इत्यादौ ॥

नक्षति । प्रणक्षति । इत्यादि ॥

नक्षत्रम्—‘अमिनक्षि’ इत्यत्र प्रत्यय । ‘न भ्राण्’ इत्यत्र नञ्पूर्वात् क्षरते क्षीयतेर्वा नक्षत्रमिति निपातितम् ॥

वक्ष रोपे सङ्घात इत्येके ॥ ६५२ ॥

वक्षति । इत्यादि ॥

वक्ष —अमुन् ॥

मृक्ष सङ्घाते ॥ ६५३ ॥

मृक्षति । इत्यादि ॥

‘मक्ष इत्यप्येके’ इति मत्रेय । मक्षति । ममक्ष । मक्षिता । इत्यादि ॥

मक्षिका—‘धुन् शिल्पिसङ्घयो’ इति धुनि यपि प्रत्यय-
स्थादितीत्वम् ॥

तक्ष त्वचने ॥ ६५४ ॥

त्वचन सवरणमिति दुर्गकाश्यपमत्रेया । ‘त्वचो ग्रहणम्’
इति स्वामी ॥

तक्षति । इत्यादि । अयमृद्धित्तनृवरणे गन् ॥

अत्र मत्रेय—‘पक्ष परिग्रहे—इत्यप्येके’ इति ॥

पक्षति ॥

पक्ष —न् ॥

पक्ष्य मृत् पक्षति—‘पक्षति’ इति तिप्रत्यय ॥

पक्षे भवं पश्यम्—‘दिगादिभ्यो यन्’ इति यत्नत्वयः ॥

पक्षमी—उदिपर्याय, वन्तगर्धनवनश्च । अमुन्प्रत्ययः ॥

पूर्व आदरे ॥ ६५५ ॥

‘आदारानादरे’ इति कचिन्वञ्चने । तदमन्, ‘सोमेन यस्य-
माणो नर्तुन् सुसंज्ञ नक्षत्रम्’ इति दर्शनान्, सोमेन यस्य-
माणो ‘वमन्ता ब्राह्मणोऽग्निमादनीत् । उत्तरयोः कन्त्योराग्निमा-
दधीत्’ इत्यादि ऋतुनक्षत्राणि नाद्रियेन इति हि तत्रार्थः ।
तथा—‘अरेहडनममूर्क्षणम्’ इति दृश्यते । सुसंज्ञमादरः । ततोऽ-
न्यदसुसंज्ञमनादरः ॥

सृजति । सुसृज । सृजिता । इत्यादि ॥

काक्षि वाक्षि माक्षि काङ्क्षायाम् ॥ ६५६-

६५८ ॥

काङ्क्षति । चकाङ्क्ष । काङ्क्षिता । इत्यादि ॥

चिकाङ्क्षति । चाकाङ्क्षते । चाकाङ्क्षीति, चाकाङ्क्षि ।
इत्यादि ॥

काङ्क्षयति । अचकाङ्क्षन् ॥

एवं वाङ्क्षति । माङ्क्षति । इत्यादि ॥

द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि घोरत्रोसिते च ॥

६५९-६६१ ॥

द्राङ्क्षति । ध्राङ्क्षति । ध्वाङ्क्षति ॥

द्राक्षा । भ्राक्षा । द्राक्षामात् । भ्राक्षामात्—^१ मादुप
धायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ' मन्तरा-नात् मवर्णोपधात् अवर्ण
न्तात् जवर्णोपधाच्च परस्य भुपो मकारस्य वकार इति प्राप्त
वत्त यवादिभ्यः परस्य नेति निषेधात् न भवति । द्राक्षा-
भ्राक्षाशब्दयोरनुनासिकलोपोऽपि यवादिपाठादेव ॥

ध्वाङ्गतीति ध्वाङ्गः ॥

तीर्थे ध्वाङ्ग इव तीर्थे ध्वाङ्गः—^१ ' ध्वाङ्गेण क्षेपे ' इति सप्त-
म्यन्ध्वाङ्गवाचिना क्षेपे गम्यमाने नित्य समस्यते इति तत्पुरुष ।
क्षेपोऽत्र अनवस्थानादिनाऽवगम्यते ॥

चूप पाने ॥ ६६२ ॥

चूपति । चुचूप । चूपिता । इत्यादि ॥

चुचूपिपति । चोचूप्यते । चोचूपि ॥

चूपयति । अचुचूपत् ॥

तूप तुष्टौ ॥ ६६३ ॥

तूपतीत्यादि । पूर्ववत् ॥

पूप वृद्धौ ॥ ६६४ ॥

पूपति । इत्यादि ॥

पृषी—दीपम्यापनायं कुञ्जे आकल्पितो निगमिशेष । पचा-
द्यत् । गौरादित्थान्दीप् ॥

पृषा—^१ ' श्रद्दुश्चन ' इत्यादिना वनिवन्तो निपात्यन्ते । ' पृष-
णौ—^१ ' इतरन्पूषाऽप्येष्णा शौ ' इत्युपधात्सणस्य दीप्तस्य शोषेव

प्रत्यये नियमान् 'मर्नामस्याने च' इति दीवो न भवति ।
सो तु 'मो च' इति विज्ञानान् भवति । अथममञ्जुद्विविषय ॥

अतिपूपाणि ज्योतीषि इत्यत्र शिपरत्त्वान् दीव ॥

अपत्यादावपि पांष्ण — 'पपूर्वहेन' इत्यल्लोप ॥

पुप पुष्टाविति श्रुत्याग्ने दिवादौ ऋचादौ च ॥ पुप धारणे
इति चुरादौ ॥

मूप स्तेये ॥ ६६५ ॥

मूपति । इत्यादि ॥

मूपक — सज्ञाया कुन् ॥

मूपिना — अजादिपाठान् जानिन्क्षगटीष चाभित्वा टाप् ॥

मुप स्तेये, इति दस्योपव ऋचादौ ॥

मूप रूप भृगायाम्, इति मुधारर ॥

मूपति । मूपति । मूपितः ॥

गूप प्रसवे ॥ ६६६ ॥

ताव्योष्मादिरिति पारायणिना इति रासी । दृश्यते च
तैत्तिरीयने — 'मभ गूप' * इति । केचिन् 'गुत्यादि' पठन्ति । तद-
वार्ताम्, पोषदेशाक्षणाविरोधान् ॥

गूपति । इत्यादि ॥

यूप हिंसायाम् ॥ ६६७ ॥

यूपति ॥

यूपम्—मासरसविशेष ॥

जूष च ॥ ६६८ ॥

जूषाति ॥

जुषो प्रीतिसेवनयो इति तुदादौ । जुष परिरक्षणे इति
युजादौ ह्रस्वोपधो ॥

भूप अलङ्कारे ॥ ६६९ ॥

भूपति ॥

भूपते कन्या स्वयमेव । अभूपेष्ट कन्या स्वयमेव—‘भूपा-
कमे’ इति यक्चिणोर्निषेध । भूपाफल शोभाख्य कर्मणि दृश्यते
इति धर्मस्यक्रियत्व धेयटे उक्तम् । ‘अङ्गात्सूना परिभूपन्त्य-
श्वम्’* इत्यत्र भट्टमास्कर—‘सूना मासविरर्पणसाधनान्यस्यादीनि
अश्व परिभूपन्ति परितो भवन्ति’ इति भवतैर्लोडि सिपि रूपमुक्त्वा
‘भूपयतेर्वा’ शप ‘छन्दस्युभयथा’ इत्यर्थधातुत्वाणिलोप ।
इत्याह । तदस्य धातोरनुस्मरणात् । न चाय नास्तीति शक्यते
वक्तुम्, संनेष्वेव व्याख्यानेष्वविसन्नादेनोपादानात् । अय चुरादौ च ॥

ऊप रुजायाम् ॥ ६७० ॥

ऊपति । ऊपाचकार ॥

ऊपिपति । ऊपयति । मा भवानृपिपत्—णिलोपस्य स्थानि-
वद्भागात् पिशब्दस्य द्विर्वचनम् ॥

ऊपः—यन् ॥

ऊपरः—‘ऊपमुपिमुष्कमघो र ’ इति मत्वर्थे र ॥

उप दाहे इत्यत्रे ह्रस्वोपघ ॥

ईप उञ्छे ॥ ६७१ ॥

ईपति । इत्यादि । ऊपिवन् ॥

ईपते इति गतो गत ॥

कप खप गिप जप झप शप वप मप
रुप रिप हिसार्थाः ॥ ६७२-६८१ ॥

तृतीयपठो तालव्योष्मादी । सप्तमो दन्त्योष्ठ्यादि ॥

कपति । चकाप । कपिता । इत्यादि ॥

अकपीत्, अकापीत्—‘अतो ह्लादे ’ इति वा वृद्धि ॥

मर्कपः—‘सर्गदृग्भ्रमरीपेषु रूप ’ इति खच् । ‘अरु-
द्विपदजननस्य ’ इति गिदन्ते उत्तरपठे पूर्वपदस्य मुम् । एव
कृलादिपृदाहार्यम् ॥

विकापी—‘वो कपलपङ्कथस्त्रम् ’ इति तच्छ्रीलादिषु मिण्ण् ॥

आकपः । निकपः—गोचरादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चया-
र्थत्वात् अधिररणे व ॥

आरुपेण चरति आकपिक —‘आरुपान् षट्’ इति
तृतीयान्तादसमान् चरतीत्यपे षट् । पित्वान्—आकपिकी ॥

आरुपे कुशल आकपक —‘अरुपादिभ्य कन्’ इति
सप्तम्यन्तात् कुशल इत्यर्थे कन् ॥

निमूलकापं कपति, समूलकापं कपति । निमूलं समूलं च कपतीत्यर्थः । ‘निमूलसमूलयो कप’ इति णमुल् । उपपदसमासः । ‘कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः’ इति यस्मात् णमुलो विधानं तस्यैवानुप्रयोगः । कपादयश्च—‘निमूलसमूलयो कप’ इत्यारभ्य—‘उपमाने कर्मणि च’ इत्येतदन्तेपूपात्ता धातवः । अत्रानुशब्दो नानन्तर्ये, अपि तु वात्वर्थानुवादेन पश्चाद्भावे । तेन व्यवहितपूर्वप्रयोगोऽपि द्रष्टव्यः । तथा चात्र वृत्ति-धातुसम्बन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्धः एव । यथाविध्यनुप्रयोगार्थं तु वचनमिति । तथा—‘यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्’ इत्यत्र हरदत्तः—अनुशब्दो धात्वर्थानुवादेन पश्चाद्भावे, न त्वानन्तर्ये । तेन पूर्वप्रयोगो व्यवहितप्रयोगोऽपि भवतीति । न्यासे च—अथ पूर्वप्रयोगस्य व्यवहितप्रयोगस्य च निवृत्त्यर्थं कस्मात् न भवति यथा ‘रुक्मानुप्रयुज्यते लिटि’ इत्येतत्, तन्न, एतयोरिष्टत्वात् । इति ॥

पादौ कपितु शील्मस्य पत्कापी—‘मुप्यनातौ णिनिस्ता-च्छीत्थे’ इति णिनि । ‘हिमवापिहितेषु च’ इति हिमादा-वुत्तरपदे पादस्य पद्भावः ॥

कष्ट व्याकरणम् । कृद्रमाध्यमित्यर्थः । कष्टानि वनाति दुःप्रवेशानीत्यर्थः । ‘कृद्रगहनयो कप’ इति निठायामनिट्त्वम् । अन्यत्र कापेतो देवदत्तः ॥

कष्टाय कर्मणे कामति कष्टायते—‘कष्टाय क्रमणे’ इति चतुर्थ्यन्तान् अनार्जवे क्वड् । क्रमणमिह अनार्जवम् ॥

कष्ट निरीर्षनि कष्टायते—‘सत्रसकष्ट’ इत्यादिना द्विती-यान्तान् कण्वचिकीर्षया क्वड् । कण्व पापम् ॥

कक्ष — 'वृत्तुदि' इत्यादिना सप्रत्यय । 'पक्षे ऋस्मि' इति कत्वम् । 'नितुत्र' इनीष्णिषेय ।

कक्षायते—'मत्ररक्ष' इत्यादिना क्यङ् ॥

खपाति इत्यादि पूर्ववत् ॥

खप्प — वडात्कार — 'खपशप्पनाप्पपरूपकूपोशिल्पा' इति पप्रत्ययान्तो निपातिन ॥

शेषति । शिशेष । शिशेषिध । शेषा । शेष्यति । शेषतु । अशेषत् । शेषेत् । आशिषि शिष्यात् ॥

अगि, नक्त—'शङ् इगुपधात्' इति ऋम् । अनिट् च 'शिषि पिपि ऋयतिपुष्यनी त्विपिम्' इति व्याघ्रमूर्तिवचनान् । तदुक्त पुरुषकारे—'शिषोऽमर्षोपधामे णो शेषयेच्छेपनीत्युमे । लुङ्चमावाटडोऽशेषीन्' इति देवमुपादाय अशेषीत् इत्युक्तम्, 'शिषि पिपिम्' इत्यनिट्प्रारिक्ताग्रामाणाच्छिपिमात्रम्यानिट्त्वेन 'शङ् इगुपधात्' इति क्मे गति आशिषत् इति युक्तत्वानित्युक्तम् । तथा 'शेषे-योपि शेष इत्यनिट्मुटाजहार । एव च णिटि मेत्वा कादिनियमेन द्रष्टव्यम् ॥

एवञ्चास्य सेरा मव्ये पाठोऽर्थसामान्यान् पान्तपरस्मैपदिमाम्याच्च द्रष्टव्य ॥

शिशिभति—'हल्न्ताच्च' इति मन कित्त्वम् ॥

शेषिष्यते । शेषोष्टि ॥

शेषयति । अशीशिषत् ॥

शिषा ॥

शिष्ट । शिष्टवान् ॥

शिष्य ऋज्ययोगः*—‘स्रज्यशप्’ इति पप्रत्ययान्तो निपातः ॥
जपति । जपाप । जपतुः । जपिता । इत्यादि कपि
वन् । किति लिटि, सेटि यलि च एत्वाम्यासलोपो ॥

एन शप्ति । शपति । इत्यादि ॥

नप्पद्—पूर्वपत्यः ॥

मप आदानमंवरणयो, इत्यग्रे स्वरितेन ॥

वपति । ववाप । ववपनु । वपिता । इत्यादि । वा-
दित्वाद्येत्वाम्यासलोपो ॥

मपति । इत्यादि ॥

रोषति । रुरोष । रुरोषिष । रोषिता, रोष्टा । रो-
षिष्यति । इत्यादि । तरारादौ ‘तीपसहलुमरुपरिप’ इती-
द्विरुपः ॥

रुपित्वा, रोषित्वा, रुष्ट्वा-रुद्धते ‘रुन्ने व्युपधात्’ इति कित्त्व-
विरुप्य ॥

निटाया ‘स्यमन्वरमहुपास्वनाम्’ इतीये विरुल्लपनान् ‘यस्य
विभाषा’ इति निषेधो न भवति—ऋष्टः, रुपितः । ‘मतिनु-
द्धिपूजार्थम्यश्च’ इत्यत्र चकारस्यानुक्तममुच्चयार्थत्वात् वर्तमाने क्ते
इत्पक्षे ‘उद्धुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्’ इति दित्त्वविरु-
ल्लपनान् पक्षे गुणे रोषितम् अनेन इत्यादि भवति ॥

रुप रोषे इति दिवादौ चुरादौ च ॥

रेपति । इत्यादि रोषतिवन् ॥

निटायां ‘यस्य विभाषा’ इतीये निषेधात् रिष्टः ॥

रेपत इति शब्दे गत ॥

अत्र दण्डके मृषिगपि कचिद्धानुकोशे पञ्चात । स्नेयार्योऽयं पूर्वं
त्रैव पठित इतीह पाठे नाभिनिवृष्ट्यम् । हिमार्थेन यदि
दृश्यते तद्वातूनामनेकार्थत्वादेव भविष्यति ॥

भप भर्त्सने ॥ ६८२ ॥

इह भर्मन श्वरव यनस्तत्रैवाय धातु प्रसिद्ध ॥

भपति ॥

भपक—हुन् ॥

उप दाहे ॥ ६८३ ॥

ओपति ॥

ओपाधकार—‘उपाविद्’ इत्याम् विरुल्ल ॥

उवोप । ऊपतु । उवोपिथ । उवोप—पिद्वचनेषु गुणभ्य
स्थानिवत्त्वाद्गुपशब्दस्य द्विवचने पुनर्गुणे ‘अभ्यासस्यासवर्णे’
इत्युवद् । न चाभ्यामस्यानादिष्ठादत्र पूर्वत्वेन गुणस्य भ्यानि-
वत्त्वम् । अमवर्णग्रहणमामर्थ्यात् इति प्रागेवोपपादितम् ॥

ओपिता । ओपिष्यति । ओपतु । औपन् । ओपेत् ।
उप्यान् । औपीत् ॥

ओपिपति ॥

ओपयति । मा भवानुपिपत् ॥

प्रत्युष्टम् इत्यत्र भट्टभास्कर—‘आदिनश्च’ इत्यत्र चकार-
स्यानुक्तममुच्चयार्थत्वात् आश्वस्तादिवदिप्प्रतिषेध इति ॥

ऊष्मा—मनिनि बाहुलकादीर्घः । 'ऊष् रुनायाम्' इत्य-
स्माद्धा ॥

उष्ण — 'इण् सिजिदीडुपि' इति नक् ॥

उष्णिका—यवायू—'ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्' इति कनि
निपात्यते ॥

उष्ण करोतीति उष्णक अनलस—'शीतोष्णाम्या कारि-
णि' इति कन् ॥

उष्णं न सहते उष्णालु—'शीतोष्णतृमेम्यस्तत्सहते'
इत्यालुच् ॥

ओष्ठः—'उपिठुपिकापिगार्तम्यस्थन्' इति थन् ॥

विम्बोष्ठी, विम्बोष्ठा—'नासिकोदरोष्ठ' इति वा ङीप् ।
'ओत्वोष्ठयो, समासे वा पररूप वक्तव्य' इति वृद्धिरेच्यप-
वाद पक्षे पररूपम् । अन्यदा वृद्धौ—विम्बोष्ठी । विम्बोष्ठा—

पायोष्ठ्यम्*—सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । तस्मात् भवार्थे 'परि-
मुखादिभ्य उपसदृशान्' इति व्य ॥

उष्ट्र—'ष्ट्र' इति ष्ट्रन्, बाहुलकादगुणत्वम् ॥

उष्ट्राणां समूह औष्ट्रकम्—'गोत्रोत्तोष्ट्र' इति वुन् ॥

उष्ट्रस्य विकारावयवयोरपि औष्ट्रकम्—'उष्ट्राहुन्' इति वुन् ॥

जिपु विपु मिपु सेचने ॥ ६८४-६८६ ॥

जेपति । जिजेष । जेपिता ॥

जिजीपतिं । जिजेपिपति ॥

जिपित्वा, जेपित्वा—‘रलेव्युपधात्’ इति कित्त्वविकल्पः ।

‘उदितो वा’ इति क्वायामिडभावे—जिष्ठा ॥

जेजिप्यते । जेजेष्टि ॥

जेपयति । अजीजिपत् ॥

जिष्टम् ॥

वेपति । विवेप । विविपतुः । विवेपिथ । विविपिव ॥

शिपिं पिपि शिप्यतिपुप्यती त्रिपिं

श्चिपिं विपिं तुप्यतिदुप्यती द्विपिम् ॥

इत्यनिदकारिकापाठात् अस्यानिदृत्वेऽपि ऋादिनियमादत्रेद् ॥

वेष्टा । वेक्ष्यति ॥

अविक्षत् । ‘शल इगुपधात्’ इति क्स ॥

विविक्षति—‘हलन्ताच्च’ इति सन कित्त्वान्न गुणः ॥

उदिष्यान् क्वाया इद्विकल्प—विपित्वा, वेपित्वा, विष्ठा ॥

विष्टम् । वेप ॥

वेपेण सम्पादी वेप्यो नट—‘कर्मवेपाद्यत्’ इति तृतीया
नात् सम्पादिन्यर्थे यत् । सम्पात्ति शोभातिशयः—वेपेण अ-
न्तं शोभते इत्यर्थः ॥

विप्लृ, व्याप्तौ इति नुहोत्यादौ । विप विप्रयोगे इति
ऋचादौ ॥

मेपति । इत्यादि जेपतिवत् ॥

मेप. । मेपद् इति पचादौ दर्शनादचि टित्वात् स्त्रिया—मेपी ॥

अयं स्पर्धाया तुदादौ । *

पुप पुष्टौ ॥ ६८७ ॥

पोपति. । पुपोप । पुपोपिथ । पोपिता । पोपिप्यति ॥

अपोपीत्—‘शिपि पिबि शुप्यतिपुप्यती’ इति श्यना निर्देशात् अयं सेद् । तथा ‘पुपादि’ इत्याङ्घ्रिधावपि देवादिकस्य ग्रहणम् । सेद्वत्त्वात् कसोऽपि न भवति ॥

स्वपोपं पोपति—‘स्वे पुप’ इति णमुल् । अत्र स्वशब्दं पिबिर्दिश्यते । तेन ‘पितृर्ग्रायवन्ननस्य तद्विशेषार्थस्य च द्व्यर्थ’ इत्युक्तत्वात् स्वशब्दे, तत्पर्यायवाचिनि विशेषवाचिनि चोपपदे प्रत्यय इति गोपोपं धनपोपमित्यादि च भवति ॥

पुपित्वा, पोपित्वा ॥

पुपितम् । पुष्टम्, इति देवादिकस्य । पोपितम्, इति ण्यन्तस्य ॥

पोपयतीति पोपयितु—‘स्तनिष्वपिगटिमादिपुपिभ्यो णेरित्नुच्’ ‘अयामन्त’ इति णेरयादेशः ॥

अयं दिवादि क्रयादिश्च । धारणार्थश्चुरादि ॥

ननु—एक एव पुपि विकरणभेदाय पुन पठ्यते, इच्छिञ्चाय सेद् । अन्यत्र पाठादनिट् इत्यर्थात् आर्षधातुके मिहलिपतेट्कत्वात् निष्ठाया ‘यस्य विमाणा’ इति इय न भवितव्यम् । नेतत्—यस्य वाचनिक इङ्गित्वस्य तस्यैव तत्राश्रयणात् ॥

श्रिपु श्लिपु मुपु शुपु दाहे ॥ ६८८-६९१ ॥

श्रेपति । शिश्रेप । श्रेपिता ॥

श्लेपति । शिश्लेप । शिश्लेपिष्य । श्लेपिता । 'शिपि
षिपि शुप्यतिपुप्यती त्विपि विप छिपि' इत्यनिट्कारिकाया
देवादिनस्य श्लिषेग्रहण नास्येतीन् उदाहृत । उक्तं च
केयटे—'छिप आलिङ्गने' इति कसविधावनिट् इत्यनुवर्तनात्
दाहार्थस्य सेटो ग्रहणाभावा इति । एव तत्र न्यास पदमञ्जर्योरपि ।

यस्त्यनिट्कारिकाव्याख्यानन्यासे द्वयोर्ग्रहणमिति पाठ स स्वो-
क्तिविरोधात् ग्रन्थान्तरविरोधान्न प्रमादलेखिन । तथा च—
वर्तमानरत्नामिसम्भताकारादयश्चासु सेम्भाहु ॥

श्लेपतीति श्लेप —'श्याद्वचवास्तुसत्त्वतीणवसावद्वलिहश्चिपव-
सश्च' इति कर्तरि ण ॥

श्लेप्म—मनिन ॥

श्लेप्मल —'सिध्मादिभ्यश्च' इति मत्वर्थे लच् ॥

श्लेप्मण —पामादित्वात् । अयमपि मत्वर्थे ॥

श्लेप्मण शमन कोपन वा श्लप्मिकम् । 'तस्य निमित्तप्र-
करणे वातपित्तश्लेप्मम्य शमनकोपनयोरुपसङ्गानम्' इति ठक् ॥

श्लृष्ण —'छिपेरञ्चोपधाया' इति कनप्रत्यय, उपधायाश्चा-
कार । श्लिप्यतेर्षा श्लृष्ण । आचारश्लृष्णः—'पूर्वसदृश' इत्या-
दिना समाम ॥

आलिङ्गने दिवादि । श्लेपणे चुरादि ॥

श्लोपति । श्लोपति । इत्यादि ॥

श्लुप्यति । इति दिवादिपाठात् सेट् ॥

शुषिष्ठुषी द्वौ स्नेहने क्रयादौ ॥

पृषु वृषु मृषु सेचने । मृष्ट सहने च । इतरौ
हिंसासंक्लेशनयोश्च ॥ ६९२-६९४ ॥

अत्र काश्यप — मृषु हिंसा संक्लेशनदानेषु' इति पपाठ ॥

पर्षति । पपर्ष । पर्षिता । पर्षिष्यति । पर्षतु । अपर्षत् ॥
पपेत् । आशिषि—पृष्यात् । अपर्षीत् ॥

पिपर्षिषति । परीपृष्यते । परपृषीति, पर्षेष्टि, पर्षाक्ष ॥

लोठि—परपृष्टि—इत्यत्र होडित्वाच्च गुण ॥ परपृषाणि—

'नान्यस्तस्याचि विति' इति गुणनिषेध ॥

लडि—तिप्सिषो हलङ्ग्यादिलोपे—अपर्षद् । 'रात्सस्य'
इति नियमाच्च सयोगान्तलोप ॥

अपपृषीत् । पूर्ववद्गुणत्व, एव सिद्धीकोत्सदाहायम् ॥

पर्षयति । अपपर्षत् । अपीपृषत् । 'उरृद्धा' ॥

पर्षित्वा, पृष्ट्वा—उदित्वादिङ्कल्प ॥

पृष्टम् ॥ पृषितम् इति बाहुलकात् 'पिसे निच्च' इतीतिच्
अम्मादपीनि ॥

पृषतम्—'पृषिरजिभ्या क्ति' इत्यतच् ॥

पृषत्—किन्दुसृग्श्च । 'वर्तमाने एषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्छ'
इत्यतिमत्यये गुणामाव । शतृवद्भावात् 'उगितश्च' इति त्रिया
डोपि—पृषती ॥

मर्पति । यमर्प ॥

मृपित्वा मर्पित्वा । मृपिमृपिष्टुपे वादयपस्य' इति
मेद्भ्यस्त्वित्त्वित्त्वात् । अनिष्टुप्—मृष्ट्वा ॥

निष्ठाया मृष्टम् । 'मृपस्तितिशायाम्' इत्यकिच्च सेटो निष्ठा
या इति देवादिकस्य तत्र ग्रहण, स हि सेट् ॥

'मृपस्तितिशायाम्' इति दिवादौ युजादौ च स्वरितेनौ ॥

घृप सङ्घर्षे ॥ ६९५ ॥

घर्पति ॥

सङ्घर्षणम् । घृष्टम् ॥

हृपु अळीके ॥ ६९६ ॥

हर्पति ॥

हृष्टानि लोमानि । हृपितानि लोमानि ॥

हृष्ट लोमभिः । हृपित लोमभिः । अत्रोदित्वाचित्यमनि-
दृत्वे प्राप्ते 'हृपेल्लोमसु' इति लोमविषयाळीकवाचित्यात्पक्षे इडागम ।
यस्तु—दिवादौ हृप तुष्टौ इति पठ्यते तस्य तु सेद्भ्यस्त्वानि-
ष्टायामनेन पक्षे इष्णिपिध्यते इतीयमुभयत्र विभावा । अत्र,
लोमान्यङ्गजानि केशाश्चेति वृत्तावुक्तम् । लोमभ्योऽन्यत्र—हृष्ट-
मित्येव भवति ॥

देवादिकस्य तु हृपितमिति ॥

हृष्टो देवदत्तः, हृपितो देवदत्तः । विस्मित इत्यर्थः ।

दृष्टा दन्ताः, दृषिता दन्ताः, प्रतिहता इत्यर्थः । 'विस्मि-
तमतिघातयोश्चेति वक्तव्यं' इति इङ्गिकल्पः ॥

दृष्टुञ्जः—'दृष्टेस्त्वञ्' इत्युल्लञ् ॥

दृष्टोपितुः—'स्निद्विपि' इत्यादिना ण्यन्तादितुञ् ॥

तुस हूस हूस रस शब्दे ॥ ६९७-७०० ॥

तोमति । तुतोम । तोमिता । तोमिष्यति । तोमनु ।
अतोमत् । तोमेन् । आशिपि—तुस्यान् । अतोमीत् ॥

तुनुमिपति, तुतोसिपति । तुमित्वा, तोसित्वा—'रल्यो
व्युपयान्' इति कित्त्वविकल्पः ॥

तोतुस्यते । तोतोऽग्नि ॥

तोतुधि—इत्यत्र सेर्धिभावे, चकार्धनिम् 'विच' इति
मत्रोपः ॥

अटि तिप्मिषोः दृष्टृच्चादिशेषे, 'निष्यनस्तेः' इति सश-
रम्य दत्वे अतोतोत् इति भवति । मिति तु, 'सिपि घातो-
र्या' इति षस्ते रत्वे अतोतोः इति भवति ॥

तोमयति । अनुतुमन् ॥

द्रुमनि । जद्राम । द्रुसिना । इत्यादि ॥

जिद्रुसिपति । जाद्रम्यते । जाद्रग्नि । इत्यादि रुमिन् ॥

द्रुसयति । अजिद्रमन् ॥

द्रुम्बः—यादृजान् 'दस्वं लु' इत्यादिनिर्देशाद्वा यप्रत्ययः ॥

द्रुमिष्टः । द्रुमीयान् । द्रुमिमा—'दृष्ट्यादिभ्य इमनिग्ना' इति
इमनिच् । 'स्पृष्टृ' इति इष्टेभ्यस्त्सु यगादिपरं लुप्यने पूर्वस्य

च गुणः इत्येतत्स्थूलादिविषयं यथासम्भवात् । अत्र यणादिलोपस्य
'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वात् 'टेः' इति लोपो न भवति ॥

ह्रस्वं करोति ह्रसयति—'णाविष्ठवन्' इति यणादिलोपः ।
'अङ्गवृत्तौ पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' इति वृद्धगभावः इति भाष्ये ।
अलोपित्वाच्चडि इत्वाभावात्, अजह्रसत् ॥

हसति इत्यादि हसिन् ॥

रसतीत्यादि ॥

रस इति 'रस स्नेहने' इति कथाविस्तस्य ण्यन्तस्य । रस-
यतीति हि तस्य व्युत्पत्तिः ॥

लस श्लेषणक्रीडनयोः ॥ ७०१ ॥

लसतीत्यादि ॥

विलासी—'वौ कपलस' इति तच्छीलादौ विनुण् ॥

न लस अलस अलसत्त्व भाव आलस्यम्—'न नञ्पूर्वा-
र्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटवृधकतरमलसेभ्यः' इति नञ्पूर्वात्-
त्पुरुषात् अचतुरसङ्गतलवणाद्युत्तरे भावप्रत्यया न भवन्तीति निषे-
धश्चतुरादिपर्युदासादिह नेति प्यञ् भवति ॥

एवं न रस अरस आरस्यं इति ॥

अलसोऽप्यालस्य—यत चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थेऽपि प्यञ्
भवति ॥

लस शिल्पयोगे, इति चुरादौ ॥

घस्लृ अदने ॥ ७०२ ॥

अयं न मार्गत्रिज, 'मृष्टिचन्यतरस्याम्' इत्यदे घस्यदे-
शविदन्त्यविधानवैयर्थ्यप्रमद्गार । द्वैरुप्य चेह साधचम् । तनश्च
यत्र लिङ्ग वचन वाऽस्ति तत्रेयास्य प्रयोग । जत्रे पाठ' शापि
परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करणमाऽि । 'जनिश्च सान्नेषु' इति
इणित्येषो वलाद्यार्धवातुके । यत्र प्रत्यये प्रतिपदोपादानम्
'सृत्स्यद् स्मरच्' इत्यादौ तद्वचनम् ॥

घसति । घस्ना । घत्स्यति—'मस्यावेधानुरे' इति
तन्त्रम् ॥

घमनु । अघसत् । घसेत् ॥

शयमावादाशिपि अस्याप्रयोग ॥

अघसत्—लृटित्वादह ॥

घस्ना । घत्स्यते द्वेदत्तेनाहमित्यादौ शप्परस्मैपदाभावेऽपि
वडादिनिमित्त प्रयोग ॥

घस्मर—'सृत्स्यद् स्मरच्' इति तच्छीलादौ स्मरच् ॥

घासिः—मस्य तृणादि । 'जनिगसिभ्यामिण्' इतीण् ॥

'गामि नगास'* इत्यत्र भट्टभास्कर—'बहुल छन्दसि'
इत्यदौ घस्यादेश जीणादिन इत्याह । तदस्य घमेरस्मरणात् ॥

जर्ज चर्च झर्झ परिभाषणहिंसातर्ज-
नेषु ॥ ७०३-७०५ ॥

जर्जति । चर्चति । झर्झति ॥

झर्झर—याहुग्यान् अर ॥

चर्चतिजर्जत्योस्तुदादौ पठिष्यमाणयोरिह पाठः स्वरार्थ इति
 दैवमेत्रेयपुस्पर्शारेषु । ऊष्मान्तेषु पाठोऽर्थानुरोधादिति च मैत्रेय ।
 चर्च अव्ययने इति चुरादौ ॥

पिसृ पेसृ गतौ ॥ ७०६-७०७ ॥

पेसति ॥

पेसयति । अपिपेसत् ॥

एकारोपघपाठ विडदर्थ इति पिपेसतु । पेस्पते इत्यादि ॥

पेस्वर — 'स्थेयमासपिसवसो वरच्' इति वरच् ॥

इह कचित्कोशे विसृ वेसृ पिशृ पेशृ इत्यपि पठ्यते । आद्यौ
 दन्त्योष्ठ्यादौ दन्त्योष्मान्तौ । इतरो जोष्ठ्यादौ तालव्योष्मान्तौ चत्वार
 एते मैत्रेयादिषु न दृश्यन्ते । पिस अवयवे इति तु चुरादौ ॥

हस हसने ॥ ७०८ ॥

हसति । जहास ॥

अहसीत्—'ह्यचन्तक्षण' इत्यादिना वृद्धिनिषेध ॥

व्यतिहसन्ति—'प्रतिपन्धे हसादीनामुपसङ्ख्यानम्' इति तद्
 निषेध ॥

हसः—'स्वनहसोर्वा' इत्यनुपमृष्टात् पक्षे अप् । तदभावे
 घञि—हास । उपमृष्टाच्च नित्य घञेव—प्रहास इति ॥

हस्त — 'हसिमृगिण्वामि' इत्यादिना तन्, 'तितुत्र' इती-
 णिनिषेध ॥

हस्तोस्यास्तीति हस्ती—‘हस्ताज्जातो’ इति मत्वर्थीय इनि-
प्रत्ययः ॥

हस्तिनां समूहो हास्तिकम्—‘अचित्तहस्तिधेनोष्ठम्’ इति
ष्क्, ‘न स्तद्धिते’ इति टिप्पणः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
हस्तिनीशब्दादपि ठकि ‘मस्यादेऽतद्धिते’ इति पुंवद्भावात् हा-
स्तिकम् इत्येव । हस्तिधेनुभ्यां तदन्तविधेरिष्टत्वात् वानहस्तिकम्,
इत्याद्यपि भवति ॥

हस्तिप्रमाणमस्य हास्तिनः पुरुष—‘पुरुषहस्तिभ्यामणच’ इति
न्यमान्तात् प्रमाणोपाधिकान् अस्येत्यर्थे अणप्रत्ययः । चकारान्
द्वयमचूद्घ्नन्मात्रचो भवन्ति—हस्तिद्वयसम् । हस्तिद्वयम् ।
हस्तिमात्रम् इति । अणि—‘न स्तद्धिते’ इति टिप्पणः
‘इनण्यनपत्ये’ इति प्रवृत्तिभावाच्च भवति ॥

हस्तेन दीयते, कार्यं वा हस्तम्—‘तेन यथा कया च
हस्ताभ्यां णयतो’ इति वृत्तीयान्तात् दीयते कार्यमित्येतयो-
र्थयोर्यन् ॥

हस्ते नक्षत्रे जातो हस्तः—नक्षत्राणः ‘श्रविष्ठाकल्गुनी’
इत्यादिना लुरु ॥

हस्तम् मुखम्*—‘स्त्रायितश्चि’ इत्यादिना ररु ॥

णिश समाधौ ॥ ७०९ ॥

तालव्योष्मान्तः ॥

नेशति । प्रणेशति ॥

निनेश । नेशिता ॥

निनिशिपति, निनेशिपति । निशित्वा, नेशित्वा । 'लो
व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्पः ॥

नेनिञ्यते । नेनेष्टि—व्रश्चादिना पत्ते धृतम् ॥

नेशयति । अनीनिशत् ॥

अत्र मैत्रेयो निशाशब्दमस्मादाह । तस्याभिप्रायः किपि
'आपं चैव हलन्तानां यया वाचा निशा दिशा' इति
टाविति । अन्ये तु नितरां शरतेऽस्यामिति शेतेः अधिकरणे
डप्रत्यये व्युत्पादयन्ति ॥

निशायां भवं नेशिकम्—'निशाप्रदोषाम्यां च' इति
शेषिकः पत्ते ठञ् । तदभावे प्राग्दीव्यतीयेऽणि नेशम् ॥

मिश मश शब्दे रोपकृते च ॥ ७१०-७११ ॥

ऽभावपि तालव्योप्मान्तौ ॥

मेशति । मशति । इत्यादि ॥

मशकः—संज्ञायां ङुन् ॥

शव गतौ ॥ ७१२ ॥

दन्त्योष्ट्रान्त । तालव्योप्मादिश्च ॥

शवति ॥

शवम् ॥

किप्यूठि वृद्धौ—शोः ॥

शश धुतगतौ ॥ ७१३ ॥

तालव्योप्माद्यन्तः ॥

शशति ॥

शशः ॥

शशनः—‘चलनशब्दार्थात्’ इति युच् ॥

अत्र ‘कश गतो’ इति क्वचित्पश्यते । तन् ‘प्रतिष्कशश्च कशेः’ इत्यत्र वृत्तौ ‘कश गतिशासनयोः’ इत्यादादिकस्योपादानात् अनार्पणमिव प्रतीयते । तथा ‘नाभ्यस्तस्य’ इत्यत्र ‘प्रवृत्त्यन्तराणां वा’ इति भाष्यवृत्तौ प्रस्तुत्य तद्व्याख्यातृभिः रादादिक एवोपादीयते ॥

शसु हिंसायाम् ॥ ७१४ ॥

दन्त्योन्मान्तः ॥

शमति । शशास । शशसनु—‘न शस’ इत्येत्याभ्यासगोपनिषेधः ॥

शस्यतेऽनेनेति शस्त्रम्—‘दाम्नीशम’ इति करणे घृन् ॥

स्त्रियां पित्वात्—शस्त्री ॥

शम्यम्—‘तकिशति’ इत्यादिना यन् ॥

शास्यमिति ‘हन्त्यर्थाश्च’ इति चुरादिशटान् स्वार्थे णी यति ॥

शमित्वा, शस्त्वा—उदित्वादिद्विरुद्धः ॥

शम्न वृषभः अविनीत इत्यर्थे । ‘घृषिशमी येयान्ये’ घृषिशभो यदा वेयात्यविश्यो तर्देनाभ्यां पगया निगया इडभाव इति नियमान् अन्यत्र विशगमिनः इति भर्त्ति ॥

विशसितुः धर्म्यं वैशस्त्रम्—‘ऋतोऽञ्’ इति षष्ठ्यन्ताद्धर्म्य-
मित्यर्थेऽञ्प्रत्यय । तत्र ‘विशसितुरिङ्लोपश्च’ इति वच्-
नादिङ्लोपः ॥

आहश्शसि इतीच्छाया गतम् ॥

शंसु स्तुतौ ॥ ७१५ ॥

अयं हिंसायामपि इति दुर्ग । अयमपि दन्त्यान्तः । द्वाविं-
तालव्योष्मादी ॥

शसति । शसस । शंसिता । इत्यादि ॥

आशिपि लिङि किच्चात् ‘अनिदिताम्’ इत्युपधालो-
शस्यात् ॥

शिशंसिपति । शाशस्यते । ङित्त्वान्नलोपः ॥

शाशस्ति—यद्वा लुबालुसत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावाच्चलोपाभाव

शाशस्त इत्यादौ तसादीनां ङित्त्वान्नलोपः ॥

शासधि इत्यत्र हेरपिच्चात् ङित्त्वान्नलोपे ‘धिच’ इति ।
लोपः ॥

शंसयति । अशशंसत ॥

शस्यम्—‘शसिदुहिगुहिष्यो वेति वक्तव्यम्’ इति कर्त्ता
नलोपः । क्यवभावे ण्यति शस्यम् ॥

शसित्वा, शस्त्वा । उङित्वादिङ्ङिर्लुपः । इटि ‘नञ्जुसेट्’
इत्यङित्त्वान्नलोपाभावः ॥

शस्तम्—‘यस्य विभाषा’ इति नेट् ॥

नृन् शसतीति नृशंस—कर्मण्यण् ॥

नरा एनं शमन्ति, नरा जस्मिन् आसीनाः शमन्तीति वा
नराशंसः—यन् । अग्नि देशविशेषो वा । वनस्पत्यादिषु
पाठान् पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

ब्राह्मणानि शमन्तीनि ब्राह्मणाच्छंसी—रूढिरियमृत्विग्निशे-
पस्य—‘मुप्यजातो’ इति णिनि ‘ब्राह्मणाच्छंसिन उपस-
द्विचानम्’ इत्यलुक् । अस्मादेव निर्देशान् द्वितीयार्थे पञ्चमी ॥

अतिशयेन प्रशस्य श्रेष्ठः । श्रेयान् । ज्येष्ठः । ज्या-
यान् । ‘प्रशस्यस्य श्र’ ‘ज्यञ्’ इत्यातिशायनिकयोरजाद्योः
परयोः श्रज्यादेशो भवतः । आदेशयोरनारोच्चारणसामर्थ्यात्
टिष्ठोपो न भवति ॥

ज्यायान् इत्यत्र, ‘ज्यादादेश्यम्’ इति ज्यशब्दात्परस्य ईय-
मुन आदेशानार’ ॥

श्रेयमोऽपत्य श्रायसः—‘देविकार्शिशपादित्यवाङ्दीर्घसन्तश्रेय-
सामान्’ इति वृद्धिनिमित्तवृद्धिपरत्वादेनारम्य स्थाने आकारः ॥

प्रशस्यमाचष्टे श्रापयति ज्यापयति, ‘तत्करोति’ इति
णिचि ‘णाविष्टवत्’ इति श्रज्यादेशयोः वृद्धौ पुर ॥

चह परिकल्कने ॥ ७१६ ॥

कल्कन शास्त्रम् । चहति । चचाट । चेदतुः । चहिता ।
इत्यादि ॥

अचहीत्—‘क्षयन्तक्षग’ इति न वृद्धिः ॥

चिचदिपति । चाचगते ॥

चाचादि—‘होदः’ ‘अपम्ययोगं घ.’ ‘एना ए.’ ‘शे हे
टोपः’ ‘दूलेपे पूर्वस्य दीर्घ’ ॥

अयं घुरादौ मित्रकरणे कथादौ च । मित्सु पान्तं मैत्रेयं
पठिष्यति ॥

मह पूजायाम् ॥ ७१७ ॥

महाति । इत्यादि । चहिवत् ॥

मही—‘मह’ इति गौरादिपाठात् ङीप् ॥

महिपः—‘अविमहोष्टिपच्’ ॥

पित्त्वात् स्त्रिया—महिपी ॥

महिषा अस्मिन् सन्ति महिष्मान् नाम देश—‘महिषा-
चेति वक्तव्यम्’ इति ‘तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि’ इति
विषये ङीप् । ङित्त्वाट्टिलोपः ॥

महिष्या धर्म्यं माहिषम्—‘अणमहिष्यादिभ्यः’ इत्यण
‘तस्य धर्म्यम्’ इति विषये ॥

महान् । महान्तौ । महान्त । ‘वर्तमाने ष्य-महद्बृह-
ज्जागच्छतृवत्’ इत्यतिप्रत्यये निपातितः । शतृवद्भावाद्बुद्धः । ‘सा-
न्तमहत’ इत्यसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने दीर्घः, उपधाया सयोगापेक्ष-
मुपधात्वम् ॥

सम्बुद्धौ तु सयोगान्तरोपे—हे महन् ॥

शतृवद्भावादतिप्रत्ययस्य स्त्रिया ‘उगितश्च’ इति ङीप्—
महती ॥

महाश्राप्तौ पुरुषश्च महापुरुषः—‘सन्महत्परमोत्कृष्टा पूज्य-
माने’ इति पूजावचना सदाढ्य पूज्यमानवचनैः समानाधि-
करणे समस्यन्त इति तत्पुरुषे ‘आन्महत्समानाधिकरणजाती-

‘यो’ इति समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीयरि च प्रत्यये
हत् आत्वमित्याकार ॥

जातीयरि—महाजातीय । ‘प्रसारवचने जातीयर्’ इति
कारो भेद सादृश्य च तत्र वर्तमानात्स्वार्थे जातीयर् इति
गतीयर् । कथं महाबाहुर्देवदत्त इति यावता ‘सन्महत्’ इति
तिपदोक्ते समामे समानाधिकरणस्योत्तरपदस्य सम्भवस्तत्रैव आ-
धन भाव्यम् । सत्यम्—यद्येतावत्प्रयोजन स्यात् ‘आन्महतो
जातीयरि च’ इत्येव ब्रूयात् । चशब्देनोत्तरपदमाक्षेप्यते तच्च
तिपदोक्तमेव भविष्यति । एव सिद्धे सति यदत्र समानाधि-
करणग्रहण तत्समानाधिकरणमात्र आत्वार्थं विज्ञास्यते ॥

महत्या घासो महाघास—‘महत आत्वे घासकरविशिष्टेषूपस-
ङ्गान्’ ‘पुवङ्गचन च’ इति पुवङ्गाव आत्व च । एवं
हाकरो, महाविशिष्टः इति ॥

अमहान् महान् सम्पन्नो महद्भूतश्चन्द्रमाः इत्यत्र अमहत्या
रुन्नो वर्तमानात् महच्छब्दान्* प्रारणात्मना भूतस्य कार्यात्मना
नोव द्योत्ये च्चिर्विधीयते इति महच्छब्दस्य गौणार्थत्वात् मुख्ये
व कार्यसम्प्रत्ययात् आत्वाभावः ॥

महतो भाव—महिमा । पृथ्वादित्वात् इमनिचि ‘ट’
इति टिलोपः ॥

महते इति वृद्धौ गतः ॥

रह त्यागे ॥ ७१८ ॥

रहति । इत्यादि महतिवत् ॥

रह, रहसी । असुप्रत्यय ॥

विरहीकरोति । अभूतवराणे कृम्वस्तिथोगे . सम्पद्यकर्तारि
'अरुर्मनश्चक्षुश्रोतोरहोर्जसा लोपश्च' इति चिप्रत्यय, सरो
पश्च । 'अस्य च्वौ' इतीत्वम् ॥

रहसि भव रहस्यम्—दिगादित्वाद्यत् ॥

अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम्—'अन्ववतप्ता
ब्रहस' इति अन्वादिपूर्वपदात् रहश्शब्दान्तात् समासमात्रादचस
मासान्त ॥

राहुः—'हृदसनिराहिनि' इत्यादिना युण् ॥

रह त्यागे इति कथादौ, मित्रपरणे च चुरादौ ॥

रहि गतो ॥ ७१९ ॥

रहति । ररंह । रहिता । इत्यादि ॥

इदित्वेन रारंहाते—इत्यादौ नलोपो न भवति ॥

रहः—असुन् ॥

दह दहि बृह वृहि वृद्धौ ॥ ७२०-७२३ ॥

दईति । ददह । दाहिता । इत्यादि ॥

दरीदृगते—'रीगृत्वत' इति रीक् ॥

दईदीति । दग्दग्धि—'दादेर्धातोर्न' इति झल्लि पदान्ते
च रजारस्य यमार । 'झपस्तयो' इति धत्वम् । 'झल्ल
नश् सशि' इति घजारस्य नश्च गजार ॥

दर्शित इत्यत्र 'एकाचो वश' इति वशस्य वशः,
'खरि च' इति वशस्य चत्वं वशः ॥

गृहि निष्पिपोरगृक्तगेपे घत्वमपूभाजनशत्वचत्वेषु—अदर्शितम् ।
'रात्सस्य' इति नियमात् सयोगान्तगेपे । अर्त्तस्य पूर्णामि
द्वयात् सपन्तत्वम् ॥

दर्शयति । अदर्शयत्, अदर्शयन्—'उद्गृह्य' ॥

दर्शित्वा । दर्शितम् ॥

दृष्टि । दृष्ट । दृष्टिता ॥

दिशति । दिशति—'रीगृत्वत्' इति रीगृ ॥

दर्शयति । दर्शयति । दर्शयः ॥

गृहि—निष्पिपोरगृक्तगेपे सयोगान्तगेपे पदान्तत्वे सपन्त-
भावान् न अपूभात् इति अदर्शयत् ॥

दर्शयति । दर्शयति ॥

दृष्ट—'दृष्ट स्थित्वाद्यो' इति कस्यानिदृत्व तस्य दृष्ट
तारहस्ययो गेष्य निपात्यत्वे । दृष्टेऽपीत्य निपातन नगेप-
नम् । तथा च वृत्ति—'अथ दृष्टि प्रत्यक्षमस्ति । तस्या-
नदेर समं नगेपनम्' इति । स्थित्वागम्यामन्यत्र स्थिति
इति ॥

विधीयमानो रभावो ढलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् सयोगपरत्वेन गुरु
त्वाच्छुत्वाभावान्न स्यात् । तथा परिदृढ्यञ्, इत्यत्र परिदृढ्मा
चष्ट इति विगृह्य 'सोपसर्गाच्चेत्सङ्गामयोरेव' इति नियमान्
दृढशब्दाणो ढलोपे क्त्वान्तेन समासे क्त्वे ल्यपि च क्त्वे
'ल्यपि छुपूर्वात्' इति लघुपूर्वाद्धर्णात्परस्य णो ल्यपि परे
विधीर्यमान अयादेशो न स्यात् ॥

नन्वेवमपि ढलोपस्य 'असिद्धवत्' इत्यसिद्धत्वात् न लघु
पूर्वाद्धर्णात्परो णिर्भवति । नैतत् । णो ढलोपो णेर्यपि अ
यादेश इति व्याश्रयत्वेनासिद्धत्वाप्रसङ्गात् । न च 'पूर्वस्मार्दा
विधौ स्थानिवद्भाव' इति रिद्धेःपस्य स्थानिवत्त्वेन व्यग्रघानम्
'प्रवेभिद्ध्य गत । प्रस्तनध्य गत ।' इत्यादीना भाट्ट
उदाहरणान् ॥

यद्वा—'लघुपूर्वात्' इत्यनेन सामर्थ्यादन्यपदार्थस्य वर्णस्याक्षे
पात् 'वर्गग्रहणे जातिग्रहणम्' इति 'निपात एवाच्' इत्ये
कग्रहणेन ज्ञापनास्थानियज्ञावेन व्यवधानेऽपि न दोषः । तथा
परिदृढस्यापत्य पारिदृढिः—'अत इञ्' । स्त्रिया 'इतो मनुष्य-
जाते' इति ङीप्—पारिदृढी कन्या, इत्यत्र 'अणिञो'
इति अनौप्यं गोत्रे यावणिञो तदन्तयोर्गुरूपीतमयो स्त्रिया प्यङ्
इति प्यङ् प्रसज्येत ॥

वर्द्धति—वृद्धति । इत्यादि । पूर्ववत् । दकारादित्वाभा-
वान्न घञमिति झलि पदान्ते च होन् एव ॥

परिवृद्ध । 'प्रथे परिवृद्ध' इति इडभावादि* पूर्वमिति

पात्यते । अत्रापि दृष्टोपादे पूर्ववत्प्रयोजनम् । प्रभोरन्यत्र
पग्निवृद्धिर्न परिपृद्धिर्न इति ॥

अत्र मानुषद्वारेण पाणिनीयां । यदाह वृत्तिकार—दृष्टप-
रिवृद्धनिपातन यदि दृष्टि प्रवृत्त्यन्तरमस्तीति । निरनुपद्वौ भाष्य-
कारौ, दृष्ट्यने हि—वृद्धनिपातन किमर्थं न दृष्टेरिदमवति
इत्येवोच्येन, पग्निवृद्धनिपातन किमर्थं परिपूर्वाद्दृष्टेर्न इदमवतीत्येवो-
च्येन इति । तथा 'न घानुलोप आर्धवानुके' इत्यत्र
दृष्टि प्रवृत्त्यन्तरमस्तीति ॥

वृहि शब्दने ॥ ७२४ ॥

वृद्धिर्न परिगन्तव्यम् । वृद्धिर् इति चन्द्रदुर्गो । तत्र च
वृद्धिर्न, अर्द्धोत्, इति पक्षे अर्द्धमिद्विगित्याह क्षीरस्वामी ॥
वृद्धिर् वृद्धि भाषार्यो जगद्वै । वहेन इति प्रायान्ये गतम् ॥

तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्द्धने ॥ ७२५-७२७ ॥

तोदति । तुनोद । नोदति ॥

तुद्धि 'इग्निो वा' इति पक्षे अर्द्ध—अनुदन्, अनोदीत् ॥

तुनुद्विपति, तुनोद्विपति ॥ तुद्वित्या । नोद्वित्या । 'रणे
गुप्तान्' इति वा सिन्धुम् ॥

तुयने ॥ तौतोदि । तौनुद इत्यादि ॥

तोदयति । अनुदन् ॥

तुद्धिर्न—'वैपितुशोर्दसश्च' इत्यन्वयः । दृष्टान्तं वेद-
नर्थम् ॥

दोहति । इत्यादि तोहतिवत् । 'दिहिर्दुहिर्मेहनिरोहती' इत्य-
निट्कारिण्या मेत्रेयादयो नास्य ग्रहणमिच्छन्ति ॥

ओहति । उवोह । ऊहतुः । ऊहुः । ओहिता । इ-
त्यादि उपिबत्प्रक्रिया ॥

लुङ्ले मा भवानुहत ॥

अर्ह पूजायाम् ॥ ७२८ ॥

अकारान्तप्रसङ्गादनिङ्गोह पठित ॥

अर्हति । आनर्ह । अर्हिता ॥

अर्जहिपति । अर्हयति । मा भवानर्जित ॥

सुत्तार्ह । दुःस्वार्हः—'अर्ह' इति कर्मण्युपपदेऽच् ॥

अर्हन्—'अर्ह प्रशसायाम्' इति शता । प्रशसाया उ-
न्यत्र—वधमर्हति चोर ॥

अर्हतो भाव आर्हन्त्यम्—'अर्हतो नुम्ब' इति ब्राह्मणानि-
त्वात् प्यन्नुमो ॥

अर्ध —'सज्ञायामर्धमेवनिदात्रावदात्र' इति न्यङ्कादिपाठात्कुत्वम्
अथो विक्रियमाणस्य धान्यादेरियत्ता । अन्ये तु—मूल्यमिति, तस्य
च अनर्ध इति प्रयुज्यते । अमूल्य इति सार्थ ॥

पूजाविधिरप्यर्ध, अर्धार्धमुदक अर्धर्म—'पादार्धम्या च' इति
तादर्थ्यं यत् ॥

अर्हति आपृणीयोषि ॥

बुधिरादय उदात्ता उदात्तेव ॥

एवं तुहिरादीनूष्मान्तान् विकल्पिनाहः परिसमाप्य आत्मने
पदपरस्मैपदभेदेन विकल्पिनाहोऽन्यानप्याह—

द्युत दीप्तौ ॥ ७२९ ॥

एतदादयः रूपपर्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

द्योतने ॥

दिद्युते । दिद्युताते—‘द्युतिस्त्राप्योः सम्प्रसारणम्’ इति
ल्लादिशेषं बाधित्वा सम्प्रसारणम् । अम्यासस्येति शेषः ॥

द्योनिता । द्योतिष्यते । द्योतताम् । अद्योतत । द्योतेत ।
नाशिपि—द्योतिपीष्ट । अद्योतिष्ट । अद्युतत्—‘द्युङ्चो लुङि’
नि वा परस्मैपदम् । ‘द्युङ्चः’ इति बहुवचननिर्देश आद्य-
विगमार्थः । यदा परस्मैपदं तदा ‘पुषादिद्युतादि’ इति च्छेरह् ॥

दिद्युतिपते, दिद्योतिपते ॥

द्युतित्वा । द्योतित्वा—‘रलो व्युपधान्’ इति वा कित्त्वम् ॥

देद्युत्यते—‘द्युतिस्त्राप्योः’ इत्यम्यासस्य सम्प्रसारणे ‘गुणो
ङ्कोः’ इति गुणः ॥

देद्युतीति, देद्योति ॥

द्योतयति । अदिद्युतत्—‘द्युतिस्त्राप्योः’ इत्यम्यासनिमि-
न प्रत्ययेनानन्तर्यं नार्थीयते इति णिच्चा व्यवधानेऽप्यत्र सम्प्र-
रणं भवति । अत एव तत्र वृत्तो अदिद्युतन् इत्युदाहारि ।
॥ दावर्त्यादिनृन्ने दविद्युनदित्यत्र द्युनेर्यङ्गुन्तस्य शतारि अम्या-
स सम्प्रसारणामावो विगागमश्चात्वं च निपात्यने इत्युक्तम् ।
नन्तर्यं ह्याश्रीयमाणे यदो लुक् लुप्तवान् आनन्नर्यामावाच सम्प्र-
रणस्य प्रमद् इति किं तदभाववचनेन । अत्र शिष्यदेवः—

‘हेरचडि’ इति अम्यासादुत्तरस्य हिनीते कुत्वमुक्त्वा तस्य ‘अचडि’ इति निषेधाद्धिङ्गात् ‘प्ररुतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम्’ इति सामान्येन परिमापामाश्रित्य पर्यहणीत् । अत्रा म्यासनिमित्तप्रत्ययानन्तर्ये आश्रीयमाणे प्राजीहयत् इत्यत्र णि-चा चडो व्यवधानात् कुत्वाप्रसङ्गेऽपि क्रियमाणोऽय निषेधो ण्यधिकस्य ग्रहणं ज्ञापयति । अस्या परिमापाया सामान्या-पेक्षत्वं वृत्तिरारस्यानभिमतम् । यदाह—‘हेश्रडोऽन्यत्र ण्यधिक स्यापि कुत्वं भवति । तेन प्रणिवाययिषतीतिसिद्धं भव-ति’ इति । तथा च वार्तिकमपि—‘हेश्रडि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात् । ज्ञापकत्वं त्वन्यत्र ण्यविवक्ष्य कुत्वाविज्ञानार्थम्’ इति । एव च ‘स्तम्बरुर्णयोरभिनपो’ ‘अर्ह’ इत्यादौ ण्यधिकस्य ग्रहणमावात् ण्यन्तादरोऽभावात् अणि मुक्त्वाहो इत्यादि सिद्धयति । यदुक्तं सीरवेवेन—‘ण्यधिकपरिभाषाया अव्यापिनीत्वात् अर्हादावप्रवृत्तिरिति सामान्यत्वमङ्गीकृत्य तदपि वृत्तिवार्तिकविरोधादेव प्रत्युक्तम् ॥

अस्य उदुपधत्वात् ‘उदुपधाद्वादिर्नर्मणो’ इति निट्याया कित्त्वविकल्प उदाहार्य—द्युतित अनेन । द्योतित अनेन । इत्यादि ॥

विद्युत्—‘भ्राजभास’ इत्यादिना ङिप् ॥

दिद्युत्—‘द्युतिगमिजुहोतीना द्वे च’ इति ङौ द्वित्वे अम्या-सस्य सम्प्रसारणम् ॥

ज्योति—‘द्युतेरिसन्नादेश्च ज’ इतीसन् आदेश्च ज ॥

श्विता वर्णे ॥ ७३० ॥

श्वेतते । शिञ्चिते । श्वेतिता । ओश्वतत्, अश्वेतेष्ट । इत्यादि पूर्ववत् ॥

भित्तम्—‘आदितश्च’ इति निष्ठायामनिष्ट्वम् ॥

भावादिकर्मणोस्तु—‘विभाषा भावादिकर्मणो’ इतीडप्युदाहार्यः
भित्तित अनेन इत्यादि ॥

भित्रम्—‘स्फायितश्चि’ इत्यादिना रक् ॥

जि मिदा स्नेहने ॥ ७३१ ॥

मेढते । मिमिद्रे । मेदिता । अमिदत्, अमेदिष्ट । इत्यादि ।
‘मिदेर्गुण’ इत्यत्र शिद्रहणमनुवर्तते, तच्च कर्मधारय इति ‘यस्मि-
न्विधि’ इति इत्संज्ञकशकारादौ सगुण इति एशि गुणाभावः ॥

मिन्न—‘जित्. क’, ‘रदाम्याम्’ इति नत्वम्, आदि-
त्वादिनिष्टत्वम् । भावादिकर्मणोस्तु ‘विभाषा भावादिकर्मणो’
इतीडप्ये ‘निष्ठाशीद्’ इति सेये निष्ठाया अकित्त्वात् गुणे
मेदितमनेन इत्यादि ॥

मेदुरः—‘भञ्जमासमिदो घुरच्’ इति घुरच् ॥

मित्रम्—‘अमिचिमिदिशसिभ्यस्त्रन्’ इति त्रन् ॥

अयं दिवादिश्रुरादिश्च । मिद्व मेद्व मेघार्हिसनयोः इति हिक्कादौ ॥

जि प्विदा स्नेहस्य मोचने च ॥ ७३२ ॥

‘स्नेहनमोचनयोः’ इति कचित्पठ्यते ॥ स्वेदते । सिस्विदे ।
स्वेदता । अस्विदत्, अस्वेदिष्ट ॥

सिस्विदिपते, सिस्वेदिपते—‘स्तौतिष्योरेव’ इत्यपत्वम् ॥

सैष्विद्यते । सैष्वेति ॥

स्वेदयति । असिष्विदत् ॥

ण्यन्तात्सनि 'स स्विदिस्विदिसहीना च' इत्यम्यासात्परस्य सत्वे
सिस्वेदयिपति इति ॥

निष्ठाया मिदिवत् स्विन्न इत्यादि ॥

अत्र स्वामी—'ञि दिव्दा' इति क्षकार षष्ठित्वा 'ञि
द्विदा' इति नन्दी इत्याह । तत्र स्वेदते । चिद्विदे ।
अद्विदत्, अस्वेदिष्ट । इत्यादि ॥

स्वेदति इत्यव्यक्ते शब्दे भविष्यति । प्विद्यति इति स्नेह-
नमोक्तयोर्दिवादौ । स्विद्यतीति च गात्रप्रस्रवणे ॥

रुच दीप्तावभिप्रीतौ च ॥ ७३३ ॥

रोचते देवदत्ताय मोदक । 'रुच्यर्थाना प्रीयमाण' इति
प्रीयमाणस्य सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

रुरुचे । रोचिता । अरुचत्, अरोचिष्ट ॥

रुरुचिपते, रुरोचिपते । रुचित्वा, रोचित्वा ॥

भृश रोचत इत्यर्थे यङ्गोच्यते इति वृत्तिन्यासादौ ॥

रोचयति । रोचयते—'अणावकर्भकात्' इति कर्त्रभिप्राये
प्राप्त परस्मैपद 'न पादभ्याडचमाडचसपरिमुहुरुचिनुतिवदवस' इति
निषिध्यते ॥

रोचयतीति रोचनः । रोचना—'नन्दिवासिदमिदूषि-
साधिवर्धिशोभिरोचिम्यो ण्यन्तेम्य सज्ञायाम्' इति नन्दादि
पाठाह्यु ॥

रोचिष्णु —'अलङ्ङ्व' इत्यादिनेष्णुच् ॥

रुच्यः—‘राजमूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यरुष्टपच्याच्यव्याः’ इत्यादिना कर्तरि क्यञिनात्यते ॥

रोकः—वन् । ‘चजोः कुघिण्यतोः’ इति ‘निष्ठायामनिटः कुत्वं’ इति वदतो वार्तिककारस्य ‘विभाषा श्यावारो-काम्याम्’ इति निपातनात् कुत्वन् ॥

रोचिः—‘शुचिरुच्योस्संज्ञायाम्’ इति सि. ॥

रुक्मम्—‘युजिस्त्रिचितीनां कुश्च’ इति मरुप्रत्ययः चकारस्य ककारः ॥

रुचकः मणिः—‘कुन् शिल्पिसंज्ञयोः’ इति कुन् ॥

घुटं परिवर्तने ॥ ७३४ ॥

घोटते । जुघुटे । घोडिता । अघुटत्, अघोटिष्ट ॥
जुघुटिपते, जुघोटिपते । घुटित्वा, घोडित्वा—‘रलो
युपधात्’ इति वा कित्त्वम् ॥

जोयुट्यते । जोघोटि ॥

घोटयति । अजुघुटत् ॥

घुटितः । भावादिकर्मणोः कित्त्वविकल्पे घुटितमनेन, घोडि
तमनेन । इत्यादि ॥

घोट—अच् ॥

घोटकः—संज्ञायां वन् ॥

घुटिका—संज्ञायां कुन् ॥

अयं तुदादौ च ॥

रुट लुट लुठ प्रतीघाते ॥ ७३५-७३७ ॥

आद्यौ प्रथमान्तौ । अन्त्यो द्वितीयान्त । अय पाठो देव-
मैत्रेयादीनाम् । हरियोगिनस्तु—आद्यावेव । 'धातो कर्मण' ।
इत्यत्र वेद्ये द्वाविमौ द्वितीयान्तो पठितौ । क्षीरस्वामी तु
एव पठित्वा आह—रुट, लुट, इत्येके, 'बाधृ लोटने' इति
लिङ्गादिति । तथा लुट दीप्तौ इत्यप्यसावाह । लुटि इति तु
शाकटायन । सुधाकरस्तु—भूवादिसूत्रे लुठतिर्द्वितीयान्तोपि, लुठित
लोठन इति प्रयोगदर्शनादित्याह ॥

रोढते । लोढते । लोठते इत्यादि पूर्ववत् ॥

लोढति इति विलोढने गतम् । रुण्यति लुण्यति इति
स्तेये । रोठति लोठति इत्युपधाते । लुण्ठतीत्यालस्पप्रतिघातयो ।
रुण्ठति लुण्ठति इति द्वय गत्यर्थे ॥

शुभ दीप्तौ ॥ ७३८ ॥

शोभते । शुशुभे । शोभिता । अशुभत्, अशोभिष्ट ॥

शुशुभिपते, शुशोभिपते । शुभित्वा, शोभित्वा ॥

शोशुभ्यते । शोशोब्धि ॥

शोभयति । अशुशुभत् ॥

हिंसाभाषणयो शोभति शुभतीति गतौ ॥

क्षुभ सञ्चलने ॥ ७३९ ॥

सञ्चलन प्रकृतिविपर्ययो मथन च ॥

सोभते । चुक्षुभे । असुभत्, असोभिष्ट । इत्यादि पूर्व-
वत् ॥

क्षुब्धो मन्यः । 'क्षुब्धस्वान्त' इति मन्ये निष्ठायामनित्वं
निपात्यते । अन्यत्र क्षुभितः ॥

अयं दिवादिः क्रच्चादिश्च ॥

णभ तुभ हिंसायाम् ॥ ७४०-७४१ ॥

प्रणभते । नेभे । नभिता । अनभत्, अनभिष्ट ॥

तोभते । तुतुभे । तोभिता । अतुभत्, अतोभिष्ट ॥
णभिरयमभावेऽपि वर्तते । 'नभन्तामन्यके समे'* इत्यत्र 'मा
भूवन् अन्यके सर्वे' इति निरुक्तम् । तथा 'नभन्तामन्यकेषां
ज्याका आधि धन्वसु'† इत्यत्र भाष्येषु अन्यकेषां शत्रूणां
'धन्वसु स्थिता ज्याकाः उन्नाः मा भवन्त्विति ॥

नभसः—समुद्र आकाशश्च । 'अत्यपि' इत्यादिना असु-
प्रत्ययः‡ ॥

इमौ दिवादी क्रच्चादी च ॥

**संसु ध्वंसु भंसु अवसंसने ॥ ७४२—
७४४ ॥**

ध्वंसु गतौ च ॥ ७४५ ॥

संसते । संसमे । संसिता । असंसत्, असंसिष्ट । अदि
नलोपः ॥

सिस्रंसिपते । सनीस्रंसीति, सनीस्रंसीत्, सनीस्रस्तः ।
'नीग्वञ्चुस्वंसु' इत्यादिना अम्यासस्य नीक् ॥

संसित्वा, स्रस्त्वा—उदित्वादिद्विकल्पः । इत्युक्ते कित्वा-
भावान्नलोपाभावः ॥

स्रस्तम् ॥

उखाया. संसते इति उखामृत्—'क्विप्च' इति क्विप् ।
'वसुत्वंसुध्वंसु' इति पदान्तसकारस्य दकारः ॥

सनीस्रः—यङुगन्तात् ङौ नलोप । दत्वं तु सानुबन्धकनिर्देशात्
भवति । स्त्वविसर्जनीयौ । 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घोऽधातो-
रिति निषेधात् भवति ॥

सनीस्रंसः—अचि परे यङुकि यङो लुका लुप्तत्वात् प्रत्य-
यलक्षणाभावान्नलोपाभावः ॥

एवं ध्वंसते । भ्रंसते । इत्यादि ॥

अत्र तृतीयं मैत्रेयस्वामिवेधिण्यासकारसम्पत्ताकारादयः ताल-
व्योप्मान्तं पठन्तो नीग्विधावपि तथैवानुवदन्ति । भ्रंसते इत्यादि ॥

अत्र क्वचित् भ्रशिरपि पठ्यते । भ्रशु भ्रंशु अध.पतने
इति दिवादी ॥

देवमैत्रेयादिमते स्वंसते इति । प्रमादेऽपि गतः ॥

स्रम्भु विश्वासे ॥ ७४६ ॥

विस्रम्भते । सस्रम्भे । स्रम्भिता । अस्रम्भत्, अस्र-
म्भिष्ट ॥

सिस्रंभिपते । सास्रम्भ्यते । सास्रम्भि ॥

सम्भयति । असंभयत् ॥

सम्भित्वा, सम्भवा—

सम्भम् । विसम्भी—‘वोक्रपलम्’ इति विनुण् ॥

सम्भन इत्यादि । तालव्यादिः काश्यपादिमने प्रमादे गनः ॥

वृत्तु वर्तने ॥ ७४७ ॥

वर्तते । वृत्ते । वर्तता । वर्तप्यते, वर्त्स्यति ।
वर्तताम् । अवर्तत । वर्तेत । वर्तपीष्ट । अवर्तिष्ट,
अवृत्त । अवर्तिप्यत, अवर्त्स्यत् । विवर्तिपते, विवृ-
त्ताति । ‘वृद्धश्चस्त्यसनोः’ इति त्यसनोर्वा परस्मैपदम् ।
वृद्धश्च इति बहुवचननिर्देश आद्यर्थावगमार्थ इति वृत्तुवृत्तुश्रु-
त्यादिष्टपीनामपि त्यसनोर्वा परस्मैपदं द्रष्टव्यम् । ‘न वृद्धश्च-
तुर्म्यः’ इति सञ्जारादेरार्थवातुकस्य परस्मैपदपरस्येडभावे सञ्ज्ञादेः
सन् ‘हलन्ताच्च’ इति किञ्चादगुणत्वम् । ‘न वृद्धश्चतुर्म्यः’
इत्यत्र भाष्यवार्तिकयोः ‘सिद्धं तु वृत्तादीनामात्मनेपदेन समानपद-
स्यस्येड्वचनात्’ इत्युक्तत्वात् कृत्परेऽपि सादौ परस्मैपदलुकि चेटः
प्रतिपेयो भवति—विवृत्तिता । विवृत्तितुम् । विवृत्तितव्यम् ।
विवृत्त इति । सामान्येन वलादौ इटि सिद्धे आरम्य-
माणमिदमात्मनेपदेन समानपदस्यस्येड्विवानमर्यादन्यनिवृत्त्यर्थम् । वि-
वृत्तिस्त्रीयते इति आत्मनेपदेन समानपदस्यत्वेऽप्यन्तरङ्गकृताश्रयः
प्रतिपेयो भवति, न तु बहिरङ्ग आत्मनेपदाश्रयो विधिः ॥

वरीवृत्तते—‘रीवृत्तः’ इति रीक् । वर्वति इत्यादि नेयम् ॥

वर्तयति । अवर्तन्, अरीवृत्तन्—‘रृद्धा’ ॥

वर्तिष्णु.—‘अलङ्कृन्’ इत्यादिनेष्णुच् ॥

हस्तवर्तं वर्तयति 'हस्ते वर्तिग्रहो' इति हस्तवाचिनि करणे उपपदे ण्यन्तादस्मात् ग्रहेश्च णमुल् । हस्त इत्यर्थग्रहणमिति पाणिवर्तम् इत्याद्यपि भवति । कषादित्वात् यथाविध्यनुप्रयोगः ॥

वर्तित्वा, वृत्त्वा । वृत्तः ॥

अथ यदा अन्तर्भावितण्यर्थस्तदा सकर्मकः । यथा 'तेन निर्वृत्तः' इति निर्वर्तितमिति ह्यत्रार्थः । यद्येव 'णेरध्ययने वृत्तः' इति निष्ठाया णिलुगिडमावनिपातन किमर्थम्, यस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थादस्मात् वृत्तमध्ययनमिति भविष्यति । एव तर्हि ण्यन्तादप्यध्ययन वृत्तमित्येव यथा स्यान्न तु वर्तितमित्येवमर्थं निपातनम् । अत्र वृत्तिकारः अमुं पक्षमुक्त्वा 'वर्तितो गुणो देवदत्तेन इति चेच्छन्ति' इत्याह । अत्र हरदत्तः—तेषां नार्थसूत्रेणेति ॥

वृत्तं तदिति वृत्तार्थः—उणादयो बहुलम्, 'भूतेऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् ॥

वर्तमाने रथमार्गः—'अदेर्मद्व' 'वृत्तेश्च' इति मुडागमो निप्रत्ययश्च । 'अदिवृत्तिभ्यां मुट्' इति वक्तव्ये 'वृत्तेश्च' इति घृथयोगकरणान् पने मुण्ण भवतीति वर्तन्ति इत्यपि भवति ॥

वर्तनी—रुदिकारत्वात् ३।प ॥

अथ भाषार्थश्चुरादौ ॥

वृधु वृद्धौ ॥ ७४८ ॥

वर्धत इत्यादि पूर्ववत् ॥

वर्ध्नेष्णुः—‘अलङ्कृन्’ इत्यादिनेष्णुच् ॥

वर्धनः—नन्दादिपाठात् ल्युः ॥

वृद्धः ॥

अतिशयेन वृद्धो वर्षिष्ठः । वर्षीयान्—‘प्रियस्थिर’ इति
इष्टनीयमुनोर्ययासङ्ख्यात् वृद्धस्य वर्षादेशः ॥

ज्येष्ठः । ज्यायान्—‘ज्यच’ इति ज्यादेशः । अकारो-
च्चारणसामर्थ्याद्विलोपो न भवतीति प्रागेवोक्तम् ॥

वृद्धमाचष्टे वर्षयति, ज्यापयति—‘णाविष्टवन्’ इति वर्ष-
ज्यादेशौ ॥

वृद्धिः—‘तितुत्र’ इति नेद् ॥

वृद्धवर्षं द्रव्यमपि वृद्धिः । तत्प्रयच्छति गर्ह्यमिति चार्धुपिकः—‘प्र-
यच्छति गर्ह्यम्’ इति द्वितीयान्नात् गर्ह्यत्वोपाधिकात् प्रयच्छती-
त्यर्थे ठगिति ठक् । ‘वृद्धेर्वृधुपिभावश्च’ इति वृधुपिभावः ।
वृधुपिः प्रकृत्यन्तरं वेति वृत्तिः । वृद्धेर्गर्ह्यत्वमशास्त्रीयत्वेन ॥

अयं भाषार्थः चुरादौ ॥

शृधु शब्दकुत्सायाम् ॥ ७४९ ॥

शर्धत इत्यादि पूर्ववत् ॥

अयं प्रसहने चुरादिः ॥

वृतादयस्त्रयः उदितः ॥

स्यन्दू प्रसूवणे ॥ ७५० ॥

स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिपे, सस्यन्त्से । सस्य-
न्दिप्वे, सस्यन्त्वे । सस्यन्दिवहे, सस्यन्द्रे—उदित्वात्
'स्वरतिसूति' इत्यादिना वलादावार्धधातुके इद्विकल्पः ॥

स्यन्दिता, स्यन्ता । स्यन्दिप्यते, स्यन्त्स्यते—'वृद्धच-
स्यसने' इति यदा परस्मैपदं तदा स्यन्देरुदित्वात्क्षणमन्तरङ्ग-
मपीद्विकल्पं 'न वृद्धचश्चातुर्म्यं.' इति निषेधे चतुर्ग्रहणसाम-
र्थ्यात् बाधत इति स्यन्त्स्यति । अस्यन्त्स्यत् । सिस्यन्-
त्सति इत्येव भवति ॥

स्यन्दताम् । अस्यन्दत । स्यन्देत । स्यन्दिपीष्ट, स्यन्-
त्सीष्ट । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्दिपाताम् । इडभावे झलि सिज्जोपे
चर्त्ते—अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । इत्यादि ॥

'द्युष्ट्यो लुटि' इति यदा परस्मैपदं तदा 'पुषादिद्यु-
तादि' इत्यङि अनुनासिक्यलोपे—अस्यदत् । अस्यदताम् ।
इत्यादि ॥

अस्यन्दिप्यत, अस्यन्त्स्यत ॥

सिस्यन्दिपते, सिस्यन्त्सते, सिस्यन्त्सति ॥

अनुस्यन्दते जलम्, अनुप्यन्दत इति वा—'अनुविपर्य-
मिनिम्य' इति वा पत्वम् । एव पर्यादिम्य उदाहार्यम् ।
'अप्राणिषु' इत्यस्य पशुदासत्वात् प्राण्यप्राणिसमुदायोपि प्राणिव्यति-
रिक्त इति मत्स्योदके अनुप्यन्दते इत्यत्रापि पक्षे मूर्धन्यो
भवति ॥

स्यन्दित्वा, स्यन्त्वा—'कित्स्वन्दिस्यन्दोः' इत्यनिच्चापि
नलोपो निषिद्ध्यते ॥

स्यन्नः—निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वान्नत्वम् ॥

स्यदः—अणि 'स्यदो जवे' इति निपातनान्नलोपः, वृद्ध्य-
भावश्च । नवादन्यत्र—स्यन्दः ॥

स्यन्दनः—'अनुदात्तेतश्च' इति युच् ॥

सिन्धुः—'स्यन्देः सम्प्रसारणं घश्च' इत्युप्रत्ययः सम्प्रसा-
रणं घश्चान्तादेशः । सिन्धो जातः सिन्धुकः । सैन्धवः—
'सिन्धवपकराम्यां कन्' 'अणञौ च' इति कण्ठौ । सिन्धु-
रंभिजनोऽस्य सैन्धवः—'सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ' इत्यण् ।
सिन्धो भवादिरपि सैन्धवः—'कच्छादिभ्यश्च' इति शैपिकोऽण् ॥

यदा त्वयं मवादिर्मेनुप्यः तत्स्यो वा तदा 'मनुप्यतत्स्थयोर्वुञ्'
इति वुञ्—सैन्धवको मनुप्यः । सैन्धवकं हसितम् । इति ॥

लवणसिन्धो भवं लावणसैन्धवम्—'प्राग्दीव्यतोऽण्' 'हृद-
गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः ॥

कृपू सामर्थ्ये ॥ ७५१ ॥

कल्पते । चकलृपे । चकलृपिपे, चकलृप्ते । इत्यादि
स्यन्दिवत् । विशेषस्तु—'लुटि च कलृपः' इति लुटि स्यसनी-
रिव पक्षे परस्मैपदं, 'तासि च कलृपः' इति तासौ सका-
रादाविबानिद्वत् च—कल्प्ता । कल्प्तासि इति । पूर्व-
वदिदमूदिल्लक्षणं विकल्पं बाधने । अत्र चात्मनेपदेन समानपद-
स्थस्येति स्थितमिति सन्नन्तात्कृति परस्मैपदलुकि च निषेधो
भजति—चिक्लृप्सता । चिक्लृप्स इत्यादि । 'हल-
न्ताच्च' इति सनः किञ्चान्न गुणः । तथा यदा 'लिङिचो-
रात्मनेपदे' इतीडभावः तदा 'लिङिचावात्मने पदेपु' इति

किञ्चाञ्च गुणः—ऋलृप्सीष्ट । अऋलृप्त । अक्लृप्साताम्
इत्यादि । इट्पक्षे कलिपीष्ट । अकलिपष्ट । इत्यादि । ‘रूपो-
रोलः’ इति रेफस्य लत्वम् । तत्र वर्णात्मकस्य रेफस्य
वर्णात्मको लकार । यस्त्ववर्णात्मक ऋकारस्थस्तस्य अवर्णा-
त्मकलृकारस्थ । तत्र स्यान्यादेशयो वर्णैकदेशयो. निर्देष्टु-
मशक्यत्वात् ऋकारस्य लृकारस्संपद्यते ॥

चलीक्लृप्यते । चल्कलिप्त, चलीकलिप्त, चलिकलिप्त—
इत्यादौ रिग्नग्रीकामपि रूपो भक्तत्वेन तद्रेफत्वाच्चवं भवति ।
तथा ह्युक्तम्—

अदसोऽष्टे पृथङ्गत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् । इति ।

द्युतादीना यङ्गुणान्ताना लुङि अङ् नास्ति, ‘पुपादिद्युतादि’
इति गणनिर्देशान् । तेन अदेद्योतीत् इत्येव भवति । सिजपे-
क्षोऽत्र गुणो नाजादिपिदपेक्ष । तथा वृतादीना यङ्गुणान्तानां ‘न
वृद्धयः’ इतीप्तिपेधोऽपि गणनिर्देशाच्च भवति । तेन वरीवर्ति-
प्यति इत्याद्येव भवति । रूपेस्तु—गणनिर्देशाभावात् ‘नासि च
क्लृपः’ इति इप्तिपेधो भवत्येव—चलक्लृप्तासि इत्यादि ॥

द्युतादय उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

वृत् ॥

वृत्तः सम्पूर्णः द्युतादिः वृतादिश्चेत्यर्थः । वृत्तु वर्तने इत्य-
स्मात् भूतेऽपि क्तिप् ॥

गणप्रयुक्तकार्यभाजो द्युतादीन्वृतादीश्च परिसमाप्य अन्यानां
गणप्रयुक्तकार्यभाज आह—

घट चेष्टायम् ॥ ७५२ ॥

एतदादयस्त्वरत्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः पितश्च । तत्फलं
यद्य इत्यादौ 'षिडिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ् । यद्यदयः फणान्ता
मिन । तत्फञ् तत्रनञ् दर्शयिष्यते ॥

घटते । जघटे । घटिता । इत्यादि ॥

जिघटिषते । जाघट्यते । जाघटि ॥

घटयति । अजीघटत्—मित्त्वान् 'मिना ह्रस्वः' इति
णावुपधाह्रस्वः ॥

यदा तु ण्यन्ताच्चिण्णमुल्लं तदा 'चिण्णमुल्लोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्'
इति चिण्णमुल्लपरे णां मिनामुपधाया वा दीर्घशामनात्—अघाटि,
अघटि । घाटंघाटम्, घटंघटम् । इति भवति । अन्यन्ते
तु वृद्धिरेव ॥

ण्यन्तान् स्यादिषु चिण्वटित्वापि वा दीर्घ—घाटिष्यते,
घटिष्यते । अघाटिष्यत, अघटिष्यत । अघाटिपाताम्,
अघटिपाताम् । घाटिपीष्ट, घटिपीष्ट । घाटिना, घटिता ।
चिण्वटिट्. 'अमिह्वदत्राभात्' इत्यसिद्धत्वात् 'णेरनिटि' इति
णिलोपः । चिण्वदिडभावे गुणयादेशयो कृतयो घटयिष्यत
इत्यादि । कर्मकर्तृर्येष्वपि । लुङ्चेकवचने तु 'णिश्चि' इति
यच्चिणोर्निषेधात् चटि अजीघटत स्वयमेव इति भवति ।
'अच कर्मकर्तृरि' इति चिण्विकल्पस्य ण्यन्तो न विषय इति
प्रागेवोक्तम् । 'यद्यदयो मिनः' इति गणनिर्देशेन विधीयमा-
नत्वान्मित्त्वस्य यङ्कुसमासात् न ह्रस्वो नापि दीर्घविकल्प इति
जाघटयति । अजाघटीत् । इत्यादि भवति ॥

घटी—अजन्तान् 'जानेरस्त्रीविषयान्' इति ङीप् ॥

घटना—‘घट्विन्दिविदिम्यश्च’ इति युच् ॥

घटिका—‘युच् शिल्पिसंज्ञयोः’ इति कुन् ॥

अपरे गणान्तराधीता इह पठ्यन्ते । तेषामिह उपात्त एवार्थे मित्वम् । ये त्वपूर्वाः पठ्यन्ते तेषामुपात्ते चानुपात्ते चार्थे मित्वम् । तदुक्तं बोधिण्यासे—‘केचिदिहैव पठ्यन्ते तेषामुपसर्गादिनाऽर्थान्तरत्वेऽपि सानुबन्धत्वं, यथा विघटयतीत्यादि । अपरे गणान्तराधीता इह पठ्यन्ते तेषामर्थे न नियमः । यथा स्मृ चिन्तायां अन्यत्र पठितः, अत्र स्मृ आद्वयाने, आद्वयानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । स्मरयति । अन्यत्र स्मारयति । अत्र तरङ्गिण्या-मपीदमेवार्थतत्त्वं स्थितम् ॥

घटयति इति ‘घट सहाते’ इति चौरादिकस्य । तस्य हि मित्वं निषिध्यते—‘नान्ये मितोऽहेतौ’ इति, ज्ञादिपञ्च-कठ्यतिरिक्ता अहेतौ स्वार्थेणचि मितो न भवन्तीत्यर्थः । अत एव स्वार्थे णिचि मित्वनिषेधाच्चेष्टाया मित्वार्थं तस्यायमनुवादो न भवति ॥

व्यथ भयसञ्चलनयोः ॥ ७५३ ॥

व्याघ्रात् व्यथते—‘भीत्रार्थानां भयहेतुः’ इति निमित्तार्थानां त्रायत्यर्थानां च प्रयोगे भयहेतुः कारकमपादानमिति व्याघ्रस्या-पादानत्वात्पञ्चमी ॥

विन्यथे—‘व्यथो लिटि’ इत्यम्यासस्य सम्प्रसारणम् । ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्’ इति पूर्वस्थ यणो यकारस्य सम्प्र-सारणपरत्वात्सम्प्रसारणं न भवति । सम्प्रसारण इति च सम्प्र-सारणाभाविनीत्यर्थः । यद्वा अस्मादेव वचनसामर्थ्यात्पूर्वं परस्य

मन्त्रसारणं क्रियते, वश्चादन्यस्य । अत्र च वेत्तायामस्ति मन्त्र
मारणपरत्तम् । अथवा 'व्यथो छिटि' इति मन्त्रसारणं हत्वादिशे-
पापवाद इति परस्मैय प्रमज्यते न पूर्वस्थेति न चोच्चावकाशः ॥

व्यथिता । इत्यादि ॥

विच्यथिपते । वाच्यध्यते । वाच्यधीति, वाच्यत्ति ॥

व्यथयति । अविच्यथत् । वटिवच्चिण्णमुलोस्तदाहार्यम् ॥

न व्यथते इति अव्यध्यः—'राजमूय' इत्यादिना निपातिनः ॥

अव्यधी—'जिह्वति' इत्यादिना नन्पूर्वात्ताच्छ्रुतिरु इति ॥

व्यधा—पित्त्वाद्द् ॥

'विधुर—'छिटिभिदि' इत्यत्र 'व्यथेः मन्त्रमारणं च'
इति वचनात्कुराचि मन्त्रमारणम् ॥

'विधुर—'व्यथे, मन्त्रमारणं यः किञ्च' इति वचनात्
उरचि मन्त्रमारणम्, यकारस्य धमारः ॥

व्यथ दुःखचलनयोः इति दुर्गः । भयचलनयोगिति प्रकाशः ।
तवर्गचतुर्षान्तोरां दिवादी ॥

प्रथ प्रख्याने ॥ ७५४ ॥

प्रथते । प्रथे । प्रथिता । इत्यादि ॥

प्रथयति । अप्रथत्—'अत्तमृदुन्मप्रथम्रदस्तृस्पशाम्' इति

चहरे जायम्यामत्पात्वं उच्चापवाद ॥

अप्रथि, अप्राथि । इत्यादि वटिवत् ॥

पृथिवी—'प्रथः पिबन् मन्त्रमारणं च' इति पिबनः
पित्त्यान् दीप ॥

पृथिव्या निमित्तं संयोग उत्पातो वा पार्थिवः—‘सर्वभूमि-
पृथिवीभ्यामणजौ’ इत्यन् । पृथिव्या ईश्वर, पृथिव्यां विदित
इति वा पार्थिवः—‘तस्येश्वर’ ‘तत्र विदित इति च’
इत्यन् । ‘पृथिव्या जाजौ’ इति प्राग्दीव्यतीयेष्वर्षेषु जाजौ—
पार्थिवम् । अनयोः स्त्रियां विशेषः—पार्थीवा । पार्थीवी ॥

पृथुः—‘प्रथिप्रदिभ्रस्ना सम्प्रसारण सलोपश्च’ इति कुम-
त्सयः सम्प्रसारणं च । सलोपचनं भृज्जत्वर्थम् ॥

पृथोभावं. प्रथिमा—‘पृथगादिभ्य इमानिज्वा’ इतीमनिच् ।
‘र ऋतो हलादे’ इति ऋकारस्य रशब्द । इमानिजभावे
‘इगन्ताश्च लघुपूर्वात्’ इत्यणि—पार्थिवम् । अत्र लघोः पूर्वत्व-
मिगपेक्षम् । तच्चेह द्वयोरचोरानन्तर्येणावस्थानासम्भवादेकेन हला
व्यवधानमाश्रीयते ॥

‘घोतो गुणवचनात्’ इति ङीप्—पृथ्वी । गुणमुक्त्वा
गुणिनि वर्तमानो गुणवचन ॥

अयं कथादावपि । अत्र केचित्पृथेति ऋकारोपधमपि पठ-
न्ति । यदाह वर्धमानः—पृथिकदिकन्दिदत्थादीनां घटादौ पाठः
चिण्णमुलोर्वृद्ध्यर्थः* इति ॥

अत्र स्वामी प्रथे सम्प्रसारणविधानमनार्षं मन्यते । पुरुषका-
रोऽपि ‘यदप्रथयत् । तत्पृथिव्यै पृथिवित्वम् ।’† इति श्रौतस्य
निर्वचनस्यानार्षपक्ष एवाङ्गस्यमिति । अन्यथा यदपर्थयदित्येव
ब्रूयादिति । पुनश्चोक्तम्—अथापि पृथे घटादिपाठे तत्फलं ‘घटाद-
यप्पित’ इति पित्वादाडि सति पृथेतिरूपं द्रष्टव्यमिति ॥

व्यधादिस्थान्तः । पृथ प्रलेष इति चुरादौ ॥

प्रस विस्तारे ॥ ७५५ ॥

प्रसते । पप्रमे । प्रिप्रसिपने । पाप्रस्यते । पाप्रस्ति ॥

लटि तिपि 'निप्यनस्तेः' इति दत्ते—अपाप्रन् इति भवति ।
सिपि तु 'सिपि धातोस्त्वा' इति दत्तस्त्वयोः—अपाप्रन्,
अपाप्रः ॥

प्रसयति । अपिप्रसत् । अप्राप्ति, अप्राप्ति इत्यादि ॥
प्रसा ॥

घद मर्दने ॥ ७५६ ॥

घदते । मघ्रदे । घदिता ॥

भिघ्रदिपने । माघ्रघते । माघ्रदीति, माघ्रति ॥

घदयति । अमघ्रदत्—'अत्सृष्टृत्तरमधघ्रद' इत्यादिना
अभ्यामस्यात्वं मिच्छापवादः ॥

मृदुः—'मधिघ्रादि' इत्यादिना कुप्रत्ययः सम्प्रसारणं च । अनेन
प्रसारणरचनेन मृदातेरभावोऽनुमान्यः, तत्र प्रसारणस्यान्यार्थं
षक्तव्यत्वात् । मन् एव हि मृदाते 'मृदमृद' इत्यादिनिर्दे-
शोपपत्तिः ॥

मृदोरपत्यं मर्दयः—'गुग्नादिभ्यश्च' इति दृक् । 'देलोपोऽ-
वद्वा' इत्युसारलोपः ॥

मृद्री—गुणवचनत्वात् ङिप् ॥

मृद्विका—रनि 'कंण' इति इत् ॥

अदिमा—पृथ्वादित्वात् इमनिचि 'र ऋन' इति र । इम-
निजभावेऽण्—मार्दवम् ॥

स्वादुमृदुन इद सोवादुमृदवम्—'द्वारादीना च' इति
वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च ॥

मृद क्षोद इनि ऋणारोपध ऋचादौ ॥

स्खद स्खदने ॥ ७५७ ॥

स्खदन विद्वाद्यणमिति* स्वामी ॥

स्खदते । चस्खदे । स्खदिता ॥

स्खदयति । अचिस्खदत् । अस्खदि, अस्खादि ॥

'स्खदिरवपरिन्या च' इति मित्सज्ञानिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात्
अवस्खादयति । परिस्खादयति इत्यत्र मित्त्व न भवति
अत्र 'अपावपरिम्य' इति बोविन्यासे पठ्यते । तन्मते
अपस्खादयति इत्यत्रापि मित्त्व न भवति ॥

क्षजि गतिदानयोः ॥ ७५८ ॥

क्षज इति कौशिक ॥

क्षजते । चक्षजे । क्षजिता ॥

चिक्षजिपते । चाक्षज्यते । चाक्षजि—क्षलि 'चो

कु' इति कुत्वेन गत्ये 'खरि च' इति चत्वम् । नकारस्य
अनुस्वारपरस्वर्णौ ॥

क्षजयति । अचिक्षजत् । अक्षजि, अक्षाजि ॥

क्षजंक्षजम्, साजंसाजम् । मित्त्वमामर्ग्यादनुपपत्त्येऽपि 'चि
ण्णमुणे' इति दीर्घविस्तरस्य भवतीति मन्त्रेयमुगन्तरादय ॥

क्षजा इति गुरुमत्त्वादिदि सिपचानि ॥

एवमन्येषामपि सयोगान्ताना दभ्यादीना मित्त्वमामर्ग्यादीर्घवि-
स्तरस्य ॥

दक्ष गतिगासनयोः ॥ ७५९ ॥

वृद्धिशेषयोरनुदात्तेऽयं पाठितस्तस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थानुसाद ॥
दक्षयति । अददक्षत् । अदाक्षि, अदाक्षि । इत्यादि ॥

कप कृपायां गतौ ॥ ७६० ॥

कपते । चकपे । कपिता ॥

चिकपिपते । चाप्प्यते । चाप्सि ॥

कपयति । अचिक्कपत् । अकपि, अक्कापि । इत्यादि ॥

अस्येह पाठो मित्त्वार्थ, न तु पित्त्वार्थ । यत 'कपे मन्त्र-
सारग न' इति भिदात्पिपाठान् तत्फलमद भिरचति कृपा इति ॥

कृपाण — 'गृणिष्विदित्तिभ्य रिच' इत्यान्तं बाह्य-
कात्स्मादपि ॥

कृपण — बाह्यलरादेव 'रजे क्युन्' इति क्युन् अस्मादपि ॥

कृपोटः — 'कृत्वरपिभ्य वीट्' । अत्र 'टो गो ७' इति
लृताभावात् ऋषिस्थाने ऋषि पाठितस्य इति 'टो गो ७' इत्यत्र
भाष्यादां स्थितम् ॥

कर्पूरम्—‘खर्जपिप्पलादिभ्य ऊगेलचौ’ इत्यादिग्रहणादूरः ॥

कृपाणादो मन्त्र बाहुलकात्सम्प्रसारणम् । यद्वा—सर्वे एवेते कृपे-
रेव, लन्वाभावो बहुलवचनादिति लन्वमूत्रे उक्तम् ॥

कदि क्रदि कृदि वैकृव्ये ॥ ७६१-७६३॥

अत्र क्षीररसामी एवं पठित्वा आह—वैकल्य इति चन्द्रः । कयकद-
च्छद इति नन्दी । मैत्रेयम्—कदिकर्दी द्वाविदितौ पठित्वा क्रदच्छदेति
द्वाविनिदितावाह । तत्रेदितोरन्त्य. मरेफः आद्यो नीरेफः । अ-
निदितोस्त्वाद्यस्मरेफः अपगे लकारवान् । वर्धमानोऽपि मैत्रे-
यवृद्धकारवन्तमिदितं नात्र पठति । यदाह—पृथिवन्दिकन्दि-
दक्ष्यादीनां घटादौ पाठ विष्णुमुल्लोवृद्धचर्य* इति । अत्र क-
दिक्रदिकृदीनामाज्ञानरोदनयो. परस्मैपदिषु गताना पुनरिहोपादानं-
न केवलं मित्त्वार्थम्, किन्त्वात्मनेपदिषु पाठयामर्थात्तदर्थमपि ॥

कन्दते । चकन्दे । कन्दिता ॥

चिकन्दिपते । चाकन्दयते । चाकन्ति ॥

कन्दयति । अचकन्दत् ॥

अकान्दि, अकन्दि । कन्दकन्दम्, कान्दकान्दम् । इत्यादि
सजिवन् ॥

मित्त्वसामर्थ्यादनुपवाया अपि दीर्घविकल्पः ॥

एवं क्रन्दते । कृन्दते । इत्यादि ॥

अनिदित्पाठे—कदते । कदयति । अकदि, अकादि इत्यादि ।
एवं क्रदते । कृदते । इत्यादि ॥

कदनम् ॥

कन्दलः—वाहुल्यमात्मलः ॥ कन्दली—गौरादित्वात् दीप् ॥

जि त्वरा सम्भ्रमे ॥ ७६४ ॥

त्वरते । तत्वरं । त्वरिता ।

तित्वरिपने । तान्वयेने ॥

नानृति । नानृत् । नानृरनि । नानृषि । नानृषि । त्वरत्व-
रेत्युपधावहारयोः कौ सगदावनुनासिनादौ च द्विति उद् ।
छोटि रेरपित्वात् डित्वात् उठि—नानृडि ॥

त्वरयति । अतत्वरन्—'अत्तमृदुत्वर' इत्यम्यामस्यात्वं
इत्तापवादः ॥

अत्वरि, अत्वारि । त्वरंत्वरम्, त्वारंत्वारम् ॥

तूर्णः । त्वरित—स्वयमत्वेरेनि निटाषामिडिरूपः ॥

अस्यादित्त्वमात्मनेपदमात्रकथमिति मैत्रेयहरदत्तादयः । अन्ये
त्वादित्त्वं यदुक्तीडभाषार्थमाहुः । न हि तत्र 'स्वयमत्वर' इती-
द्विरूपः, एता च इति तत्र अनुवर्तनादिनि । तेषामयमभिप्रायः—
'आदितश्च' इत्यत्र तु अग्यभिचारान् एकाग्रत्वं न सम्भ-
ध्यते । नच—आग्योऽग्निार्थमादित्त्वं यदुक्तं नार्थमपि स्यात्;
नच भाष्यमात्मनेपदमात्रकथमिति नान्यरे पाठार्थमिति
नान्यरे यदुक्तं नार्थमिति ॥ मैत्रेय—प्रयोजनरत्ननायामयेन नरा-
दिति नियमाभावात् । यनादित्त्वामर्थोऽदिद्विरूपे नैवति नम्य-
धने । तेन तत्र त्वरित्वं यदुक्तं । प्रवृत्तेः त्वादित्त्वात्म-

तिषेध एवेति वक्तुं शक्यते । एव हि आदिच्च प्रकृत्यर्थमेव
भवति । तस्मान्मैत्रेयाद्युक्तमेव ज्याय ॥

तूः । तूरो । तूरः—‘ज्वरत्वर’ इत्यूट् ॥

घटादयः पितः । उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

पितृफलमड् उदाहृत ॥

एवमात्मनेपदिन समाप्य परस्मैपदिन आह—

ज्वर रोगे ॥ ७६५ ॥

एतदादय फणान्ता उदात्ता उदात्तेत ॥

ज्वरति । जज्वार । ज्वरिष्यति । ज्वरतु । अज्वरत् ।
ज्वरेत् । ज्वर्यात् ॥

अज्वारीत्—‘अतो लान्तस्य’ इति वृद्धि ॥

जिज्वरिषति । जाज्वर्यते । जाजूर्ति । जाजूर्तः ॥

ज्वरयति । अजज्वरत्—‘अत्सृ’ इत्यादिनाभ्यासस्यात्वम् ॥

अज्वरि, अज्वारि । इत्यादि ॥

ज्वरितः ॥

जूः । जूरो । जूरः—‘ज्वरत्वर’ इत्यूट् ॥

सज्ज्वारी—‘सष्टच्’ इति घिनुण् ॥

‘रुजार्थानाम्’ इत्यत्र अज्वरेरिति वचनान् कर्मणि पृष्ठी न
भवति—चोरं ज्वरयति रोगः ॥

गड सेचने ॥ ७६६ ॥

गदति । जगाट । गदिता ॥

अहिडि, अहीडि इत्यादि । ‘चिण्णमुलो’ इति दीर्घ-
विकल्पे ‘असिद्धवदत्र’ इति ह्रस्वस्य नासिद्धत्व, व्याश्रयत्वात् ।
णिजाश्रयो ह्रस्व, चिण्णमुलपरण्याश्रयो दीर्घविकल्प । एवमा-
द्यर्थं हि तत्र दीर्घग्रहणम् । अन्यथा ह्रस्व एव विकल्प्येत ॥

अनादरार्थस्य—हेडयति ॥

वट भट परिभाषणे ॥ ७६८ ॥

वट वेष्टने । भट भृतौ, इति पठितयो परिभाषणे मित्त्वा-
र्थोऽयमनुवादः ॥

घटपति । भटपति । अघटि, अघाटि । अभटि, अपाटि ॥

अत्र पुरुषकारे बट्याद्यो बहुषु कोशेषु दृश्यत इति ॥

नट नृत्तौ ॥ ७६९ ॥

पूर्वेन ‘नृत्तिर्नाट्यम्’ इत्युक्तत्वात् इह नृत्तिशब्देन ततोऽ-
न्योर्थो नृत्तनृत्यलक्षण चलनादिलक्षणश्चोच्यते । अत्र मैत्रेय-
गतावित्येने । नतावित्यन्ये इति । क्षीरस्वामी च ‘नटनृत्तौ’
इति पठित्वा नटयति शाखामित्युदाहृत्य नृत्तं नाटयतीति ॥

नटयति । अनटि, अनाटि इत्यादि । अयं णोपदेश
इति प्रागेवोक्तम् ॥

एक प्रतिघाते ॥ ७७० ॥

स्तकति । तस्ताक । स्तकिता । स्तकिप्यति ॥

तिस्तकिपति । तास्तक्यते । तास्तक्ति ॥

स्तकयति । अतिष्टकत् ॥

अस्तकि, अस्ताकि । इत्यादि ॥

अत्र दन्त्यादिरपि कचित्पञ्चते । तन् पोषदेशलक्षणविच्छेदम् ॥

चक तृप्तौ ॥ ७७१ ॥

चकति । चचाक । चकिता । अचकीत्, अचाकीत् ॥

चकयति । अचीचकत् ॥

अचाकि, अचकि इत्यादि ॥

अस्यात्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्पस्मैपदं हेतुवन् ॥

अत्र स्वामी—अयं तृप्तिप्रतिपातयो, पूर्वपठितस्तु तृप्तिमात्रे इत्यर्थपाठं व्यत्यास्थत । शाकटायनस्तु—उभयत्रोभयार्थत्वमाह । धनपात्रस्तु—पुनः यथास्वामि पठित्वा ‘पूर्वं पठितस्यायमनुवादः’ इति आत्मनेपदमुदानहार । तन्मते परस्मैपदिष्वनुवादो व्यर्थः स्यात् ॥

कखे हसने ॥ ७७२ ॥

कखाति । चकाख । चकखतुः । कखिता । अकखीत्—एदिच्चात्मिचि कृद्धमावः ॥

चिकाग्विपति । चाकरयते । चाकाकि ॥

कस्यपति । अचीकस्यत् । अकसि, अकासि । इत्यादि ॥

रगे शङ्कायाम् ॥ ७७३ ॥
क

लगे सङ्गे ॥ ७७४ ॥

रगति । लगति । इत्यादि कसिवन् ॥

लघ्नः—‘क्षुब्धस्वान्त’ इत्युनिट्त्वन्त्वे निष्ठाया निपात्येते ।
अन्यत्र लघितम् ॥

रङ्गतिलङ्गती गत्यर्थेषु गतो ॥

ह्रगे ह्रुगे पगे पृगे संवरणे ॥ ७७५-७७८ ॥

कचित्कोशे ‘स्यगे’ इति दन्त्यादिरपि पठ्यते । तत् पोप-
देशलक्षणविरुद्धम् ॥

ह्रगति । जह्राग । ह्रगिता । अह्रगीत् ॥

जिह्रगिपति । जाह्रग्यते । जाह्रक्ति ॥

ह्रगयति । अजिह्रगत् ॥

अह्रागि, अह्रगि ॥

एष ह्रगतीत्यादि ॥

सगति । ससाग । सेगतुः । सेगुः । आदेशादित्यमनै-
मित्तिकम्, न तु लिङ्गिभित्तमित्येत्वाभ्यासलोपो ॥

असगीत् ॥

सिसगिपति । सासग्यते । सासक्ति ॥

सगयति । असीपगत् । असगि, असागि । इति ॥

स्थगति । तस्याग । तस्थगतु—अभ्यासे खयश्शेष ।

स्थगिता । अस्थागीत् ॥

तिस्थगिपति । तास्थग्यते । तास्थक्ति ॥

भ्वादिः.

स्थगयति । अतिस्थगत् । अस्थगि, अस्थागि । इत्यादि ॥

कगे नोच्यते ॥ ७७९ ॥

अत्र मंत्रेयः—अस्यायमर्थ इति नोच्यते । क्रियासामान्यमर्थ
[ति यायेत् । इह शास्त्रे कगे नोच्यते इत्येके इति । स्वामी तु—
अस्यायमर्थ इति नोच्यते अनेकार्थत्वान् । नोच्यत इति योर्थः
त्रार्थे कगतिरित्येके इत्युक्त्वा क्रियासामान्यमस्यार्थ इत्याह अन्ते ॥

कगति इत्यादि ॥

कस्तादयोष्टावेदितः ॥

अक अग कुटिलायां गतौ ॥ ७८०-७८१ ॥

अकति । आक । अकिता । मा भवानक्रीत् ॥

अचिकिपति ॥

अकयति । मा भवानचकत् । मा भवानकि, मा भ
वानाकि । इत्यादि ॥

अङ्कत इति लक्षणार्थे गतः ॥

अगति इत्यादि अकिवत् ॥

अङ्गति इति गतौ गतम् ॥

कण रण गतौ ॥ ७८२-७८३ ॥

कणयति । अचीकणत् । अकणि इत्यादि ॥

एवं रणयति इत्यादि । 'कम्पादीनां वा' इत्युपधादस्त्रविकल्पो
न शङ्क्यः, ह्रस्वर्मावेन्या उपधाया एवमावात् ।

कणति रणति इति शब्दार्थे गतौ । तयोः काणयति राणयति ॥

चण शण श्रण दाने ॥ ७८४-७८६ ॥

चणिश्रण्योश्चोरादिक्यो हेतुमणिचोऽभावात् स्वार्थे तु णौ
'नान्ये मितोऽहेतौ' इति मित्वनिषेधान्न तयोरिमावनुवादाविति धात्व-
न्तरभूतावेतौ ॥

चणति । चचाण । चेणतु । चणिता । अचणीत्,
अचाणीत् ॥

चिचणिपति । चक्षण्यते । चञ्छटि । चञ्छाण्टः ॥

चणयति । अचीचणत् । अचणि, अचाणि । इत्यादि ॥

एव शणति । श्रणति । इत्यादि ॥

शण गतावित्यन्ये । अन्यो तालव्यादी ॥

श्नथ *क्नथ क्रथ क्लथ हिंसार्थाः-

॥ ७८७-७९० ॥

श्नथति । श्नाथ । श्नाथिता ॥

शिश्नाथिपति । श्नाथ्यते । श्नाथति ॥

श्नथयति । अश्नथत् । अश्नाथि, अश्नाथि ॥

एव क्रथति । क्रथति । क्लथति । इत्यादि ॥

क्नथेस्तु—'जासिनिग्रहणनाट्यायपिपा हिंसायाम्' इत्यत्र क्ना-
थेति निर्देशान्मिच्छेऽपि वृद्धिरिति वृत्तितद्व्याख्यानेषु । तेन क्नाथयति

चोरस्य इति भवति । मित्त्वफलं तु अक्रथि, अक्राथि
इत्यादौ 'त्रिण्णमुल्लोः' इति दीर्घविकल्पः । तथा च 'जासिनि'
इत्यत्र हरदत्तः—वटादिपाठस्तु वटादयपिनः इत्यातिदेशिकोऽ-
इच्चया स्यात् । 'त्रिण्णमुल्लोः' इति दीर्घविकल्पश्च यथा
स्यादिति ॥

ननु 'वटादयः पिनः' इति मध्ये सूत्रणात्पूर्वपामेव पित्त्वं
न परेपामिति कथं पित्त्वमुक्तम् । सत्यम्—अन एव किला-
परितुष्यन् स्वयमेव दीर्घविकल्पं प्रयोजनमाह । एवं च दीर्घवि-
कल्पश्चेति च शब्दे वायो व्याख्येयः । अत्र न्यामे 'क्रायाति
विकृत निर्देशस्य प्रयोजनं मित्त्वेऽपि वृद्धिः । तत्रैव पटी'
इत्युक्ता 'बहन्ते वृद्धमावान् चोरमचिरुधत्' इत्युक्तम् ।
तत्र शेषाधिकारात् समासनिवृत्तये पुनः शेषपटीविधानमिति शेष-
विवक्षायां पटी दुर्वारा । कर्मविवक्षायां तु द्वितीया स्वतस्सि-
द्धेति नेदं प्रयोजनम् ॥

अय हिमायाम्, इति युनादौ स्वरितेन इति देवः । अय-
मात्मनेपदीनि शाकटायनः । नासिनीत्यत्र क्राथानि निपाननाहृ-
द्विरिति वदतां वृत्तिद्वारादीनां नायं धानुरेवास्ति ॥

चन च ॥ ७९१ ॥

हिमायाम्, इति शेषः । चनति ॥

चनयति । अचानि, अचानि ॥ इत्यादि ॥

वनु च नोच्यते ॥ ७९२ ॥

न केवल कगे यावता वनु च नोच्यन इति स्वामी । नो-
च्यन इत्येतत् कगतौ व्याख्यातम् ॥

उदित्करणसामर्थ्यादयमन्यो धातु, न तानादिमानुवाट । क्रि-
यासामान्ये मित्त्वमात्रार्थे ह्यनुवाटे तानादिक एवानुवाद्य, न
पुनश्शब्दार्थ सम्भक्त्यर्थो वा । गतो वनतिरिति कोऽय नि-
यम । तेन क्रियासामान्येपि वनति इत्यादि भवति । तथो-
दित्वात्—वान्त्वा, वनित्वा । वान्तम् । इति च ॥

इदं च मित्त्व 'ग्लास्नावनुवमा च' इत्यनुपसृष्टाना विक-
ल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात्सोपमगार्थम् ॥

प्रवनयति । प्रागीवनत् ॥

प्रावनि, प्रावानि । इत्यादि ॥

ज्वल दीप्तौ ॥ ७९३ ॥

ज्वल दीप्तौ इति पठिष्यते । तस्य मित्त्वथाऽयमनुवाट ।
इदमपि मित्त्व सोपसर्गविषयम् । 'ज्वलद्बलद्बलनमामनुपसर्गाद्वा'
इत्यनुपसृष्टाना विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

प्रज्वलयति । प्राज्वालि, प्राज्वालि । इत्यादि ॥

ह्रल ह्रल चलने ॥ ७९४-७९५ ॥

इमौ च सोपसर्गावेव नित्य मित्त्व प्रयोजयत, ज्वलतिषदनु-
पसृष्टयोर्विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

ह्रलति । जह्राल । ह्रलिता ॥

अह्रालीत्—'अतो त्रान्तस्य' इति नित्य वृद्धि ॥

जिह्वलिपति । जाह्वल्यते । जाह्वलित् ॥

विह्वयति । व्यह्वन्ति, व्यह्वानि । इत्यादि ॥

एव ह्यलति । इत्यादि ॥

किञ्चिह्वल्यति इत्यत्र 'यग्लपरे यवग वा' इति यवग्लपरे हग्लपरे परे मकारस्य पक्षे यवगविज्ञानात् सानुनासिको वकार उदाहार्य । हि ह्यग्नयति इत्यत्र 'हे मपरे वा' इति मकारपरे हकारे परे मकारस्य पक्षे मकारविज्ञानात् मकारोप्युदाहार्य ॥

स्मृ आध्याने ॥ ७९६ ॥

'स्मृ चिन्तायम्' इत्यस्याद्व्याने मित्त्वार्थोयमनुवाद । आद्व्यानमुत्कण्ठपूर्वक स्मरणम् । मातु स्मरति । मातु स्मरयति । अस्मरि, अस्मारि ॥

अनाध्याने—स्मारयति । 'अधागर्थ' र्नि कर्मणि पठ्यी । अवीगर्था स्मरणार्था इत्युक्तम् ॥

दृ भये ॥ ७९७ ॥

अत्र देवधनपात्रपूर्णचन्द्रा अमु धात्वन्तरमाहु । मैत्रेयस्तु—दृ विदारणे इति ऋचादि तस्येह मित्त्वार्थ पाठ । दृणन् प्रयुक्ते दरयति । भयादन्यत्र दारयानि । धात्वन्तराम्युपगमे दरति इत्येके इति । क्षीरम्बामी पुन दरति इत्युदाहृत्य क्रैयादिकस्येव मित्त्वार्थमिहानुवाद इत्येक इत्याह । अत्र आभरणकार —अमु ह्रस्वान्त धात्वन्तर पठित्वा 'अत्स्मृदत्तर' इत्यत्रापि ह्रस्वान्त पठन् गो चटि ञददरत् इत्युदाहरणम् । तदसत् । तत्र दीर्घान्तपाठस्याविगीतत्वात्, दृ

विदारण इति व्याख्यातृभिरुपादानाच्च । किं च—ह्रस्वान्ताभ्युपगमे
 ‘शृद्ध्रा द्ववो वा’ इति दृणाते विरूपेण ह्रस्वविधानम-
 नर्थकं स्यात् । यत ह्रस्वान्तादस्मान् लिटि विदधतु इति य-
 णादेशे सिद्ध्यति । विदधतु इति च दृणाते ‘ऋच्छत्यृताम्’
 इति गुणे । न च विदारणे रूपद्वयार्थं ह्रस्वविरूपणं स्यादि-
 ति वाच्यम् । धातूनामनेकार्थत्वेन अस्यापि विदारणे वृत्तिम-
 भवात् । तथा च—शृणाते विशशरतु इति भविष्यति । विश-
 श्रतु इति श्रा पाक इत्यस्य । न च अर्थभेदः, धातूनामनेकार्थत्वा-
 भ्युपगमादिति शृङ्गहणं प्रत्याख्याय कस्वर्थमुक्तम् ॥

नृ नये ॥ ७९८ ॥

नरयति । अनरि, अनारि । इत्यादि । अन्यत्र ना-
 रयति ॥

मेत्रेयन्तु—नामुमिज्जति । यदाह—नृनये इत्यप्येने इति ॥

श्रा पाके ॥ ७९९ ॥

श्रे पाक इत्यश्रे कृतात्वस्य तस्य, श्रा इत्यादादिकस्य च
 मामान्येनेदमनुकरणम् । ‘लुग्विरणालुग्विरणयो’ इति श्रायते
 ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्य’ इति श्राने । अत्र च स
 वत्र पाके विहिते इति कथ्यटकारादयः ॥

श्रपयति । अश्रपि अश्रापि । इत्यादि । विच्छेदयतीत्यर्थः ॥

पात्रादन्यत्र—श्रापयति । स्वेदयतीत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात्
 स्वेदे वृत्तिः ॥

मारणतोपणनिशामनेषु ज्ञा ॥ ८०० ॥

एषु जानाति मिद्धमति । पशु सज्ञपयति मारयतीत्यर्थ ।
विष्णु विज्ञपयति सन्नोपयनीत्यर्थ । प्रज्ञपयति रूप दर्श-
यतीत्यर्थ । कोमाराणां मतेन अत्र सोपसर्गा प्रदर्शिता ।
अन्यत्र—ज्ञापयति बोधयतीत्यर्थ । नेह निशामन ज्ञानमात्र,
किन्तु चक्षुस्साधन ज्ञानम् । शम 'एत आलोचने' इत्यस्य हीट
रूपम् । आलोचन च चक्षुर्विज्ञाने प्रसिद्धम् । उक्त चैत्रं
वृत्तिभारादिभि—'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने रञ्च' 'पश्यार्थ
श्रानालोचने' इत्यादौ देवमेत्रेयपुस्तपभारादिष्वपि निशामन चक्षु-
र्विज्ञानम्' इति स्थितम् ॥

अत एव हि 'श्लाघदुहस्था' इत्यत्र न्यासे 'ज्ञीप्स्यमान
इति मारणादिषु पठितस्य घटादे हेतुमण्यो' इत्युक्त्वा अथवेत्यप-
रितोपान् 'ज्ञपमिच्च इति चोरादिकस्य स्वार्थे णो' इति प्रक्रि-
यान्तरमुक्तम् । चोरादिभ्यश्च ज्ञानज्ञापनयो वर्तत इति तत्र
वक्ष्यते । तेन ज्ञापने ज्ञपयति ज्ञापयतीति* रूपद्वयं भवतीति ।
तथा च देव—जानातीति श्चि सिद्धयेन् । ज्ञपयति इति तु पुन
मारणादौ घटादौ णो मिच्चेऽपीदमेव ज्ञपमिदितिपद ज्ञापने मार-
णादौ । तेनार्थात् ज्ञापनेर्धे ज्ञपयतिपठवन् ज्ञापयेन् इत्यपि स्यादिति ।
तथा मेत्रेयोषीह—'अन्यत्र ज्ञापयति स्वामिन' इत्युदाहृत्य
चुरादौ च 'ज्ञपमिच्च' इत्यत्र 'ज्ञपयति' इति मितमुदाहृत्य
ज्ञापने मारणादिषु च अभिधानमस्येत्याह । अत्र चट्ट—मा-
रणतोरणनिशामनेष्विति वर्धमानश्चैव पठित्वा निशातन तीक्ष्णः

*मुद्रितशेषे—तेन ज्ञापने ज्ञापयति । यदवज्ञपयन् इत्याप स्यादिति ।

मेत्रयोषि अयत्रज्ञापयताति

रणमिति चाभिधाय निशामन इति केचित् निशामनं दर्शनमित्याहुः । स्वामिशकटायनौ च वर्धमानवदेव तत्रतत्र प्रज्ञपयति शरम् इत्थुदाहरणं तोक्षणीकरोतीत्यर्थः । अत्र मित्त्वं बोधिन्यासकरो न सहते । यदाह—प्राचीनास्तु निशातने नेच्छन्तीति । एवं काश्यपसम्मतकारादयोपीति । मैत्रेयाद्यङ्गीकृतो निशामन पाठ एव ज्यायान् ॥

यत्तूक्तम्—‘श्लाघद्भुद्’ इत्यत्र ‘ज्ञीप्स्यमानो ज्ञापयितुमिप्यमाणो बोधयितुमभिप्रेतः’ इति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्तेन ‘निशामनं ज्ञानमात्रं न चसुर्विज्ञानमेव, यदाह बोधयितुमभिप्रेत इति । कथं तर्हि प्रयुज्यते तज्ज्ञापयत्याचार्यः विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति । तस्मात् निशानेष्विति पाठः । शो तनूकरणे ह्युद् । ‘ज्ञीप्स्यमानो ज्ञापयितुमिप्यमाणः’ इति प्रयोगः ‘ज्ञपमिच्च’ इति चुरादिणिजन्तस्येति नात्र ज्ञापयतिप्रयोग उपोद्धलं निशानपाठाङ्गीकारस्य, यदस्माभिस्तत्सिद्धिरन्यथैवादौ साधिता । अपरे तु प्रतिपन्ना निशामनं ज्ञानमात्रम् । ज्ञापयति प्रयोगो ज्ञा नियोग इति चौरादिकस्य, धातूनामनेकार्थत्वादिति । अनेकार्थताऽङ्गीकारे ज्ञान इव मारणतोषणयोरपि ज्ञापयति इति स्यात् ॥

कम्पने चलिः ॥ ८०१ ॥

चल कम्पने इति ज्वलादौ, तस्य मित्त्वार्थ एवानुवादः ॥

चलयति शाखाम् । कम्पयतीत्यर्थः । अन्यत्र शीलं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थः इति स्वामो । सूत्रं चालयति । क्षिपतीत्यर्थः इति सुधाकरः ॥

छदिर् ऊर्जने ॥ ८०२ ॥

ऊर्जनं प्राणनं बलनं वा । ऊर्जं यदप्राणनयो इति हिं
धातुः । छद अपवारणे इति योनादिकस्य म्वाये णिनभावो
मित्रार्थोऽयमनुवादः । यातृनामनेकार्थत्वात् ऊर्जने कृतिः । उदन्त
प्रयुक्ते छदयति । नृवन्त प्राणवन्त वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र—
छादयति—अपवारयन्त प्रयुक्ते इत्यर्थः । यदा च छादयति
स्वार्थे ण्यन्तस्तदा उलीभवति प्राणीभवति अपवारयतीतिवैभ्यर्थः । अत्र
बलप्राणनयोरपि 'नान्ये मिनोऽहेनौ' इत्यमिन्वम् ॥

अत्र स्माभ्यादय छदि सगरणे इति चौरादिक छदेत्यनिदित
पठन्त तस्यायमूर्जने मित्रार्थोऽनुवादः इत्याहुः । तदयुक्तम् । तस्या-
निदिष्पाटेऽपि नित्यण्यन्नत्वान् कागतिणिचोऽभावान् स्वार्थेऽपि णौ
'नान्ये मिनोऽहेनौ' इति मित्र निषिद्धमेव ॥

अत्र देव—छदि धात्वन्तर मन्यते । यदाह—

चौरादा*वपवारणे छदत इत्येक द्वितीय छदे-

दन्यच्छादयतिच्छदेदिति पुनस्स्यादूर्जनेऽथे तु मित् ॥

इत्यादि । चौरादिनस्यैव स्मरत्यादिवत् अनेकार्थत्वाङ्गीकरणात् ऊर्ज-
नेऽपि उदतीति मिद्धे धात्वन्तराङ्गीकरणे परस्मैपदमेव यथा
स्यादिति तन्मतम् । अनुवादे हि तस्य स्वरितेच्चान् उदतीति
वनं छदत इत्यपि स्यात् । यद्यप्येतत्फलं भवति, अथाप्य
यत्र पठितानामिह पाठो मित्रमात्रफल इति घन्तौ व्यवस्था
पितृत्वात् गृह्यभानुत्वं न सुलभम् । किं चेह—धातुनिर्देशार्थं
नेनारेण निदेशात् अपश्यमनुवादत्वमेष्टव्यम् । यत्फलमस्तम्—नित्य
परस्मैपदमेव यथा स्यादिति, तच्छाब्दयन्मते नव प्रयोजन,
यतस्तस्य चौरादिक परस्मैपदेव ॥

जिह्वोन्मथने लडिः ॥ ८०३ ॥

लड विलासे इति पठितस्य मित्रार्थोऽयमनुवाद । उन्मथन-
क्षोभगम् । अत्र मेत्रेयस्य जिह्वया उन्मथने इति मतम् । यदाह-
लडयति चिद्भामिति । अयमेव पक्षो गुप्तस्यापि । पुरुषकार-
तु—जिह्वाया उन्मथने, लडयति जिह्वया इत्युक्तम् । अपरे
तु जिह्वोन्मथन इति समाहारद्वन्द्व व्याचक्षते । जिह्वाशब्देन
तद्विषयो व्यापार उच्यते । तत्र चोन्मथने चेति तत्रोन्मथने
लडयति शत्रुम् ढधि चेति भवति । धनपालस्त्वेव पठित्वा आ-
र्याणां जिह्वोन्मथनयोरिति पाठ इति । स्वामी तु जिह्वोन्माथनयो-
र्लडिरिति । मन्थनमेव माथनम् । अन्यत्र लाडयति पुत्रम् ॥

चल्यादीनां त्रयाणामिकारो धातुनिर्देशार्थः ॥

मढी हर्षग्लेपनयोः ॥ ८०४ ॥

दैवादिभ्यस्य मित्रार्थोऽयमनुवाद । मढयति । हर्षयति ग्लेप-
यति वेत्यर्थः । ग्लेपन दैन्यम् । अन्यत्र माढयति । चित्त-
विभारमुत्पादयतीत्यर्थः ॥

निमादयति अक्षरव्यञ्जनानि स्पष्टमुच्चारयतीत्यर्थः । तथा च
प्रातिशाख्यम्—‘उपलब्धिर्निमड’* इति । अक्षरव्यञ्जनानामि-
ति शेषः ॥

ध्वन शब्दे ॥ ८०५ ॥

मायया मित्रार्थमनूद्यते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र—

प्राप्तयति अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । तथा च प्रातिशाख्यम्—
'अक्षरव्यञ्जनानामनुपलब्धिर्वाचनः' इति ॥

अत्र भोज — 'दलितलिम्बलिरणिब्वनित्रपि क्षपयश्च' इति
पपाठः । तत्र ध्वनिर्वर्णमानाः नुमायेण पठित उदाहृतश्च । तथा रणि-
रपि । दल विदारणे । बल सवरणे । स्वर सञ्चलने । त्रपू
लज्जायाम् इति गता । तेषां णो दलयति बलयति स्त्रलयति
त्रपयतीति भवति । क्षपीति—क्ष क्षये इति वक्ष्यमाणस्य कृता-
त्वस्य पुक्वि निर्देशः । तथा च सुशुक्ल—क्षे क्षये णिचि पुक्वि
मित्त्वे क्षपयति इति ॥

स्वन अवतंसने ॥ ८०६ ॥

स्वनयति । अन्यत्र स्थानयति । अयं शब्दार्थः पठिष्यते ।
अत्र मन्त्रेय—ध्वन शब्दे स्वन अवतंसने इत्येव इति ॥

घटादयो मितः ॥

मित्मज्ञका इत्यर्थः ॥

जनीजृप्क्कसुरञ्जोऽमन्ताश्च ॥

चशब्दान् मित इत्यपेक्ष्यते । जनी प्रादुर्भावे । जृप् वयो-
हानौ । क्कसु वरणदीप्तयो । दिग्दय । रञ्ज रागे । भृवादिश्च ।
अन्शब्दो अन्ते येषां ते अमन्ता यथामम्भन सर्वेषु विवरणेषु ।
ते च मितः । जनयति । जरयति । जृप् इति पिबिर्दे-
शान् नृणानिरमित्वान् जारयतीति बोधिन्यामाद्यः । मन्त्रेयो नृ-

णाते स्थाने मृ इत्येक इति चतुर्थोऽपि च वक्ष्यति । क्लृप्त-
यति । रजयति मृगान् रमयतीत्यर्थः । 'रज्जुर्गो मृगरमग
उपमद्वयानम्' इति नगेष । मृगादन्यत्र नगेषो न भवति—
रजयति पक्षिण । तथा रमणादन्यत्र न नलोप रजयति
मृगान् तृणादिदानेन । नगेषाभावे मित्त्वफल—अराजि, अ-
राजि इत्यादां चिण्णमुगैरिति दीर्घविकल्पः । अमन्ता खल्व-
पि क्रमयति । गमयति । इत्यादि ॥

अत्र वेचित्—'जनीजृण्णसु' इति अरुकार मूत्र पठन्त
पशार चोत्तरातोरादि व्याचक्षाणा देवादिभ्यस्त्य निरसनार्थस्य स्त-
म्यते क्लृप्तयति इति मित्त्वमाहुः । तथा च दिवादौ आत्रेय-
भेदेषां—णामु निरमने इत्येके मिदिति ॥

ज्वलहलहलनमामनुपसर्गाद्धा ॥

ज्वलादीनां वा मित्त्व भवति । उपमर्गात्परेषां नाय विकल्प
इत्यर्थः । इच्चित्तु पठ्यते—ज्वद्दलहलनमोऽनुपसर्गाद्धा इति । तत्र न
क्लेशः । मिन इति मन्बन्धः । ज्वलादीनां पूर्वत्र पाठात्प्राप्तिः ।
नमेस्त्वमन्नयान् । ज्वलयति, ज्वालयति । हल्लयति, ह्वाल-
यति । हल्लयति, ह्वाल्लयति । नमयति, नामयति । उपसृष्टे इ
नित्य मित्त्वे—प्रज्वलयति इत्यादि । उन्नामयतीति प्रयोगो
घनन्नात् तत्करोतीति णो । एवमन्येषामपीदृशा निर्वाहः । 'मिता
दस्व' इत्यत्र वृत्तौ—'वा चित्तविरागे' इत्यनो वेत्यनुवृत्ते
व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सङ्क्रामयतीत्यादिमिद्विरिति । यत्तु—मृगा-
वरोक्त घनन्नान् तत्करोतीति णिचि उत्क्रामयतीति । तदयुक्तम्,
'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधात् उत्क्रामशब्दस्यैवाभावात् ॥

ग्लास्नावनुवमां च ॥

‘अनुपसर्गाद्वा’ इति वर्नेते । पूर्वन्तु व्याख्या । अत्रापि पूर्ववत् कचिन् ‘ग्लास्नावनुवमश्च’ इति प्रथमान्तं पठ्यते । ग्लै हर्षस्ते । अत्र स्नेति ‘णो शौचवेष्टनयो.’ इति कस्यमाणस्य ‘णा शौचे’ इत्यादादिकस्य च ग्रहणं ‘आ पाके’ इत्यत्रोक्त-
न्यायेन । ‘वनु च नोच्यते’ इति इह पठितो वनतिः
‘अनन्तरस्य विधिर्वा’ इति न्यायादनुद्यते; न तु तानादिको
वनोति । टु वमु उद्भिरणे । अमन्तश्चायम् । वन्वमो प्राप्ते
ग्लास्तो अप्राप्ते इत्युभयत्र विभाषेयम् । ग्लपयति, ग्लापयति ।
स्नपयति, स्नापयति । वनयति, वानयति । वमयति,
वामयति ॥

ग्लास्नोरुपसृष्टयो. मित्राभावात्—अग्लापयति । प्रस्नापयती-
त्येव । वनुवमोस्तु—नियमितत्वात् प्रवनयति । प्रवमयतीत्येव ॥

न कस्यमिचमाम् ॥

कमु कान्तौ, अम गत्यादौ, वमु अदने । एषाममन्तत्वात्
मित्रे प्राप्ते निषिध्यते ॥

कामयते । आमयति । आचामयति ॥

शमोऽदर्शने ॥ ८०७ ॥

शमु उपशमने दिवादि । अयं च दर्शने न मिदमन्तोऽपि ।
निशामयति रूपम् ॥

अत्युत्कृष्टमिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय । इति ॥

शम लक्ष आलोचने इति चौरादिक । अस्मात् कारिते
णायथो न सङ्गच्छते । दर्शनादन्यत्र निशमयति वच ।
अत्र स्वामी—नेत्यनपेक्ष्य अदर्शन इति वदन् दर्शनादन्यत्र
मिदिति व्याचष्ट । एवमन्यत्र न फलभेद ॥

यमोऽपरिवेषणे ॥ ८०८ ॥

यम उपरमे इत्यग्रे । अय परिवेषणादन्यत्र भोजनाया
अन्यत्रामन्तोऽपि न मित् । आयामयति । द्रावयति व्यापा-
रयति वेत्यर्थ । परिवेषणे तु—यमयति ब्राह्मणान् । अत्र स्वा-
म्यादयो नेत्यनपेक्ष्य परिवेषणादन्यत्र मित्वमिति व्याचक्षते ।
तद्धृत्तिविरुद्धम् । तथा हि—‘न पादमि’ इत्यत्र आयाम-
यति इत्युदाहृत्य यमोपरिवेषणे इति मित्सज्ञा प्रतिपिच्यते इति ।
तत्र न्यासे च—तत्र हि ‘न कम्पमिचमाम्’ इत्यतो नेति
प्रतिपेधोऽनुवर्तत इति । तथा मेत्रेयादयोऽपि नेत्यनुवृत्त्यव व्याच-
क्षते । यमयतीति प्रयोगोऽबन्तात् । ‘तत्करोति’ इति णौ
द्रष्टव्य ॥

स्वदिरवपरिभ्यां च ॥ ८०९ ॥

‘न मिदिति शेष । अत्रस्वाद्यति । परिस्वाद्यति ‘अपा-
वपरिभ्य’ इति बोधिन्यासे । अत्रापि स्वाम्यादयो नेत्यनपेक्ष्य
स्वदे पूर्वं पाठात् सामान्येन प्राप्त मित्वमुपसृष्टाद्यादि भवति अ-
वाद्युपसृष्टादवेति व्याचक्षाणा प्रस्वाद्यतीत्यादौ मित्व नेच्छन्ति ।
इद वृत्तिकारादीनामनभिमतम् । यतस्तै सर्वत्र नेत्यपेक्ष्यते । एव
हि निषेधानन्तर पाठ उपपद्यते । अन्यथा स्वद स्वदने इत्य

स्यानन्तरमेव अवपरिभ्यां चेति पठेत् । एवं हि द्विः स्वदि-
ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

फण गतौ ॥ ८१० ॥

नेति निवृत्तम्, असम्भवादिति मैत्रेयः । निषेधात्पूर्वमपाठः
फणादिकार्यानुरोधात् इति च ॥

फणति । पफाण । पफणतुः, फेणतुः । पफणुः, फे-
णु. । पफणिथ, फेणिथ । पफण, फेण । पफाण, पफण ।
पफणिव, फेणिव । पफणिम, फेणिम—‘फणां च सप्ता-
नाम्’ इति किति लिटि थलि च सेटि एत्वाम्यासलोपविकल्पः ।

फणिता । इत्यादि । अफणीत्—‘अनो हलादेः’ इति वृद्धि-
विकल्पः ॥

पिफणिपति । पम्फण्यते—अनुनासिकान्तत्वान्नुक् । पम्फ-
णीति, पम्फण्टि । पम्फाण्ट—‘अनुनासिकस्य क्लृप्तोः विड-
नि’ इति दीर्घः । पम्फाण्ड इत्यत्र हेर्ज्ञलः परत्वाभावात् धि-
भावो न भवति ॥

फणयति । अपीफणत् । अन्यत्र फाणयति तक्रं निस्ते
ह्यतीत्यर्थ इति स्वामिसम्भताकारो ॥

फाण्टम्—‘क्षुब्धमान्त’ इत्यादिनाऽनायासेऽनिदृष्टं निपात्यते ।
अत्रानायासशब्देन अल्पप्रयाससाध्य कपायविशेष उच्यते । तथा
हि—ओषधस्य पञ्जरूपना रसः, कल्कः, शृतम्, शीतः, कायः ।
शीतो नाम क्षुण्णमोषधमुदके प्रक्षिप्य रात्रावविवासितं यदुदकं प्रातः

पीयते स । तदेवोष्णोदके प्रक्षिप्य सद्योभिषुत्य पूत्वा यत् पी
यते स फाण्ट इति तद्विद ॥

वृत् ॥

समाप्तो घटादि वृत्त इत्यर्थः । अस्मात्पूर्वं वृदित्येक इति
मैत्रेय ॥

ज्वरादय उदात्ता उदात्तेतः ॥

राजृ दीप्तौ ॥ ८११ ॥

उदात्तः स्वरितेत् ॥

राजति । रराज । रेजतुः, रराजतु । रेजिथ, ररा-
जिथ । राजिता । इत्यादि पूर्ववत् । तद्धि—राजते । रराजे
इत्यादि ॥

रिराजिपति । रिराजिपते ॥ राराज्यते । राराष्टि । ब्रश्चादि-
पत्व हल्लि पदान्ते च । राजयति । अरराजत् । ‘नाग्लेपि’
इति ऋदिच्चादुपधाह्रस्वनिषेधः । सम्यग्राजत इति सम्राट्—‘सत्सू-
द्विप्’ इत्यादिना क्विप् । ‘मो राजि सम कौ’ इति समो
मकारस्य मकार क्विबन्ते अस्मिन्परे मोऽनुस्वारापवादः । सम्रा-
जोऽपत्य साम्राज्यः—‘सम्राज क्षत्रिये’ इति कुर्वादिपाठात्
क्षत्रियवचनात् अस्मात् अपत्ये ण्य । अक्षत्रियादणि साम्राज ॥

राजत इति राट्—‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति द्विप् ॥

राष्ट्रम्—‘एन्’ । ‘तितुत्र’ इति इग्निषेधः । पिच्चात्
स्त्रिया राष्ट्री । स्वामिनीत्यर्थः ॥

राष्ट्रियः—‘राष्ट्रावारपाराद्धसो’ इति भावादौ शेषिकद्वयप-
वादो य ॥

राजा—‘कनिन्युवृषि’ इत्यादिना कनिन् ॥

दन्नाना राजा राजदन्तः—‘राजदन्तादिषु परम्’ इति
पठयन्तस्य परमयोग ॥

राजन्य क्षत्रिय । ‘राजश्वशुराद्यत्’ इति अपत्येऽर्थे यनि
व्युत्पत्ति । जातिवचनस्त्वयम् । तथा च तत्र वातिकम्—
‘राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम्’ इति । जातिश्रेह क्षत्रियजातिस्त्वयते ।
‘ये चाभावकर्मणो’ इति प्रकृतिभावात् ‘नस्तद्धिते’ इति टिलो-
पाभाव । क्षत्रियजातेरन्यत्रागि—राजनः—‘अन्’ इति प्रकृति-
भाव ॥ राज्ञा ममूहो गजकम्—‘नस्तद्धिते’ इति टिगेष ।
‘गोत्रोक्षोष्टोरभ्रराज’ इति वृज । एव राजन्यकम्—‘आप-
त्यस्य च तद्धितेऽनाति’ इति यकारस्य अनाति तद्धिते भम-
ज्ञानिमित्ते विग्रीयमानो लोप ‘प्रकृत्या अके राजन्यमनुप्ययुवान्’
इति प्रकृतिभावात् भवति । यद्वा—अथ यकारो ‘राज्ञोऽपत्ये
जातिग्रहणम्’ इत्युक्तत्वान्नापत्य * ॥

राज्ञ इदं राजक्रीयम् । ‘राज्ञ कच’ इति उप्रत्यय
शेषिन, ऋश्रान्तादेश ॥

राज्ञ कर्म, भावो या राज्यम्—पत्यन्तपुरोहितादिषु ‘रा-
जाऽमे’ इति पाठात् अममासोऽयम् । यकारस्य भावकर्मविप-
यत्वात् प्रकृतिभावात् ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोप । समासे तु
प्यन्—आधिराज्यम् । ब्राह्मणादिषु राजन्शब्द पठ्यते ।

स हि तदन्तात् प्यञ्चर्गः, केवलस्य यको विधानात् । इदमेव 'राजाऽसे' इत्येतद्वचनं ज्ञापकमत्र तदन्तत्वे ॥

अत्रेके ब्राह्मणादेरावृत्तिगणत्वात् राजन्शब्दान्तात् प्यञ्चि सिद्धे तत्र राजन्शब्दस्य पाठसामर्थ्यात् केवलात् प्यञ्चपि भवतीत्याहुः । तथा चावेष्ट्यधिकरणे शावरभाष्यं—राज्यं तस्य कर्मणि प्यञ्चिति ॥

अधिको राजा—अधिराजः—'कुगतिप्रादय' इति तत्पुरुषः । 'राजाहस्तरिम्यष्टच्' इति राजाद्यन्तात् तत्पुरुषान्ताच्च टिल्लोपः । अत्र 'लध्वक्षरं पूर्वं निपतति' इति 'द्वन्द्वे घि' इति च लध्वक्षरत्वान् घ्यन्तत्वात् सरिशब्दस्य पूर्वनिपाते कर्तव्ये राजन्शब्दः पूर्वं निपात्य सवर्णदीर्घेण निर्देशात् यस्य राजन्शब्दस्य सवर्णदीर्घप्रसङ्गः तस्येव टजिनि ज्ञापनात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अधिराज्ञी इत्यादौ टज्ज भवति । अयं समासान्तसमासार्थादुत्तरपदादवृत्त एव समासे भवतीत्युक्तम् । तेन पञ्चराजीत्यादेः अकारान्तोत्तरपदसमाहारद्विगुत्वेन स्त्रियां ङीप् भवति ॥

शोभनो राजा मुराजा । अतिराजा इत्यत्र 'न पूनान्' इति समासान्तनिषेधः । तत्र 'स्वती पूनायाम्' इति परिगणितम् ॥

प्रतिराजा—इत्यत्र तु 'प्रनेरश्वाद्यस्तत्पुरुषे' इति प्रते परेषामंश्वादीनां जायुदात्तविभो प्रनिराजा इति पाठान् समासान्ताभावः ॥

किराजा । अराजा इत्यत्र 'किमक्षे' 'ननस्तत्पुरुषान्' इति समासान्ताभावः ॥

महाराजो देवता अम्य माहाराजिकः—‘महाराजप्रोष्टपदाट्टन्’
इति प्रथमान्तादेवनोपाधिकान् अम्येत्यथे ढन् ॥

महाराजो भक्ति मजनीयोऽस्य माहाराजिक —‘महाराजा-
ट्टन्’ इति प्रथमान्तात् भक्त्युपाधिकान् अम्येत्यथे ढन् ॥

शोभनो राजा यस्यास्ति स राजन्वान्—‘राजन्वान् मौ
राज्ये’ इति मनपि नटोपाभावो निपात्यते ॥

टु भ्राजृ टु भ्राशृ टु भ्लाशृ दीप्तो—
॥ ८१२-८१४ ॥

उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

अ४ भ्यामी—आद्याविरिज्य तुर्भयस्मगित्येव इत्याह ।
त्रयोऽपि द्विन् इति मेत्रे । वृत्तिहारोप्यत्रेनानुद्धृ । यदाह
‘सभ्राश’ इत्यत्र टु भ्राशृ टु भ्राशृ इति । तथा ‘फणा च
मत्तानाम्’ इत्यत्र न्यासपदमत्रयो त्रयोऽपि द्विन् पठ्यन्ते ।
तस्मादयमेव पाठो उच्यते सम्मन । भ्राजने पठितस्यापीह पाठ
फणादित्येन किं नि गिति एत्ताभ्यामपेक्षविकल्पार्थ । द्वित्व नु न
फणम्, तत्रापि टुशब्दस्यासङ्गु शक्यत्वात् । अनेनैव मिद्धे तस्य
पाठो ब्रह्मादिपञ्चनिरूप्यर्थे इति तत्रैवोक्तम् ॥

भ्राजन्त । यभ्राजे । भ्रेजे । भ्राजिता । इत्यादि ॥

सभ्राष्टि । अनाभ्राट् । स्त्वादि सभ्राष्टिपत्वम् ॥

भ्राजधुः—‘द्विनोऽयुच्’ ॥

न भ्राजन् इति नभ्राट्—‘नभ्राज्मपान्’ इति नन
रुनिभात् ॥

चङ्परे णो 'आजभास' इत्यादिना उपधाह्रस्वविकल्पनान्
अस्यापि ऋदित्वं पूर्ववत् अनुदात्तेत्त्वमात्रफलम् ॥

भ्राष्ट्रम्—ष्ट्रन् ॥

भ्राष्ट्रमिन्वे इति भ्राष्ट्रमिन्धः । कर्मण्यण् । 'भ्राष्ट्राम्यो
रिन्वे' इति मुप् ॥

भ्राशते । चभ्राशे । भ्रेजे । भ्रागिता । भ्राशिष्यते ।
भ्राशताम् । अभ्राशत । भ्राशेत ॥

आशिषि—भ्राशिषीष्ट । अभ्राशिष्ट । मार्वधातुके—'वा भ्राश'
इत्यादिना षशे शपोऽपवादे श्यनि भ्राश्यते । भ्राश्यताम् ।
अभ्राश्यत । भ्राश्येत । इति भक्षति ॥

विभ्राशिषते । वाभ्राश्यते । वाभ्राष्टि ॥

भ्राशयति । अवभ्राशत् । ऋदित्वान्नोपवाह्रस्वः ॥

भ्लाशति । सर्वं भ्राशतिवत् ॥

भ्राशधुः । भ्लाशधुः—द्वित्वादधुच् ॥

स्यमु स्वन ध्वन शब्दे ॥ ८१५-८१७ ॥

स्यमादयः क्षरत्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः ॥

स्यमति । मस्याम । सस्यमतुः, स्येमनुः । मस्यमिध,
स्येमिध । मस्यम, स्येम । स्यमिना । इत्यादि ॥

अस्यमीत् इत्यत्र—'अनो ह्लादे' इति वृद्धिः 'ह्यचन्त'
इति निषिध्यते ॥

मिम्यमिपनि । मेसिम्यते—'स्वापित्यमिष्येभां यटि' इति
मन्मसारणे द्विवचने अम्यासस्य गुणः । संस्यमीति, संस्यन्ति ।

यडो लुक्ता लुप्तत्वात् तत्तरत्वाभावात् सम्प्रसारणम् । ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य’ इत्यभ्यासस्य नुक् । संस्यान्त इत्यादौ ‘अनुनासिकस्य क्लृप्तलोः’ इति दीर्घः ॥

संस्पन्धि—‘मोनो घातोः’ ‘न्वोश्च’ इति नत्वम् ॥

संस्यांहि इत्यत्र पूर्वं ‘अनुनामिकस्य’ इति दीर्घे पश्चात् ‘नश्चापदान्तस्य ङङि’ इत्यनुस्वारः । असंस्पन् इत्यत्र पदान्तत्वात् ‘मोनो घातोः’ इति नः ॥

स्यमयति । असिस्यमत् । अमन्तत्वान्मित्वम् ॥

स्यमित्वा, स्यान्त्वा—उदित्वादिद्विरुद्धः । अनिट्क्षे ‘अनुनामिकस्य’ इति दीर्घः ॥

स्यान्तः—‘यस्य विभाषा’ इत्यनित्त्वम् ॥

स्यमन्तको मणिः—बाहुलकात् अचि मन्त्रायां कन् ॥

अयं चुरादौ विनर्काये ॥

स्वनति । सस्वान । सस्वनतुः, स्वेनतुः । स्वनिता । त्यादि ॥

अस्वनीत्, अस्यानीत्—‘अतो हलादे’ इति वा वृद्धिः ॥

सिस्वनिपति । संस्वन्यने । संस्वन्ति । संस्वान्तः । स्वानति । अभिस्वनत् । शब्दे अग्रादित्वात् मित्वम् ॥

विष्वणति । अवष्वणति । ‘वेश्च स्वन’ इति पञ्चम् । स्तरेणावाद्रित्यनुवृत्त्ये ॥

विष्वणनम् सशब्दभोजनम् । तथा च वृत्तौ—अभ्यवहार-
क्रेयाविशेषोऽभिधीयते यत्र स्वननमस्ति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः इति ।

पिनाकी* तु—भुञ्जानः किञ्चिच्छब्दं करोतीति । काश्यपस्तु—भोजनमेवाथेमाह । बोधिन्यासेऽपि पक्षत्रयमपि दर्शितम् ॥

विपञ्चाण । विपिप्वाणिपतीत्यादौ 'स्यादिप्वभ्यासेन' इत्युभयत्र पत्वम् । तच्चापोपदेशार्थं अवर्णान्ताभ्यासार्थं पाणि प्रतिषेधार्थं चेत्युक्तम् ॥

व्यप्वणत्—'प्राक्सितात्' इति पत्वम् ॥

अवपंप्वण्यत इत्यादौ 'नुम्विसर्जनीय' इति 'वेश्च स्वन' इति पत्वम् । उक्तं च—'अयोगवाहानामट्सु णत्वं शर्पु जग्भापत्वे' इति । अयोगवाहाश्च अनुस्वारविसर्जनीयोपध्मानीयनिहामूलीयमा उक्ता । पत्वे कृते सर्वत्र 'रपाभ्याम्' इति णत्वम् । विपंप्वान्ति इत्यत्र णत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारे परसवर्णो नकार । तस्य पुनर्णत्वं न भवति, असिद्धत्वदिव ॥

स्वनः । स्वानः—'स्वनहसोर्वा' इत्यनुपसृष्टाद्वा अप् । तदभावे घञ् । उपसृष्टात्तु—प्रस्वान इत्येव ॥

निस्वन । निस्वान—'नौगदनद्' इत्यादिना घनर्पो ॥

स्वान्तम्—'क्षुब्धरान्त' इत्यादिना निठायामनिट्त्वं निपात्यते मनोऽभिधानं चेत् । अन्यत्र स्वनितो मृदङ्गः । आदूर्वादस्मात् 'रप्यमत्वरसगुण' इति निठाय इदिकल्पः । इमे गोभयत्र विभाषेति मनस्यन्यत्र च—आस्वान्तम् । आस्वनितमिति ॥

फणादयो गताः ॥

ध्वनति । दध्वान । ध्वनिता इत्यादि स्वनिवत् ॥

{ न्वान्तम्—‘क्षुब्धन्वान्त’ इति तस्य निष्ठायामनिट्त्वं त-
मामि । अन्यत्र—ध्वनितम् । ध्वनि ॥

अयं कथादिश्च । अत्र स्वनिवन्त्योर्मध्ये एतेति कचित्पञ्चने ।
एन वन शब्दे इति पूर्वमेव गतत्वादयमनार्प । केचित्पौनस्तुत्यप-
रिहाराय दन्त्यादि पठन्ति । मौप्यनार्प, पोपदेशलक्षणविरोधात् । अत
एव ‘फणाब्’ इत्यत्र मत्तानामिति किमित्युक्त्वा ध्वनिः प्रत्युदा-
दियते । तथा न्यामे च—फणादीन् ध्वन्यन्तानष्ट पठित्वा ध्व-
निर्जाता. शेषा फणादयस्मत्त इत्युक्तम् । पदमञ्जया चैवमष्ट
पठित्वा अन्त्यवर्गं फणादय इत्युक्तम् ॥

पम एम अवैकृष्ये ॥ ८१८-८१९ ॥

ममति । ममाम । सेमनुः । मेमिथ । समिता ॥

मिममिपति । मंमम्यते । संसमीति, सम्सन्ति ॥

समयति । असीपमत् ॥

स्तमति । तस्नाम । तस्तमनुः । म्तामिता ॥

तिस्तमिपति । तंस्तम्यते । तंस्तन्ति ॥

स्तमयति । अतिष्टमत् ॥

अत्र स्वाम्यादय केचिद्वेतदन्ता यदादय इति । बोधिन्यासे तु
ध्वन्यन्ता इति । तत्र—फणनो मित्त्वे न विवाद * । रानादीना त्व-
नन्तराणाः चतुर्णां णां चङ्चुपगदस्वानिषेधार्थादित्स्वरणाच्छिद्धान् न
मित्त्वं भविष्यति । स्यमेरमन्न्वात्स्वनिवन्त्योश्च पूर्वत्र पाठान्मि-

*मित्त्वे विवाद इति भुद्विजद्वारे ।

त्वं सिद्धम् । सर्वैरपि शब्दार्थान् एव मित्त्वं यथा स्यादिति पूर्वत्र पाठोऽङ्गीकृत । पमिष्टम्योरणमन्तत्वादेव मित्त्वं सिद्धमिति आहोपुरपिकामात्रमेवैतन् धन्यन्ताप्म्यन्ता वा घटाटय इति मतद्वयम् । यत्तु तैरुक्तम्—पमिष्टम्योरमन्तयो पुन पाठेन अमन्तलक्षणस्य मित्त्वस्यानित्यत्वज्ञापनान् उल्लामयतीत्यादिसिद्धिरिति तदस्माभि 'अमन्ताश्च' इति मित्त्वविधौ प्रसारान्तरेणोपपादितम् ॥

ज्वल दीप्तौ ॥ ८२० ॥

ज्वलति । जज्वाल । जज्वलतु । ज्वलिता ॥

अज्वालीत्—'अतो ह्रान्तस्य' इति वृद्धि ॥

जिज्यलिपति । जाज्वल्यते । जाज्वलीति, जाज्वलित ज्वलयाति, ज्वालयाति, प्रज्वलयति । यगदिपाठान्नित्य मित्त्वसोपसर्गत्वे । अन्यदा तु 'ज्वल्' इति विकल्पेन । यगदिपाठादेव ज्वालयतीत्यादिसिद्धान्निहास्य पाठ 'ज्वलितिसन्तेम्यो ण' इति पाक्षिके णप्रत्यये ज्वालः इति यथा स्यादिति । ज्वलितीति इतिशब्द आद्यर्थे । णाभावे पचाद्यानि ज्वल ॥

ज्वलनः—'जुषद्भ्य' इति तच्छीलादौ शुच् कर्तरि ॥

चल कम्पने ॥ ८२१ ॥

चलति । चचाल । चेन्तु । चेलु । चलिता । इत्यादि पूर्ववत् ॥

कम्पने यगदिपाठात् चलयति । अन्यत्र चालयति ॥

चलः । चाल—'ज्वलिते' इति णविकल्प ॥

चलाचलः—चल इत्यर्थः । ‘चरित्रलिपतिवदीनामच्याक्राम्या-
सस्य’ इति द्विवचनं, अम्यामस्यागागमश्च ॥

चाचलिः—‘सहिचलिपतिम्यो यटन्तेम्य. किकिर्ना’ इति
तयोरन्यतरः । ‘अनो लोपः’ ‘यस्य हलः’ इत्यल्लोपयत्येपा ॥

चलनः—‘चलनशब्दार्थान्’ इति युच् ॥

‘चल विंलसने’ इति तुदादौ । चल गतो इति चुरादौ ।

जल घातने* ॥ ८२२ ॥

घातनं तैक्ष्ण्यं इति स्वामी । जलनि इत्यादि पूर्ववन् ॥

जलः । जालः ॥

इलयोरेकत्वस्मरणान् जड* ॥

जडस्यापत्यं जाडारः—गोधाशब्दान् ग्रास्य गोघार इति
मिद्वे ‘आरगुदीनाम’ इत्यारम्भचनं जाडारः पाण्डारः इति
सिद्धचर्थमिति तत्र स्थितम् ॥

जाट्यम् । जडिमा—‘वर्णदृढादिभ्यप्पञ्च’ इति दृढादि-
त्वान् भावकर्मणोः प्यनिमनिचौ ॥

जल अपवारणे इति चुरादौ ॥

टल टूल वैकृव्ये ॥ ८२३-८२४ ॥

टलति । इत्यादि चलनिवन् ॥

टूलति । टुलान् । टुल्लुः । टुल्लिता । इत्यादि ॥

द्वलः । द्वालः ॥

पुल स्थाने ॥ ८२५ ॥

स्थानं प्रतिष्ठा । स्थलति । तस्थाल । स्थलिता । अस्थालीत्
इत्यादि ॥

तिस्थलिपति—‘स्तोतिण्योरेव’ इत्यपत्वम् ॥

तास्थल्यते । तास्थल्लि ॥

स्थालयाति । अतिपुलत् ॥

स्थालम् । स्थलम् । स्थली—‘जानपद’ इत्यत्र अकृत्रिमाया
भूमी ङीप् । अन्यत्र—स्थला । स्थाली—गौरादित्वात् ङीप् ॥

विपुलम्—‘विकुशमिपरिम्य स्थलम्’ इति मूर्धन्य । एव
वृदिभ्य ॥

कपिपुलो गोत्रम्—‘कपिष्ठलो गोत्रे’ इति मूर्धन्यो निपात्यने ।
अन्पत्र कपीना स्थल कपिस्थलीमिति भवति ॥

हल विलेखने ॥ ८२६ ॥

विलेखन कर्षणम् । हलति । जहाल । हलिता । अहा-
लीत् इत्यादि ॥

हलम् । हालम् ॥

हलि—‘इन्’ इतीन्प्रत्यय ॥

हलि गृह्णाति हल्यति । अजहलत् । ‘मुण्डमिश्र’ इत्यादिना
गृह्णात्यर्थे णिनि ‘हलिकल्योरत्वनिपातन सन्वज्ञावप्रतिषेधार्थम्’

इतीकारस्यात्वे तस्य वृद्धौ कृतायामकृताया वा लोपे अग्नेप्य-
ङ्गमित्यभ्यामस्य सन्वदित्व न भवति ॥

हाना समृद्धौ हल्या—‘पाशादिभ्यो य ’ इति पाशादि-
पाठात्समूहे य ॥

हलस्येद हालिकम्—‘हलसीराट्ठक्’ इति पठ्यन्तात् इड
मर्थे ठक् ॥

हल वहति हालिक वलीवर्द—‘हलसीराट्ठक्’ इति
द्वितीयान्तात् वहनीत्यर्थे ठक् ॥

हलस्य कर्षे हल्यः । कर्षे कर्षेण कृष्यमाण वा । ‘मत-
जनहलात्करणजल्पकपेषु’ इति पठ्यन्तात् कर्षेऽथे यत् ॥

द्विहल्या धू—‘रथसीताहलेभ्यो यद्विमौ’ इति तदन्तविधि ॥

न विद्यते हलि यस्यासौ अहन्—‘नञ्दुस्सुभ्यो हलिस-
कयोर्न्यतरस्याम्’ इति पक्षेऽच् समासान्त । एव दुस्सुपूर्वप
दादपि । अत्र हलिहलशब्दाम्बा बहुव्रीहिणा रूपद्वये मिद्वे पक्षे
समासान्तविधान ‘शेषाद्विभाषा’ इति हल्यन्तात् कन् मा भूदिति ।
यस्मान् बहुव्रीहे समासान्तो नोक्त स शेष । न चात्र
हलिग्रहणमर्थभेदनिवन्धन मन्तव्यम् । महद्ग्रहणि, ह
मात्र त्वन्यदिति नायमर्थभेद निश्चित्कर । यस्मादन्तरान्ते-
नापि समासो न दण्डवारित इति प्रवरणादिवशेनेव अर्थविशे-
पावगति ॥

णल गन्धने ॥ ८२७ ॥

गन्धन इति काश्यप । प्रणलति इत्यादि ॥

नाल । नलः ॥

नाली । प्रणाली । गौरादि ङीप् ॥

उलयेरेकत्वस्मरणान् नड । 'अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्' इति
हरदत्त ॥

नडानां समूहो नड्या—'पाशादिभ्यो य ' इति यः ॥

नडा अस्मिन्देशे मन्तीति नडुल । नडान्—कुमुदनडवेन-
सेभ्यो ङितुप् 'नडशादाङुलच' इति चातुरर्थिको ङितुप् इलञ्च ॥

नीलिनम्—'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' इति इनन् बाहुलकादस्मादपि ।
नीलनी—गौरादिषु दर्शनात्, 'जातेरस्त्रीविपयात् इति वा ङीप् ।
यद्वा—नलशब्दान् 'पुष्करादिभ्यो देशे' इति मत्वर्थाय ङनौ ङीपि
द्रष्टव्य ॥

नल गन्धं ददातीति नलदं लामञ्जरुम् ॥

पल गतौ ॥ ८२८ ॥

पलति । इत्यादि ॥

पलं—उन्मानविशेष ॥

पललं मांसम्—'कलत्रपश्च' इत्यत्र शार् प्रत्ययनिर्देशात्
अन्वेभ्यो भवतीति कुण्डलादिष्वस्मादपि नलप्रत्यय ॥

पलालम्—'स्याचनि' इत्यालच् बाहुलकादस्मादपि ॥

मदन् पलालं पयान्त्री—पिप्पलादित्वात् ङीप् । पलाल्यस्या-
स्तांति पयान्तिन.—'शाकिपयान्तिद्रुवा हस्त्वन् च' इति - पा-
मादिपाठान्नप्रत्ययो हस्त्वत् च ॥

पाल रक्षण इति चुरादौ ॥

बल प्राणने धान्यावरोधे च ॥ ८२९ ॥

प्राणन जीवनम् । धान्यमवरुद्धयते यत्र कुमूलादौ तत् धान्यावरोध, तद्व्यापार इत्यर्थः । बलति । इत्यादि ॥

बाल । बलम् । करणस्य कर्तृत्वोपचाराच्च । बाला-अनादिपाठात् 'वयसि प्रथमे' इति डीप बाधित्वा टाप् ॥

बलवान् बलू — 'वातदन्तबलललाटानामूङ् च' इति सिष्मा-दिपाठाच्चप्रत्यय ऊङ्चागमः ॥

बल पुंस्व — 'अर्शआदिभ्योऽच्' इति मत्त्वयेऽच् ॥

बाहुवली । उरुवली — 'बलाद्बाहूरुपूर्वपदात्' इति पुष्करादिपाठात् इनिर्मत्त्वये । सर्ववली — तत्रेव 'सर्वादेश्च' इति पठ्यते ॥

बलि — 'इन्' इतीन्प्रत्ययः ॥

बल्ययास्तण्डुला बालेया — 'छदिरुपधिवलेर्दञ्' इति छदि-बलिभ्या विठतिवाचिभ्या विट्त्वर्थाया प्रकृतौ ठञिति ठञ् । उपधेस्तु स्वार्थेय प्रत्ययः ॥

कुबेराय बलि कुबेरबलिः — 'चतुर्थी तदर्थार्यबलिमुत्तहित-रक्षिते' इति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थ्यादिभिस्तत्पुस्व । तदर्थेत्यर्थग्रहणम्, तस्मा इदं तदर्थम् । अन्यानि तु प्रातिपदिकानि ॥

अयं चुरादौ मित् ॥

पुल महत्त्वे ॥ ८३० ॥

पोलति । पुपोल । पोलिता ॥

पुपुलिपति, पुपोलिपति ॥ पुलित्वा, पोलित्वा—‘रलो
व्युपधात्’ इति कित्त्वविकल्प ॥

पोपुल्यते । पोपुलीति, पोपोलित् ॥

पोलयति । अपूपुलत् ॥

‘उदुपधात्’ इति भावादिकर्मणो निष्ठाया सेटः कित्त्ववि-
कल्पनात्—पुलित अनेन । पोलित अनेन इत्यादि ॥

पोल* । णाभावे इगुपधलक्षण क—पुल । पुलक—
सज्ञाया, कुन् ॥

पुलिनम्—बाहुलकादिनानि गुणाभाव* ॥

पुलाकः—‘बलाकादयश्च’ इत्याकनन्तो निपातित ॥

अयं चुरादावपि । तुदादावपीति क्षीरस्वामी ॥

कुल संस्त्याने बन्धुषु च ॥ ८३१ ॥

संस्त्यान सद्भात इति स्वामी । क्वचित्तु सन्तान इति
पठ्यते । सन्तानो विजातीयैरविच्छिन्न प्रवाह । बन्धुशब्देन
तद्व्यापार सम्बन्धोऽभिधीयते । कोलति इत्यादि पोलतिवत् ॥

कुलस्यापत्य कुलीन । कुल्य । कौलेयः । कुलशब्दो वृत्तौ
तद्वति वर्तते । ‘कुलात्ख.’ ‘अपूर्वपदादन्यतरस्या यद्वृत्तौ’
इति खयङ्प्रकयः । अत एवापूर्वपदग्रहणात् खस्तदन्तादपि भवति—
ग्राहणकुलीन । महाकुलशब्दात् ‘महाकुलादञ्स्मर्यो’ इत्यञ्-
स्मर्यो, अन्यतरस्या ग्रहणानुवृत्ते खश्चेति माहाकुल* । माहा-
कुलीन* । महाकुलीन इति भवति । दुष्कुलशब्दात् ‘दुष्कुलाङ्गुक्’

इति इकि दौष्कुलेयः । अत्राप्यन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेः से
दुष्कुलीनः ॥

कौलेयकः भ्वा—‘कुलकुक्षिग्रीवाम्यः श्वास्यलङ्कारेषु’ इति
यथासङ्ग्याच्छुन्यभिधेये कुलादृकन् ॥

अमुष्य कुलस्य भावः आमुष्यकुलिका—‘द्वन्द्वमनोज्ञादि-
भ्यश्च’ इति मनोज्ञादिपाठाहुन् । ‘आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्य-
कुलिकेत्युपसङ्गानम्’ इति पठ्या अलुक् । स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः ॥

कौलकम्—अयं मनोज्ञादिः ॥

निष्कुलाकरोति पशुम्—निष्कुणातीत्यर्थः । ‘निष्कुलाक्षि-
प्कोपणे’ इति लुनो योगे निष्कोपणार्थात् निष्कुलशब्दात् डाच् ।
निष्कोपणमन्तरवयवानां बहिर्निस्सारणम् ॥

नास्ति कुलमस्या नकुलः—‘नभ्राणनपान्’ इति नभः प्रकृ-
तिभावः ॥

कुलकम्—श्लोकसङ्घातविशेषः । संज्ञायां वृत् । कुलश-
ब्दात्कन्वा ॥

शल हुल पतलृ गतौ ॥ ८३२-८३४ ॥

हुल हिंसासंवरणयोश्च ॥ ८३५ ॥

अत्र भेदेय । चकारोत्रान्वाचये । गतावस्य तावत्प्रयोगः ।
क्वचित्तु—हिंसानंवरणयोश्चेति । क्वचित्तु पञ्चने—शल हुल हल
पतलृ गतौ । हुल हिंसासंवरणयोश्चेति । अत्र पाठे चकारा-
दितौ चेति व्याख्येयम् । शलतेः हलनेश्च वयादिपठितस्यापीह

पाठो न विकल्पार्थः । घटादिपाठस्त्वर्थविशेषे मित्त्वार्थ इति
च बोध्यम् ॥

शलति । शशाल । शलिता । इत्यादि ॥

शाल १ शाला ॥

शल इति चलनस्मरणयोर्गत ॥

होलति । इत्यादि । पोलतिवत् ॥

पतति । पपात । पेततु । पतिता ॥

अपसत्—हृदिच्चादङ्, 'पत पुम्' इत्यङि परे पुमागम ॥

पिपतिपति—‘तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्ख्यानम्’ इति वा इडा

गम । अनिट्पक्षे 'सनिमीमाधुरभल्भशक्पतपदामच इस्' इति सकारादो सनि विधीयमानेस्भावे 'सस्यार्धधातुके' इति सस्य तच्चे-
पिच्छब्दस्य द्विर्वचने 'अत्र लोपोभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य लोप-
अत्रग्रहण 'सनिमीमा' इत्यादिचतुस्सूत्रीविषये अभ्यासलोप-
र्थमिति स्थितम् । अभ्यासलोपोऽनर्थकत्वादन्त्यस्य न भवति 'नान-
र्थकेऽलोन्त्यविधि' इति । अन्ये त्वत्रग्रहण सर्वभ्यासलोपा-
र्थमाहुः । तत्र मतेऽभ्यासलोपस्य सनिमीमादिचतुस्सूत्रीविषयत्वम-
धिकाराद्वोद्धव्यम् ॥

पिन्सति । पनीपत्ने । पनीपत्ति—‘नीम्बु’ इत्यभ्या-
सस्य गीक ॥

प्रणिपतति—‘नेर्द’ इत्यादिना णत्वम् । अङ्गचरायेऽपी-
दमिष्यते—प्रणयस्य ॥

पतापत -- 'चत्वारिपतिरक्षिणा द्वित्वमगम्यास्य' इति पक्षे
द्विर्वचनमगम्यास्य ॥

उत्पतिष्णुः—‘अलङ्कृन्’ इत्यादिना इष्णुच् ॥

पतनः—‘मुचङ्कम्य’ इत्यादिना युच् ॥

पातुकः—‘लपपतपद्’ इत्यादिना उकन् ॥

पनत्यनेनेति पत्रम्—‘दात्रो’ इत्यादिना करणे घृन् ॥

सर्वपत्रं व्याप्नोतीति सर्वपत्रीण सारथिः । ‘तत्सर्वोदे.’
इत्यादिना मर्वोदेः पत्रान्तात् व्याप्नोतीत्यर्थे न्वः ॥

मपत्राकरोति सपत्र शरं मृगकाये प्रवेशयतीत्यर्थः । नि-
प्पत्राकरोति—मपत्रं शरमपरभागे निष्कृमयतीत्यर्थः । ‘मप-
त्रनिप्पत्रादतिव्यथने’ इति ह्रनो योगे डाच् । अतिव्यथन-
मतिपीडा ॥

गेहानुप्रपातमास्ते—‘विशिपतिपदिस्कन्दा व्याप्यमानासेव्यमा-
नयोः’ इति कर्मण्युपपदे व्याप्यमानत्वे आसेव्यमानत्वे च गम्यमाने
णमुल् । तत्र व्याप्तिगुणेन क्रियया वाऽनवयवेन द्रव्याणां
मम्बन्धः । सा चेह विश्यादिक्रियादिभिः गेहादेः कर्मणः ।
आसेवा पौनःपुन्यम्, तच्च स्वभावात् क्रियायाः । तदयमर्थः—
गेहं गेहमनुप्रपत्य आस्ते, गेहमनुप्रपत्यानुप्रपत्य आस्ते इति वा ।
आसेः प्रयोगो घातुमन्त्रे प्रत्ययविधानात् । तत्र व्याप्त्यामेर-
नयोः समानेभ्योक्तत्वात् ‘नित्यवीप्मयोः’ इति द्विवचनं न
भवति इति भाष्यादौ स्थितम् । यदा ‘तृतीयाप्रभृतीनि’
इति समासाभावः तदा गेह गेहमनुप्रपातमास्ते, गेहमनुप्रपात-
मनुप्रपातमिति द्विवचनं भवत्येव । तत्र नित्यता पौनःपुन्यम्,
तच्च क्रियाविषयमिति तत्र क्रियावाचिनो द्विवचनम् । वीप्मा तु
व्याप्तुमिच्छा, सा च द्रव्यविषयेति द्रव्यवचनस्य । अत्रासेवायां

‘आभीक्ष्ण्ये णमुल् च’ इति क्काणमुलोर्विधानादेव णमुलि सिद्धे पुनर्विधानं द्वितीयान्तस्योपपदत्वार्थम् । तेन पाक्षिक समासो भवति । क्तो निवृत्त्यर्थं तु न भवति, इष्टत्वात्तस्येति हि स्थितम् ॥

आपततीति आपात्य — ‘भव्यगेय’ इति निपातनात् पक्षे कर्तरि ण्यत् । वा वचनेन यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानात् आपात्यमनेन इति भावेऽपि ण्यङ्भवति ॥

पतित — गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्त ॥

नरन् पतित नरकपतित — ‘द्वितीयाश्रितातीतपतितगता-
त्यस्तप्राप्तापन्ने’ इति द्वितीयान्तस्य श्रितादिभिस्तत्पुरुष ॥

म्वर्गात्पतित स्वर्गपतित — ‘अपेतापोढ’ इति पञ्चमीतत्पु-
रुष ॥ अल्पश इति अल्पाया पञ्चम्यास्समासनिधानात् क्वचि-
त्समासो न भवति प्रासादात्पतित इत्यादौ । अत्र एव
निपातनाच्चाष्टयामिद् । अन्यथा ‘तनिपति’ इति सनीद्विकल्प-
नान् ‘यस्य विभाषा’ इतीदृशप्रतिषेधस्स्यात् । अन्ये तु कृति-
प्रभृतीनां ‘सेमिचि’ इत्यादिना सकारादाविद्विक्तरपनादेव निष्ठा-
यामप्यनिद्रत्वसिद्धावप्यनिद्रत्वार्थमिदित्तरणात् ‘यस्य विभाषा’ इत्य-
स्यानित्यत्वज्ञापनान् इडित्वाहु ॥

पापति — ‘सहिबहिचल्पितिम्यो यडन्तेभ्य किञ्चिनी’ इति
किञ्चिनोरन्यतर, ‘अतो लोप’ ‘यस्य हल्’ इत्यञ्छोपय
लोपो, अभ्यासस्य ‘नी गञ्जु’ इत्यादिना नीट् न भवति,
‘साम्प्रदायीना निपातन’ इति वार्त्तिनकारणनात् ॥

सन्निपातः—वञ् । तस्य शमनं कोपनं वा सान्निपाति-
कम्—‘सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम्’ इति ठक् ॥

पतङ्गः—‘पनेरङ्गच् पतिणि’ इत्यङ्गच् ॥

पतत्रम्—‘पनेरत्रन्’ इत्यत्रन् ॥

पतत्रिः—‘पनेरक्च’ इति त्रिन्प्रत्ययः अगागमश्च । पत-
त्रिन्शब्दः पतत्रशब्दादिनां मन्त्वर्थे ॥

पातालम्—‘पतिचण्डाम्यामालन्’ इत्यालन् । बाहुवकादृद्धिः ।
केचिद्बृहद्वयमालन् इति पठन्ति । तत् ‘तद्युक्तादित्यण्प्रक-
रणे कुलालवरुडकमारनिपादचण्डालमित्रामित्रेभ्यः छन्दसि’ इति
चण्डालात् स्वार्थेऽणिवधानादयुक्तम् ॥

पताका—पिनाकादिर्वेलाकादिर्वा आरुप्रत्ययान्तः ॥

पताकी—मत्वर्थीय इति ॥

ब्रीह्यादित्वात् पन्थाः । ‘पनेभ्य च’ इतीन्प्रत्ययः, तवा-
रस्य च थकारः । ‘पथिमत्थ्यभृक्षामान्’ इति आकारादेशोऽ-
न्त्यस्य सां परे ‘ऽनोत्सर्वनामस्थाने’ इति पथ्यादीनां इकार-
स्याकारे सवर्णदीर्घः । ‘थोन्थ’ इति पथिमथोस्यस्य न्यादेशः
सर्वनामस्थाने पन्थानां—‘सर्वनामस्थाने’ इति दीर्घः ॥ शसा-
द्यनादां पथः इत्यादि । ‘भस्य टेल्लोपः’ भसंज्ञकानां पथ्यादीनां
टेल्लोपः, इति टिल्लोपः । हल्यदो नगोपः पथिभ्याम् इत्यादि ॥

विपथम् । कापथम्—‘कुगतिप्रादय’ इति तत्पुरुषः । ‘काप-
थ्यक्षयो’ इति पथ्यक्षयोरुत्तरपदयोः कुशब्दस्य कादेशः ॥

त्रयाणां पन्थाः त्रिपथम् । ‘ऋक्पूरवू’ इति समाममा-
त्रेऽकारस्समासान्तः ‘नस्तद्धिते’ इति टिल्लोपः । ‘पथस्संख्या-

व्ययादे ' इति नपुंसकत्वम् । इदं च परवलिङ्गतापवाद
 इति विपथो देश । विपथा नगरी । इति बहुव्रीहौ न
 भवति । तथा पन्थानमतिक्रान्तोऽतिपथ इत्यादौ 'अत्यादय'
 क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इत्यादिना तत्पुरुषेऽपि न भवति । अत्र
 हि 'द्विगुप्राप्तापन्नालपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः' इति परवलिङ्गता
 प्रतिषिद्धयते । 'पथस्सख्याव्ययात्पर' इति यदमराहिसेन नपुं-
 सकत्वमुक्तं तदप्युत्तरपदार्थप्राधान्य एव । तथा च तत्र व्याख्या-
 तार — "प्रधानलिङ्गतापवादहोत्रविधानप्रस्तावादिह न भवति—
 अपथा नगरी उत्पथो देश इति । कथं तर्हि—'व्यध्वो
 दुरध्वो विपथ कदध्वा कापथ समा ।' इति विपथकापथयोः
 पुंस्त्वमुक्तम् । तत्रैवं व्याख्येयम्—अस्त्यन्योऽकारान्तः पथिपर्याय
 पथशब्दोऽर्धर्चादिपाठादुभयलिङ्गः । तेन समासात्पुंस्त्वं" इति । विप-
 थकापथौ पुन्रपुंसके इति चाहु सुभूतिचन्द्रादयः । पठितश्च
 काण्डशेषे अकारान्त पथशब्द — 'पथ.पन्थाश्च मार्गस्स्यात्' इति
 शाक्यमुनिस्तु—सङ्ख्याव्ययाभ्या परस्य पथशब्दस्य पुंस्त्वमेवाह
 तत् 'पथ सङ्ख्याव्ययात्पर' इति वार्तिकविरोधात् तत्रत्यभा-
 ष्यकैर्यद्वृत्त्यादिमहाग्रन्यविरोधादमरासिहविरोधाच्च दुस्थम् । अ-
 दृतसमासान्तस्य निर्देशात् 'न पूजनात्' 'किम.क्षेपे' 'ननस्त
 त्पुरुषात्' इति यदा समासान्तो निषिद्ध्यते तदा 'परवलिङ्गं
 इति पुंस्त्वमेव—सुपन्था । किंपन्था. । अपन्था इति । 'न
 पूजनात्' इत्यत्र स्मृत्यो परिगणनात् सत्पथ इत्यादौ समा-
 सान्तो भवति । 'अव्ययीभावश्च' इत्यत्र सुपथमिति यदुद-
 हरणं तत्र सुशब्दस्य वैपुल्यमर्थो न पूजति समासान्तलाभः
 अपथमित्यत्र 'ननस्तत्पुरुषात्' इति निषेधस्य 'पथो विभाषा
 इति विरुल्लपनात् समासान्तः । 'अपथं न पुंसकम्' इति ।

पुमस्त्वम् । 'पथ सङ्ख्याययादे' इत्येव सिद्धे हि मृत्रेणेत्या-
शङ्काया वैयम् — 'पूर्वकारत्वात् सूत्रस्य नाय दोष' इति । यत्तू-
क्त अस्त्यनारान्त पथशब्द इति, तत् 'पथो विभाषा' इति
सूत्रविरुद्धम् । सति हि तेन अपथमिति सिद्धयति । न कारा-
न्तेन च अपन्था इति । तर्त्तिक सूत्रेण ॥

पथि जात पन्थक — 'पथ पन्थ च' इति सप्तम्यन्ताज्जा-
तार्थे बुन्, पथश्च पन्थादेश ॥

पथोऽनपेत पथ्यम् — 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति पञ्चम्य-
न्तादनपेतेऽर्थे यत् ॥

पथि साधु पाथेयम् — 'पथ्यतिथि' इति ङ् ॥

पन्थान गच्छतीति पथिक । पथिकी — 'पथप्क्वन्' इति
द्वितीयान्तात् गच्छतीत्यर्थे ण् । पित्त्वात् स्त्रिया ङीप् ॥

पन्थान निष्प गच्छतीति निष्पक्षाय 'पन्थो ण निष्पम्'
इति णप्रत्यये पान्थ । अत एव निर्देशात् णसन्नियोगेन
पन्थादेश ॥

शतपथमधीते वेद वा शतपथिकः । एव पाट्टपथिकः ।
'शतपटे पथप्क्वन्' इति द्वितीयान्तात् अध्येतृवेदित्रो ण् ।
पित्त्वात् स्त्रिया शतपथिकी ॥

पन्थानपन्थान प्रति प्रतिपथम् । 'अव्यय विभक्ति' इत्या-
दिना वीप्सायामव्ययीभाव ॥

पथोऽभिमुखमिति रा प्रतिपथम् — 'लक्षणेनाभिप्रती आभि-
मुख्ये' इति । लक्षण निदम् । तद्वाचिना अभिप्रती आभि
मुख्ये गम्यमाने समस्येते स चाव्ययीभावसमास इति ॥

प्रतिपथमेति प्रतिपथिक, प्रातिपथिको वा—‘प्रतिपथमेति
ठश्च’ इति द्वितीयान्तात् एतौत्यर्थे ठञ्ठञ् । प्रतिगत इति
समासेनाभिधानात् नेमो प्रत्ययाविति व्याख्यातारः ॥

सर्वपथ व्याप्नोति सर्वपथीनः । ‘तत्सर्वादे’ इति ख ॥

उत्तरपथेनाहृत गच्छति वा औत्तरपथिक—‘उत्तरपथेनाहृत
च’ इति तृतीयान्तात् गच्छत्याहृत वेत्यर्थे ठञ् । ‘आहृतप्र-
करणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसङ्ख्यानम्’ इति वार्यादिपू-
र्वपदादपि ठञ् भवति वारिपथिक इत्यादि ॥

आजिपथिक । शाङ्गुपथिक—‘अजपथशङ्गुपथाभ्या च’
इति तेनाहृतमित्यनेव विषये ठञ् ॥

स्थलपथेनाहृत मधुक मरिच वा स्थालपथम्—‘मधुकमरिच-
योरण् स्थलादिभ्य’ इत्यण् ॥

देवपथ इव प्रतिलुति देवपथ—‘इवे प्रतिकृतौ’ इति
इवार्थे सदृश्ये वर्तमानात् प्रथमान्तात् कन् । तस्य च सदृ-
शस्य प्रतिलुतित्वे सतीति सूत्रार्थः । तदेतदुक्तं भवति—प्रति-
कृतिरूपे सदृशे वर्तमानात् कश्चिति ॥

देवपथ इव कश्चित् देवपथ—‘सज्ञाया च’ इतीवार्थे
वर्तमानात् कन् । उभयत्र ‘देवपथादिभ्यश्च’ इति कनो लुक् ॥

परिपन्थशब्दस्तु परिपथपर्यायोऽव्युत्पन्नः । उक्तं च ‘परि-
पन्थ च तिष्ठति’ इत्यत्र वृत्तो मपर्यविभक्तिप्रकरणे पुनर्द्वितीयो-
च्चारणं लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थं परिपथशब्दपर्यायं परिपन्थशब्दोऽ-
स्तीति ज्ञापयति स विषयान्तरेऽपि प्रयोक्तव्य इति । एव ‘पथ

पन्थाश्च मार्गेस्स्यान् ' इति काण्डशेषे पविपर्यायो य पथशब्द उक्त
/ स नास्तीति प्रतीयेने । सति हि तस्मिन् पारिपथशब्दवत् प-
रिपन्थशब्दस्यापि सिद्धे किं ज्ञापनवर्णनेन । 'पन्थो ण नित्यम्'
इत्यत्र प्रत्ययमन्त्रियोगेन पथ पन्थादेशश्चयन प्रकृत्यन्तराभाव एव
घटते ॥

अय कथादावपि ॥

कथे निष्पाके ॥ ८३६ ॥

कथति । चक्रुथ । कुथिता । अकुथीत् ॥

काथ । कथित ॥

कुथयतीति ऋदिपाठात् ॥

पथे गतौ ॥ ८३७ ॥

पथति । पपाथ । पेथतु । अपथीत् ॥

पथ । पाथ ॥

पथि गताविति चुराढो ॥

मथे विलोडने ॥ ८३८ ॥

मथति । ममाथ । मेथतु । अमथीत् ॥

माथ । मथ ॥

कथ्यादीनां त्रयाणामेदित्वात् 'ह्यचन्त' इति सिचि न वृद्धि ॥

दण्डमाथ धावति ढाण्डमाथिक । माथ पन्था दण्ड इव
ऋजुरित्यर्थ । 'माथोत्तरपदपदव्यनुपद धावति' एभ्यो द्वितीया-
न्तेभ्यो धावतीत्येथ ठक् इति ठक् ॥

टु वम उद्गरणे ॥ ८३९ ॥

उद्गरणमन्तर्गतम्य मुखेन निस्सारणम् । अत्र सुधाकर उद्गरण इति पठन्निष्पन्ननात् ऋत इदित्याह ॥

वमति । ववाम । ववमतु — वादित्वात्तैत्वाभ्यासलोपो । भागवृत्तौ तु अनयोर्विकल्पेन वेमतुरित्युदाहारि । तद्वाप्यादिषु चिरन्तनग्रन्थेषु कुत्रापि न दृष्टम् ॥

वमिता । अवमीत्—‘ह्यचन्त’ इति सिञ्चि न वृद्धि ।

विवमिपति । वम्यते । ववन्ति । ववन्ति । हेरपित्वात् द्वित्वात् ‘अनुनासिकस्य’ इति दीर्घ अनुस्वारे वयाहि अरवन् ॥

वमयति, वापयति—‘ग्लान्तावनुवमामनुपसर्गाद्वा’ इति मित्त्वविकल्प ॥

वाम — ‘नोदात्तोपदेशस्य’ इति वृद्धिनिषेधस्य ‘अचमिक्मिव मीनाम्’ इति निषेध ॥

वान्त । वान्तवान्—‘आदितश्च’ इति चकारस्यानुक्तममुच्यार्थत्वात् निटायामनिट्त्वमिति वृत्तौ । भाष्यवार्तिकयोरनुक्तमपीत्येवमिदं प्रयोगबाहुल्यादुक्तमिति हरदत्त । तदेव काश्यपादीनामुदित्पाठप्रत्युक्त ॥

वमथु — द्वित्वादथुच् ॥

भ्रमु चलने ॥ ८४० ॥

भ्रमति । बभ्राम । बभ्रमतु, भ्रेमतु । भ्रेमु । भ्रमु । बभ्रमिथ, भ्रेमिथ—‘वा नृभ्रमुत्रसाध’ इति किं

लिटि थलि च सेटि वा एत्वाम्यासलोपो ॥

भ्रमिता । भ्रमिष्यति । भ्रमतु । अभ्रमत् । भ्रमेत् ।
भ्रम्यात् । अभ्रमीत् ॥

शिद्धिपये 'वा भ्राज' इति पक्षे श्यानि भ्रम्यति । भ्र-
म्यतु । अभ्रम्यत् । भ्रम्येत् ॥

भ्राम्यति इति दिवादौ शमादिषटितस्य अनवस्थानार्थस्य
'शमामष्टानाम्' इति दीर्घे ॥

विभ्रमिपति । वम्भ्रम्यने । अनुनामिकान्नत्वान् नुक्—
वम्भ्रन्ति । वम्भ्रान्तः ॥

लोटि हं—वम्भ्रांहे । लङि अवम्भ्रन—'मोनो धातोः' इति
मकारस्य नकारः ॥

भ्रमयति—अमन्तत्वान्भित्त्वम् ॥

णेऽपि—भ्रमः । 'नोदात्त' इति वृद्धिनिषेधः । प्रयोननं तु
भ्रमितुं न शक्तः अभ्रम इत्यत्र 'अच्कावशक्तौ' इति अनन्तस्य
कान्तस्य च ननः परस्योत्तमपदस्य तत्पुरुषे अशक्तौ गम्यमानायां
विधीयमानस्यान्तोदात्तत्वस्याभावः । तेन 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया-
मत्तम्युपमानाद्ययद्वितीयाकृत्याः' इति तत्पुरुषे तुल्यादिपूर्वपदस्य
विधीयमानः प्रकृतिस्वरौ भवति । स च निपातत्वादाद्युदात्तत्वम् ।
अचि तु अच्कावित्यन्तोदात्तमेव ॥

भ्रमित्वा, भ्रान्त्वा ॥

भ्रान्तः । 'भ्रान्तं देशमनेकदुर्गाविषमम्' इत्यत्र 'देशश्चाक-
र्मकाणां' इति देशस्य कर्मत्वम् । केनानभिधानं तु भ्रमतापेक्षोप-
पादितम् ॥

भ्रमण —चलनार्थत्वाद्युच् ॥

भ्रमी—इति शमादिपठितस्य घिनुणि ॥

भ्रमर —‘ अतिरमिचमिभ्रमिदेविवाशिवासिम्यश्च ’ इति अर-
प्रत्यय ॥

भ्रुमल —अक्षिरोग । ‘ भ्रमिमस्योरुच्चोपधाया ’ इति कल-
प्रत्यय, उपधायाश्चोकार ॥

भ्रू —‘ भ्रमेर्भू ’ इति डू । ङित्वाटिलोप । भ्रुवो । भ्रु
अजादो ‘ अचि श्रुधातुभ्रुवा ’ इत्युवङ् ॥

हे भ्रू इत्यत्र ‘ नेयदुवङ्स्थानावस्त्री ’ इति नदीसज्ञानिपेधात्
‘ अम्भार्थनद्यो ’ इति द्वस्वाभाव । ङित्वाटिलोपे ‘ ङिति द्वस्वश्च
इति नदीत्वविकल्प ङित्वाटिलोपे इयदुवङ्स्थानेष्वीदन्तमूदन्तमिका-
रोकारान्त च स्यात्वा वा नदी, स्त्रीशब्द वर्जयित्वे
सूत्रार्थ । तेन नदीसज्ञाया ‘ आणनद्या ’ इत्यादि वृद्धावुवङ्
च—भ्रुवै इत्यादि । अन्यदा तु केवलमुवङि भ्रुवे इत्यादि ।

आमि स्त्रीशब्दव्यतिरिक्तयो इयदुवङ्स्थानयो ‘ वामि ’ इति
नदीत्वनिपेधविकल्पनात् भ्रूणाम्, भ्रुवाम् इति ॥

भ्रू नाम काचित्तस्या अपत्य भ्रोवेय —‘ भ्रुवो वुक्च
इति ढक्, तत्सन्नियोगेन वुगागम ॥

लेखाभेय —‘ शुभ्रादिम्यश्च ’ इत्यपत्ये ढक् । ‘ ढे लोपोऽ
कट्वा ’ इति ढे परे कट्पूर्वजितस्योवर्णान्तस्याङ्स्योकारस्य लो-
प्युकारलोप ॥

अक्षिणी च भ्रुवो च अक्षिभ्रुवम्—‘ अचतुर ’ इत्यादि
अचि समासान्ते निपातित ॥

भृकुलम् । भृभङ्ग इत्यादौ 'इको ह्रस्वोऽचो गालवस्य' इति
उगन्तस्याह्वन्तस्य उत्तरपदे विधीयमानो ह्रस्वः तत्रानुवृत्तस्यान्य-
तरस्यांग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वाच्च भवति । भृकुंसः । भृकुंसः ।
भृकुटिः । भृकुटिः—इत्यत्र तु पक्षे इम्यो भवति । अत्र
भाष्ये अपर आह—'अकारो भृकुंमादीनां वक्तव्यः । भृकुंसः ।
भृकुटिः' । इति ॥

क्षर सञ्चलने ॥ ८४१ ॥

क्षरति । चक्षार । क्षरिता ॥

अक्षारीत्—'अनो लान्नस्य' इति वृद्धिः ॥

चिक्क्षरिपति । चाक्षर्यते । चाक्षति । चाक्षि । अचाक्षः ।

हलृच्चादिलोपः ॥

क्षारः । क्षरः ॥

क्षरेजः, क्षरजः—'विभाषा वर्षक्षरशरवरान्' इति जशब्दे

उत्तरपदे विभाषा मतम्या अदुर् ॥

अत्र क्षल सञ्चलने इति कचित्पञ्चने । तदपि क्षरितम् ॥

स्यमादय उदात्ता उदात्तेन ॥

पह मर्पणे ॥ ८४२ ॥

उदात्तोऽनुदात्तेन ॥

सहते । सेहे । नहिता । सोदा । ननागदौ इटि-

कल्पः । इडभाषे दत्वचन्वमृत्वल्लोपाः । 'महिहोरोद्वर्गम्य'

इति दलोपे अवर्णस्योत्तरः ॥

सिसहयिपते—‘स्तोतिण्योरेव’ इत्यपत्वम् ॥

सिसाहयिपीति—इत्यत्र स्तोतीति नियम बाधित्वा ‘स स्वादि-
स्विदिसहीना ‘च’ इति सत्व भवति ॥

सासहते । सासोढि । सासोढः । पूर्ववत् ढत्वादि ।
सासक्षि—‘पढो वस्ति’ इति कत्वम् । लोटि हेर्धिभावे ढत्व-
प्लुत्वढलोपौत्वेषु सासोढि इति भवति ॥

साहयति । असीपहत् ॥

परिपहते । निपहते । विपहते । ‘परिनिविभ्य’ इति
पत्वम् । इदं च ‘सिवादीना वाऽङ्गुचवायेऽपि’ इति अङ्गुचवाये
विकल्प्यत इति पर्यपहत । पर्यसहत । इति ॥

‘स्थादिष्वभ्यासेन’ इत्यत्र ‘प्राक्सितात्’ इत्यनुवर्तनात् परि-
पिसहिपत इत्यत्र उत्तरखण्डस्य पणि प्रतिषेध एव भवति ।
अत एव ‘प्राक्सितात्’ इत्यनुवर्तनात् तत्र ‘अभ्यासस्य’ इति
योगभेदेन स्थादिष्वेव अभ्यासस्य पत्वमिति क्रियमाणो नियमोऽ-
स्मिन् प्राक्सितीये नेति पत्वमभ्यासस्य भवत्येव । तथा च
तत्र वृत्तौ—प्राक्सितीय सुनोत्यादिरेव प्रत्युदाहृत । आत्रेयस्तु—
सामान्येन नियममिच्छन्नपत्वमाह । तत् ‘स्तम्भुसिबुसहा चडि’
इत्यभ्यासस्य पत्वनिषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् वृत्त्यनाञ्जस्याच्च हेयम् ।
परिसोढा इत्यादौ सहे सोऽङ्गुपत्वात् ‘सोढ’ इति पत्व निषि-
ध्यते । परिपासोढि इत्यत्र अभ्यासस्य असोऽङ्गुपत्वान्नायं निषेध ॥

पर्यसीपहत् इत्यादौ ‘स्तम्भुमिबुसहा चडि’ इति ‘परिनि-
विभ्य’ इति पत्व निषिध्यते । अभ्यासात्परस्य तु ‘इण्प्रो.’
इति भवत्येव ॥

‘दाश्वान् साहान्’ इत्यत्र वृत्तो, साहानिति निपातनम-
स्येत्युक्तम् । यदाह—परस्मैपदमुपधादीर्घत्वमद्विर्वचनमनिद्वत्त्वं च
निपात्यत इति । वैय्यटे तु ‘आवृषाद्वा’ इति विभाषित-
णिच इत्युक्तम् । एवं पदमज्जर्यामपि । अत्र मते तस्य सहेः
परस्मैपदित्वान् कसुर्न निपात्य ॥

सह्यम्—‘शक्तिसहोश्च’ इति कर्मणि यत् ॥

साहयतीति साहयः—‘अनुपमर्गाह्णिम्’ इत्यादिना शप्तत्ययः ।
शपि गुणायो ॥

साहः । सहः—णामावेऽच् ॥

सर्वमहा वसुमती—‘सज्ञाया भृतवृजि’ इत्यादिना खच् ।
‘अरुद्विषन्’ इति मुप् ॥

सर्वं महत इति सर्वसह—‘पूस्सर्वयोर्दारिसहोः’ इति
यथासङ्गचादस्य सर्वशब्दे कर्मण्युपपदे खच् ॥

सहिष्णुः—‘अलङ्कृञ्’ इत्यादिनेष्णुच् ॥

सहनः—‘अनुदात्तेतः’ इति युच् ॥

सासहिः—‘सहिवहिचलिपतिम्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ’ इति
विकिनोरन्यतरः ॥

सहित्रम्—‘अतिलूधूसूखनसहचरइत्र’ इति करणे इत्र-
प्रत्ययः ॥

पद्—‘सहेप्पप् लुक् च’ इति सहेः षपादेशः, कनिनश्च
लुक् । ‘ष्णान्ता षट्’ इति षट्संज्ञाया ‘षड्म्यो लुक्’ इति
जदशमोर्लुक् । षण्णाम् इत्यत्र ‘षट्चतुर्म्यश्च’ इति षट्संज्ञ-
कत्वात् आमो नुद् ॥

पण्णा पूरण पट्टः—‘तस्य पूरणे ड्’ इति पठ्यन्ता-
त्पूरणे सङ्ख्यानन्तरस्योत्पादकेऽयं ऋणि इति ‘पन्त्रतिकनिपञ्चतम,
धुक्’ इति युगागमे प्लुतम् । णिञ्चान् स्त्रिया—पट्टी । यत्र
तु पूरणो भागो भवति तदा ‘पठाष्टमाम्या न च’ इति स्वार्थे
जप्रत्यय, चकारादञ्च—पाट्ट । पट्टः । यत्र तु पूरणो भागो
मान भवति तदा ‘मानपञ्चङ्गयो कन्ल्को च’ इति यथाम
ङ्ख्यानं पठस्य माने कन्, अष्टमस्य टुक् । स च ‘पठा-
ष्टमाम्या न च’ इति विहितयो जानो । चकाराद्ययाप्राप्तौ
जानो । तेन पट्टकं मानम्, पाट्टम्, पट्टम् इति त्रीणि
रूपाणि भवन्ति । ‘पूरणगुण’ इति पूरणार्थेन पट्टीममामनिषेधात्
‘तान्युञ्जपट’ इत्यादिप्रयोगश्चिन्त्य ॥

पट् दन्ता अस्य षोडश—‘वयमि दन्तस्य ङट्’ इति
दन्तान्तस्य नट्प्रीहो नमि गम्यमाने दन्तादेश । उगित्वान्नुम् ॥

पट् दन्ता च षोडश—‘चार्थे ङ्ङ्’ इति ङ्ङ् । ममुच्च
यान्वाचयेतरेतयोगममाहाराश्रया । तत्र अमामर्ग्यात्ममुच्चयान्वाच-
ययोर्न समास इति स्थितम् ॥

षोडश—‘सङ्ख्याया विवार्थे वा’ ‘अधिकरणविचाले च’ इति
धाप्रत्यय । तत्र ‘पप उत्व दत्तदशचामूत्तरपदादेष्टुत्व च’
इति पपोन्त्यस्य उत्व उत्तरपदादेष्टुत्वम् । ‘नामु वा’ इति वचनान्
उत्त्वष्टुत्वे धाप्रत्यये पथे न भवत इति षड्भा इत्यपि भवति ।
अत्र पकारस्य धाप्रत्यये ‘स्वादिर्नु’ इति पठत्वाज्जश्च डकार ।
घकारस्य तु प्लुत्व ‘न पदान्तात्’ इति निषेगान्न भवति । पदा-
न्तात् ट्वर्गात्तरस्थानान्वाजिनम्य स्रो प्लुत्व नेने मूत्रार्थ ॥

रम क्रीडायाम् ॥ ८४३ ॥

अनुदात्तोऽनुदात्तेन् ॥

रमते । रेमे । रेमिषे । रेमिष्वे—क्रादिनियमादिट् ॥

रन्ता । रस्यते । रमताम् । अरमत । रमेत ।

रंसीष्ट । अरंस्त ॥

रिरंमते । रंरम्यते । रंरन्ति । रंरत । प्रकृतिग्रहण-

न्यायेन 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोप ॥ रंरसि । रंरणि ।

रंरण्व—'बोश्च' इति नत्वे णत्वम् । रंरंहे इत्यत्र अनुना-

सिकलोपस्यासिद्धत्वात् 'अतो हे' इति लुट् भवति ॥

अरंरन्—'मोनो घातो' इति नत्वम् ॥

रमयति । अरीरमत् ॥

चिरमति । आरमति । परिरमति—'व्याङ्गुरिभ्यो रम' इति

परस्मैपदम् ॥

उपरमति—'उपाच्च' इति परस्मैपदम् । इदं च सार्ग-

कविषयम् । अङ्गर्मन्त्वे उपरमति । उपरमते इति, 'निपा-

पाङ्गर्मकात्' इति विकल्पस्योक्तत्वात् । अन्तर्भाषित्यर्थोक्तम्

सकर्मम् ॥

विरराम । विरेमतु । विरेमिथ, विरेम्य । मलि

'उपदेशोऽवन्' इति उपदेशोऽन्तर्यामि गम्यन् निर्यानिट्स्य-

लीप्तिपेधेऽपीह भारद्वाजनिगमादिदृशं भवति ॥

लुङि 'यमरमनमातां सक' इति परस्मैपदपरे सक्, सिच-
श्रेद्, 'इट ईटि' इति सिज्जलोपः—व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् ॥

रमः । रामः—'ज्वलतिकसन्तेभ्यो णः' इति पक्षे णः । मा-
न्तत्वेऽप्यनुदात्तोपदेशत्वात् वृद्धिनिषेधाभावः ॥

रमणः—नन्द्यादित्वाण्यन्ताल्लुचुः ॥

स्तम्बेरम —'स्तम्बकर्णयोरमिजपोः' इति स्तम्ब उपपदेऽ-
चप्रत्ययः । 'हस्तिमूचकयो.' इति वचनात् हस्तिविषयश्चायम् ।
'तत्पुरुषे कृति' इति सप्तम्या अलुक् ॥

रन्ति —'न क्तिचि दीवर्श्च' इति दीर्घानुनासिकलोपनिषेधः ॥
अयमुदिदिति केचित् कुायामिद्विकल्पमुदाहरन्ति । तन्महान्तो-
न सहन्ते ॥

रत्नम्—'रमेस्तच' इति नप्रत्ययः तकारश्चान्तादेशः ॥

रमतिः स्वर्गः । 'रमेर्नित्' इत्यतिप्रत्ययः ॥

सुरत कामः—'सौरमे क्तः' इति क्तः ॥

सूरतः कृपावान् । 'रमे पूर्वपदस्य च दीर्घः'* इति के
पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

रथः—'हनिकुषि' इत्यादिना कथन् ॥

रथ्या । रथकट्या—'खलगोरथात्' 'इनित्रकटचचश्च' इति
यकटचचौ 'तस्य समूहः' इति विषये । स्वभावात् स्त्रीलिङ्गता ॥

रथस्येदं रथ्यम् । 'रथाद्यत्' 'तस्येदं' विषये यत् ।
अत्र वृत्तौ—'रथाङ्ग एवेप्यते' इति 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ तद-
न्तविधिः' इत्युक्तत्वात् परमरथ्यमित्याद्यपि भवति ॥

आश्वरथ — 'पत्रपूर्वादञ्' इति वाहनवाचिपूर्वपदात् रथान्ता-
दञ् । यतोऽपवाद । अयमपि रथाङ्ग एवेप्यते ॥

रथ वहति रथ्यम् — 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति द्वितीया-
न्तात् वहतीत्यर्थे यन् ॥

रथाय हिता रथ्या — 'खलयवमापतिलनृपत्रहणश्च' इति
चकारस्यानुक्तममुच्चयार्थत्वात् चतुर्थ्यन्ताद्धितार्थे यत् ॥

वामरथस्यापत्य वामरथ्य — 'सुर्वादिभ्यो ण्य' इति ण्य ।
तत्र 'वामरथस्य कण्वादिनत् स्वरवर्जं' इति पठ्यते । तस्या-
यमर्थ — वामरथ्यशब्दस्य गर्गाद्यन्तर्गणस्य यजन्तस्य कण्वादेर्यन्
कार्यं तद्वहति स्वर वर्जयेत्वा इति तेन 'यजोश्च' इति
गोत्रेऽभिधीयमाने बहुल्ये विधीयमानो लुगस्यापि भवति — वामरथा
इति । तथा 'यजश्च' 'प्राचा प्तद्धित' इति स्त्रिया वि-
धीयमानो ङीप् प्तश्चास्यापि भवत — वामरथी । वामरथ्यायनी ।
इति । प्तस्य पित्त्वात् ङीप् । 'हलन्तद्धितस्य' इति यलोप ।
'यस्येति च' इत्यल्लोप । तथा यूनि 'यजोश्च' इति वि-
धीयमानः फगत्रापि भवति वामरथ्यायन इति । 'आपत्यस्य' इति
यलोप तत्रैव 'अनाति' इति निषेघान्न भवति । तथा 'सङ्घाङ्कलक्षणे-
ष्वज्यभिजामण्' इति यजन्तान् सङ्घाङ्कलक्षणेऽपि विधीयमानोऽण् अ-
स्मादपि भवति — वामरथ्यानि सङ्घाङ्कलक्षणानीति । तत्र घो-
पग्रहण चोदितम् । तेन वामरथो घोप इत्यपि भवति । 'आ-
पत्यस्य' इति यलोप । तथा — 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति
गोत्रापत्यवाचिभ्यो यजन्तेभ्यः कण्वादिभ्यो विधीयमानोऽण् अस्मा-
दपि भवति — वामरथाः उत्रा इति । 'स्वरवर्जम्' इत्युक्त-
त्वात् 'त्रिन्त्रित्यादिर्नित्यम्' इति प्रकृतेराद्युदात्तत्वं न भवति,
प्रत्ययस्वर एव भवति ॥

पङ्क्तु विशरणगत्यवसादनेषु ॥ ८४४ ॥

अयं शङ्किशुशी चानुदात्ता उदात्तेन ॥

मीदति—‘पाघ्राध्मास्थाम्रादाण्ड्श्यर्तिमार्तिशदसदा पिवजि-
घ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यठ्वौशीयमीदा’ इति शिति प्रत्यये परे
यथासङ्ख्यात् सेदे सीदादेशः ॥

ससाद । सेदतुः । ससत्य । सेदित्य—यलि भारद्वा-
जनियमात् इत्पक्षे ‘यलि न सेदि’ इत्येत्वाम्यासलोपो । से-
दिव । सेदिम । काडिनियमान्नित्यमिन् ॥

सत्ता । सत्स्यति । सीदतु । असीदत् । सीदेत् । स्यात् ॥

असदत्—एदिच्चादइ ॥

सिमत्सति । सासद्यते—भावगर्ह्या ‘लुपसद्’ इति यद् ॥

सासत्ति । गडि सिपि ‘दश्च’ इति वा स्त्वम्—असा-
सत्, असासः ॥

सादयति । असीपदत् ॥

निपीदति—‘सदिरप्रते’ इति अप्रतेरिण्णन्तादुपसर्गात्परस्य
पत्वम् । न्यपीदत्—‘प्राक्सिनादइयवायेऽपि’ इति पत्वम् ॥

निपिपत्सति । न्यपीपदत्—इत्यत्र, ‘स्थादिष्वम्यासेन च’
इत्युभयत्र पत्वम् । यद्वा—अभ्यासस्य ‘सदिरप्रते’ ‘प्राक्सि-
नादइयवायेऽपि’ इति पत्वम् । उत्तरस्य त ‘इण्को’ इति ॥

निपसाद इत्यत्र तु—‘मन्दिष्वञ्ज्यो परस्य णि’ इति
उत्तरखण्डस्य पत्वनिषेधः । निपेदतुः इत्यादी अभ्यासस्य लेप-
सति अभ्यासात्परत्वामावाताय निषेधः ॥

सेदिवान्—‘भाषायां सद्वसश्रुवः’ इति भूतमामान्ये वा लिट्, तस्य च क्रमुः । अस्मादेव वचनान् भूतसामान्ये सदादिभ्यो लिङनुमीयते । इदं चानुमानं विकल्पेन । अस्य च लिटो नित्यं क्रमुरिति न तिङां श्रवणम् । नापि लुङो वातुमामान्यविहितस्य सदादिविशेषविहितेनानेन बाधः । न च मदादौ भूतमामान्ये सावकाशस्यास्य लिट् ‘अनद्यतने लट्’ ‘परोक्षे लिट्’ इति भूतविशेषविहिताभ्यां मदादिभ्योन्यत्र सावकाशभ्यां बाधः, तद्विधानेऽप्यस्यानुवर्तनादिति भाष्यादौ स्थितम् । कादिनि-यमादिट्, उगिच्चात्तम् । ‘सान्तमहत’ इति असम्बुद्धौ सर्वनाम-स्थाने दीर्घे सोः ‘हल्लुच्चाभ्याम्’ इति लोपः । सकारस्य मयो-गान्तत्वाद्धोपः । मसंज्ञाया वमो मम्प्रमारणे ‘मम्प्रमाराणाञ्च’ इति परपूर्वत्वे आभेदुपः इत्यादि । मम्प्रमाराणविषये नेडा-गमः प्रवर्तते, पश्चात्तिमित्तविवातो भविष्यतीति । हलादौ—‘वसु-ल्लम्’ इत्यादिना इत्वे आसेदिवदभ्याम् इति ॥

परिपत्—‘मत्सृद्धिप’ इति क्तिप् । पर्पञ्चब्दस्तु—पृषो-दरादित्वान् परेः इकारलोपे ॥

पर्यङ्ग कृतं पारिपदकम्—‘कुलालादिभ्यो वुन्’ इति ‘तेन कृतं’ इति विषये वुन् ॥

परिपद इदं पारिपदम्—‘पत्राध्वर्गुपरिपदश्च’ इति तत्स्थेद-मर्थेऽन् ॥

परिपद्वलः—‘रज कृष्यामुत्तिपरिपदो बलच्’ इति मत्त्वर्थे बलच् ॥

परिपदं ममवेति, तत्र माधुर्वा पारिपद्यः—‘परिपदो ण्यः’ इति योगाभ्यां ‘तं ममवेति’ ‘तत्र साधुः’ इति विषये ण्यः ।

एकदेशविरुद्धनम्यानन्यत्वात् कृतेकारलोपस्याप्येते प्रत्यया भवन्ति ।
तथा च भाष्य 'एओट्' इत्यत्र—पार्पट्टतिरेषा तत्रभवनामि
ति । तथा 'मम्प्रानि पर्पट्टलोक्त' इति भारते वल्च् दृश्यते ।
भट्टिकाये च—पर्पट्ट इति वल्च् ॥

द्विविपत्—पूर्ववत्किप् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् ।
मृषामादिपाठात्पत्वम् । बहुलग्रहणान् लुकि—शुसत् 'दिव उत्'
इति पदत्वे उत्त्वम् ॥

सटः । साट् ॥

निपीदत्यास्मिन्पापमिति निपाट्—'हलश्च' इत्यधिररणे घञ् ।
'उपसर्गस्य णि' इति क्षीर्ण । तत्रैव 'अमनुष्य' इति-
पर्युदासान् न भवति ॥

निपाट्म्यापत्य निपाटकि—'अन इन्' 'मुधातुरवञ्च' इत्यत्र
'यामवट्टनिपाट' इत्यऊडादेश ॥

सट्टु—'दधिष्टमिशदमदो रु' इति तच्छीलादौ रु ॥

निपत्या—'भक्षाया ममन' इत्यादिना स्त्रियामवर्तरि क्यप् ॥

सट्—अमन् ॥

मन्त्रम्—'गुह्यविपचित्रचियमिमदिम्यश्च' इति त्रप्रत्यय । पाप
निरोपति मन्त्रायते—'मन्त्रस्त' इत्यादिना कण्यचिकीर्षाया
त्यप् । कण्य पापम् । मन्त्रादयो वृत्तिविषये पापार्थो इत्युक्तम् ॥

निपट्टर—कामरुद्मो । 'नो मदे' इति वल्च् ॥

सप्त—मनिन् ॥

सूकरसन्न इमे सौकरसन्ना—‘नान्तस्य टिलोपः’ इत्यादिना
‘अन्’ इति प्रकृतिभावापवाद टिलोप ॥

मादि —‘वसिषिरानिषिषिसदिहनिवाशिवदिम्य इन्’ इतीन्-
प्रत्यय । अय तुदादावपि । उमयत्र पाठे प्रयोजनमुज्जतिवन्ने-
यम् । चुरादौ चायम् ॥

शङ् शतने ॥ ८४५ ॥

अत्र मंत्रेय—शङ् शतने विशीर्णताया वर्नते । शतनं
च विषयभावेन निर्दिश्यते प्रसिद्धत्वादिति ॥

शीयते—‘पात्रा’ इत्यादिना शीयादेश । ‘शदे शिन’
इति शिङ्भाविनोऽस्मात्तद् ॥

शशाद । शेटु । शशत्थ, शेदिय । शेदिव । का-
दिनियमादिद् । यलि भारद्वाजनियमादिङ्ङिक्लृपः ॥

शत्ता । शत्स्यति । शीयताम् । अशीयत । शीयेत ।
आशिपि—शथात् ॥

अशदत्—ट्टित्त्वादद् ॥

शिशत्सति—शिङ्भाव्येव शदिरात्मनेपदस्य निमित्त न केवल
इति प्रकृतेरतङ्गिमित्त्वात् ‘पूर्वत्सन’ इति न भवति ॥

शाशयते । शाशति ॥

शातयति—‘शदेरगतौ त’ इति णो तत्वम् । गतो तु
गा शादयति गोपाल्य इति तत्त्व न भवति । अयमेव गतो
तत्त्वप्रतिषेधो गत्यर्थत्वे प्रमाणम् ॥

शदः । शदः ॥

शाद्वलम्—‘नडशादाद्वल्’ इति कल्च् चातुरार्थम्, डित्वा-
द्विलोप ॥

शट्टु—‘दधिर्त्सिशदमदो रु’ ॥

शातयतीति शनुः । ‘तृशदिम्या झुन्’ इति झुन् । बाहु-
लवात् णेलोपो वृद्धचभाषश्रुति प्रत्ययरक्षणेन णिञ् परत्वात्
तत्त्वम् ॥

कुश आह्वाने रोदने च ॥ ८४६ ॥

सदादयस्त्रयोऽनुदात्ता उदात्तेत । तथा च व्याघ्रभूति—

अदि हदि म्मन्दिभिदिच्छिदिक्षुक्षिन्

शि मदि स्विद्यनिपद्यनी सिदिम् ।

तुदि नुदि विद्यति विन्त इत्यपि

गतीहि दान्तान दश पञ्च चानि ॥

दिशि दशि दशिमथो मृशि स्पृशि

रिशि रुशि क्रोशतिमष्टम विशिम् ।

त्रिश च शान्ताननि पुराणगा

पठन्ति पाठेष दशेव नेतरान् । इति ॥

कोशति । चुक्रोश । चुक्रुशतुः । चुक्रोशिव । चुक्रुशिव ।
चुक्रुशिम । कादिनियमादिट् ॥

कोटा । कोक्ष्यति । कोशतु । अकोशत् । कोशेत् ।
आशिपि—कुश्यात् ॥

अकुक्षत्—‘शल इगुपधात्’ इति क्त ॥

शुरुक्षति । ‘हन्ताच्च’ इति मित्तम् ॥

चोक्रुक्षते । चोक्रोष्टि । हौ—चोक्रुद्धि । धिचपत्वष्ट्व-
जस्त्यानि । गडि निष्मिपो—अचोक्रोद ॥

क्रोगयति । अचुक्रुगन् ॥

आक्रोशकः—‘देविकुशोश्रोपमंगे’ इति तच्छीलादौ तुन् ॥

हे क्रोष्टो—‘मितनिगामि’ इत्यादिना तुन् । अम्य ‘तृ-
ज्वत्क्रोष्टु’ इति असम्बुद्धौ सर्वनामम्याने तृमन्तरूपातिदेशान्—
क्रोष्टा । क्रोष्टारा इत्यादि । शमि क्रोष्टृन् । अन्यत्र अ-
जादौ ‘विभाषा तृतीयात्पिचि’ इति तृज्वङ्गावविष्पनान्—क्रो-
ष्ट्रा । क्रोष्टुना । इत्यादि । आमि ‘नुमचिरतृज्वङ्गावेभ्यो
नुद्वर्षविप्रतिषेधेन’ इति नुटि अनजादित्वान् तृज्वङ्गावाभावे नामि
दीर्घे—क्रोष्टूनाम् इति भवति ॥

क्रोष्ट्री—‘स्त्रिया च’ इति तृज्वङ्गाव ॥

‘मतिशुद्धि’ इत्यत्र चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वान् आरुष्ट ।
वर्तमाने क्त ॥

क्रोशः । क्रुश—गाभावे इगुपधत्तान् क ॥

कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भविलेख-
नेषु ॥ ८४७ ॥

एतदादय कमन्ता उदात्ता उदात्तेत । रुहिस्त्वनुदात्त ॥

कूचति । इत्यादि ॥

‘कुच शब्दे तारे’ इति पठितस्यापीह पाठ सम्पर्चनादावेव कोच इति ज्वलादिनिबन्धनो णो यथा स्यादिति ॥

बुध अवगमने ॥ ८४८ ॥

बोधति । बुबोध । बोधिता । इत्यादि ॥

बुबुधिपति । बुबोधिपति । बोधित्वा, बुधित्वा—‘रलो व्युपधात्’ इति कित्त्वविकल्प ॥

रुधिस्तराधिर्युधिबान्धिसाधय

रुधिक्षुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधि ।

इत्यत्र श्यना निर्देशात् देवादिकस्यैव ग्रहण नास्य । नापि ‘बुधिर् बुधने’ इति वक्ष्यमाणस्य ॥

बोबुद्धयते । बोबोद्धि—‘झपस्तथो’ इति धत्वे जश्त्वम् । बोभोत्ति—‘एकाचो वशो भप् झपन्तस्य स्वी’ इति भत्त्वे, ‘खरि च’ इति चत्त्वम् । लोटि हेधिभावे जश्त्वे च—बोबुद्धि । बोबुधानि—‘नाभ्यस्तस्य’ इति गुणनिषेध । लुङि तिपि—अबोभोत् । पदत्वात् भपभावो जश्त्व च । सिपि ‘दश्च’ इति वा रुत्वे—अबोभो इत्यपि भवति ॥

बोधयति देवदत्त । अबुबुधत् देवदत्त ‘अणावकर्मकात्’ इति परस्मैपदम् । यदाऽयमणावचित्तवत्कर्तृकस्तदाऽपि ‘बुधयुध’ इति परस्मैपदमेव । न च तत्र युधादिसाहचर्यान् बुध्यतेरेव ग्रहणमिति वाच्यम् । एव हि बुधिग्रहण व्यर्थं स्यात्, यतो बोधने बोधयते इति दुर्वारम् । न च बोधतिबुध्यत्येत्यर्थभेद ॥

एवम्—‘दीपजन’ इति लुङि तशब्दे वा चिण्विधावपि श्यन्विकरणे आत्मनेपदिभिश्च साहचर्येऽपि बुध्यतिबोधत्यो द्वयोर्ग्र-

हणमिति—व्यसबोधि, व्यसबोधिष्ट इति द्वयमपि भवति । अस
त्यपि वाऽस्य ग्रहणे न विशेष । यतो देवादिकेनेन व्यसबोधि
व्यसबोधिष्ट इति रूपद्वयं दुर्वारम् ॥

भावादिकर्मणो युधितमनेन । बोधितमनेन । इत्यादि ॥

रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च ॥ ८४९ ॥

अनुदात्त उदात्तेत् ॥

रोहति । रुरोह । म्रोह्य । रुरहिव । ऋादिनियमादिन् ॥

रोढा—गुणदत्त्वधत्वष्टुत्वदलोपा ॥

रोक्षति—‘पठो कस्ति’ इति कत्वम् ॥

रोहतु । अरोहत् । रोहेत् । आशिपि—रुधात् ॥

अरुहत्—‘शल इगुपवादनित् वस’ ॥

रुरुक्षति । रुरुक्षते । रोरोढि । रोरुढ —‘दूलोपे’ इति दीर्घ ॥

रोरोक्षि । लोटि—से हो धित्वदत्त्वष्टुत्वदलोपदीर्घेषु—रोरुढि ॥

लङि—अरोरोद् । अरोरुढाम् ॥

रोहयति । अरुरुहत् ॥

रोपयति । अरुरुपत् । ‘रुह पोऽन्यतरस्याम्’ इति णौ
पक्षे ह्रस्वस्य पकार ॥

आरुढो वृक्षम् । आरुढो वृक्षः—‘गत्यर्थाकर्मन्’ इत्या-
दिना कर्तृकर्मणो क ॥

रोहित्—‘ह्मरुहियुपिभ्य इति’ इतीति ॥

रोहित । लोहित—‘रुहेरितश्च लो वा’ इतीति । पक्षे
रेफस्य लत्वम् ॥

अलोहितो लोहितो भवति लोहितायते, लोहितायति
‘लोहितादिडाचूम्न्य क्यप्’ इति च्छयर्थविषयादच्छयनात् भव
त्यथे क्यप् । ‘वा क्यप’ इति पक्षे तद्ध ॥

लोहित एव लोहितको मणि — ‘लोहितान्मणो’ इति मण
वर्तमानात् लोहितशब्दात्स्वार्थे कन् । लोहितकं कोपेन मुह
‘वर्णे चानित्ये’ इति अनित्यवणे वर्तमानात् लोहितशब्दात्
स्वार्थे कन् । स्त्रिया ‘लोहिताल्लिङ्गवाधन वा’ इत्युक्तत्वात्,
‘वर्णादनुदात्तात्’ इति डीपा पक्षे कनो न वाधेति लोहितिका
इति भवति । अन्यदा तु डीप्रकारयो लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
कनि ह्रस्वे च लोहिनिक्का इति ॥

लोहितेन रक्तो लोहितक पट — ‘रक्ते’ इति लाक्षा
दिना रक्तेऽर्थे वर्तमानान् लोहितशब्दात् स्वार्थे कन् । अत्रा
स्त्रिया ‘लोहिनात् लिङ्गवाधन वा’ इत्यस्यानुवर्तनात् लोहितिक
पटी, लोहिनिक्का पटी । इत्युभय भवति ॥

रोहिपो मृगभेद । ‘रुहेर्वृद्धिश्च’ इति टिपचि वृद्धि ।
स्त्रिया—रोहिणी ॥

कस गतौ ॥ ८५० ॥

कसति । ककाम । कसिता । अकसीत् । अकसीत् ॥
चिकसिपति । चनीकस्यते । चनीकसीति । चनीकेति
इत्यत्र हेधन्वे ‘धिच’ इति मयेप । तस्यासिद्धत्वात् ‘अतो हे
इति टुङ् न भवति । लङि तिपि ‘तिप्यनस्ते’ इति मरारस्य
पदान्नन्वात् दत्ते—अधनीकत् । सिपि तु ‘सिपिधानोस्वा’ इति
स्त्वम् । ‘नीगभु’ । इत्यम्यासस्य नीक् ॥

कासयति । अचीकसत् ॥

कस्वरः—‘स्येशभास’ इति वरच् ॥

शब्दकुत्सायां कसने इति गतम् । कुत्तादय उदात्ता उ-
दात्तेतः । रुहिस्तु अनुदात्तः ॥

वृत् ॥

ज्वलादयो वृत्ता इत्यर्थः ॥

अथोभयपदिनः.

हिक्क अव्यक्ते शब्दे ॥ ८५१ ॥

एतदादयो गूह्यन्ता उदात्ताः स्वरितेतः ॥

हिक्कति । जिहिक्क । हिक्किता । हिक्किप्यति । हिक्कतु ।
अहिक्कत् । हिक्केत् । आशिपि—हिक्कयात् । अहिक्कीत् ॥

जिहिक्किपाति । जेहिक्कयते । जेहिक्कि । ‘स्कोः’ इति
कलोपस्यासिद्धत्वात् अलबूपधत्वान्न गुणः ॥

हिक्कयति । अजिहिक्कत् ॥

हिक्कते । जिहिक्के । हिक्किता । हिक्कितासे । हिक्किप्यते ।
हिक्कताम् । अहिक्कत । हिक्केत । हिक्किपीष्ट । अहिक्किष्ट ॥

जिहिक्किपते ‘पूर्ववत्सनः’ इति तद् ॥

हिक्कितम् ॥

अश्रु गतौ याचने च ॥ ८५२ ॥

अश्नति । इत्यादि ॥

अञ्चु गतिपूजनयोः इत्यत्रैवोदाहृतम् ॥

अञ्चते । आनञ्चे । अञ्चितासे ॥

अञ्चिचिपते ॥

पूर्वत्र गतौ पाठ क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे परस्मैपदार्थः ।
अचु इत्येके इति मैत्रेयः । क्षीरस्वामी तु—‘अञ्चु गतौ । अञ्चि
गतौ’ इति द्वौ धातू पपाठः । तत्र इदित्वप्रयोजनं अञ्चितः
इत्यादौ न लोषाभावमाहुः । काश्यपमैत्रेयसम्भताकारास्त्वस्य इदित्वं
नानुमन्यन्ते । अञ्चू इति पठन् शाकटायनोऽपि उदित्पक्ष एवा-
नुकूलः । तेन ह्युदित्स्थान एव उदित्पठ्यते ॥

टु याचृ याच्नायाम् ॥ ८५३ ॥

याचति । ययाच । याचिता ॥

याचते । ययाचे ॥

यियाचिपते । यायाच्यते । यायाचीति । यायाक्ति ॥

याचयति । अययाचत् । ‘नाम्लोपि’ इति ह्रस्वनिषेधः ॥

न याचत इति अयाची । ग्रहादिषु ‘याचृव्याह्रजवदवसा
प्रतिषिद्धानाम्’ इति पाठात् णिनि । प्रतिषिद्धाना नञ्पूर्वाणा-
मित्यर्थः ॥

याचथु—टितोऽथुच् । केचित् द्वित पठन्ति । तदापि प्रमा-
णम् । तेन याचित्रम् इत्यपि भवति ॥

याचिनेन निर्वृत्त याचितकम् । ‘अपमित्ययाचिताम्या यङ्नौ’
इति तृतीयान्तात् निर्वृत्तामित्यर्थे यथासद्व्यात् वन् । अपमित्य-
शब्दस्याव्ययत्वान्न तृतीयाऽस्ति ॥

यार्च्ना—‘यजयाच’ इत्यादिना नह । ‘स्तोश्रुना श्रुः’ इति श्रुत्वम् ॥

याच्यम्—‘यजयाचरुचप्रवचर्चश्च’ इति ण्यति कुत्वनिषेधः ।
‘निठायामनिठः कुत्ववचनं’ इति वार्तिकमने कुत्वस्य नैव प्रसङ्गः ॥

रेट् परिभाषणे ॥ ८५४ ॥

रेटति । रिरेट् । रेटिता ॥

रिरेटिपते । रेरेट्यते । रेरेटि ॥

रेटयति । अरिरेटत् । ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्वः ॥

रेटते । रिरटे । रेटिता इत्यादि ॥

रेटित्वा । रेटितः ॥

चते* याचने च ॥ ८५५ ॥

चचति । चचात् । चेतुः । चतिता । अचतीत्—
एदित्वान्न वृद्धिः ॥

चिचतिपति । चाचसते । चाचत्ति ॥

चातयति । अचीचतत् ॥

चतते । चेते । चिचतिपते । इत्यादि ॥

चतित्वा । चतितः ॥

चसम्—‘तकिशसिचति’ इति यत् ॥

चतुरः—‘मन्दिवाशि’ इत्यादिनोरच् ॥

न चतुरः अचतुरः । अविद्यमाना वा चतुरा यस्य अच-

तुर, तस्य भाव आचातुर्यम्—ब्राह्मणादिपाठात् प्यन् । 'न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषात्' इति निषेधोऽत्रैव अचतुरादिपर्युदासात् न भवति ॥

चत्वार — 'चेतुरन्' इत्युन् । 'चतुरन्हुहोरामुदात्त' इति सर्वनामस्थाने आभागम् । तदन्तविधेरत्रोष्टत्वात् प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः इत्यादावप्याम् भवति । हे प्रियचत्वं इत्यत्र तु 'अम्सम्बुद्धौ' इत्यमागम् । अयं समास एव । केवलस्य नित्यबहुवचनान्तत्वात्सबुद्धयभावात् । आपि 'पदचतुर्न्यश्च' इति नुटि—चतुर्णाम् । अत्रापि तदन्तविधिना परमचतुर्णाम्, इत्यत्रापि नुट्भवति । 'पदचतुर्न्यश्च' इति बहुवचननिर्देशात् यत्र सङ्ख्याया प्राधान्यं तत्रैवायमिति प्रियचतुराम् । इत्यादौ अग्रस्थाने नुण्ण भवति । चतुर्पु इत्यत्र 'रो मुपि' इति नियमात् न विसर्जनीय । स्त्रियाम्—'त्रिचरो स्त्रिया तिसृचतसृ' इति विभक्तौ चतत्वादेशे, 'अचि र ऋत' इत्यन्नादावृकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घाववादे च रेफे चतस्र इत्यादि । 'ऋतेभ्यो ङीप्' इति ङीप् स्वस्त्रादिपाठात् 'न पदस्त्वादिभ्य' इति निषिध्यते । चतसृणाम् इत्यत्र 'नुमचिरट् ज्ञज्ञावेभ्यो नुट्पूर्वविप्रतिषेधेन' इति नुटि अनादिविभक्त्यभावात् न रेफादेशः । नामि दीर्घो 'न तिसृचतसृ' इति प्रतिषेधात् न भवति । चतस्त्वादेशस्तदन्तेऽपि भवतीति परमचतस्र इत्यादि भवति । यत्र बहुव्रीह्यादिना समासस्थान्यलिङ्गत्वं तत्रापि चतुरर्यस्त्रीत्वाश्रयोऽयमादेशो भवति । प्रियाश्चतस्रो यस्य प्रियचतसा ब्राह्मण प्रियचतस्रावित्यादि । सो अनडादेशः । अनार्द 'अचि र ऋत' । अयं परत्वात् पूर्वसवर्णत्वं बाधते । 'ऋनो ङि सर्वनामस्थानयो' इति गुण पूर्वविप्रतिषेधेन । तेन अनादी

सर्वत्र रेफ एव भवति । अत्र 'नद्युतश्च' इति कप् सन्नि-
पातपरिभाषया न भवति । कपि हि प्रकृतिविभक्त्योरानन्तर्यं
विहन्यते ॥

प्रियाश्चत्वारोऽस्याः प्रियचत्वाः स्त्री । प्रियचत्वारो—इत्यत्र
अङ्गस्य स्त्रीत्वेऽपि चतुरर्थस्यास्त्रीत्वात् चतस्त्रादेशो न भवति ॥

चतुर्णां पूरणः चतुर्थः—'तस्य पूरणे डट्' इति डटि
'पट्कृतिकतिपयचतुरां धुक्' इति धुगागमः ॥

तुरीयम् । तुर्यम्—'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च' इति पूरणार्थं
छयतो, चशब्दस्य च लोपः ॥

तुरीयं भिक्षायाः तुरीयभिक्षा । चतुर्थं भिक्षायाः चतुर्थभिक्षा—
'द्वितीयतृतीयचतुर्थतुरीयाण्यन्यतरस्याम्' इति द्वितीयादीन्येकदेश-
वाचिना पठ्यन्तेन सह वा सम्पद्यन्ते इति तत्पुरुषः एकदेशि-
समासः । अन्यदा पठ्यसमासे भिक्षातुरीयम् । भिक्षाचतुर्थम् ।
इत्यपि भवति पूर्वनिपातभेदः ॥

चतुष्टयम्—'सङ्ख्याया अवयवे तयप्' इति अवयवे
वर्तमानायास्सङ्ख्याया अवयविनि तयप् । 'खरवसानयोः' इति
रेफस्य विसर्जनीये 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति तस्य पत्वं घृत्वं
तकारस्य । जसि 'प्रथमचरमतय' इति वा सर्वनामत्वात् चतु-
ष्टये, चतुष्टयाः ॥

स्त्रियां 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप्—चतुष्टयी ॥

चतुर्भुङ्क्ते—चतुरो वारान् भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'द्वित्रिचतुर्भ्य-
सुच्' इति क्रियाम्यावृत्तिगणने सुच् । 'रात्सस्य' इति

सकारलोप । एकवर्तुकाणां तुल्यजातीयानां क्रियाणां जन्म-
हृद्यान क्रियाम्यावृत्तिगणनम् । स्वाद्युत्पत्ति । स्वरादिषु 'मुच्'
इति पाठात् अन्ययत्वात् सुवृत् ।

चतुःकरोति । चतुष्करोति—'द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्ध्वे'
इति कृत्वोर्ध्वे वर्तमानानामेषा विसर्जनीयस्य कुप्वोर्वा पत्वम् ।
अन्यदा 'कुप्वो क पो च' इति विसर्जनीयजिह्वामूलीयो ॥

चतुष्कपालम् । चतुष्पात्—'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य'
इकारोकारोपधस्य यो विसर्जनीयोप्रत्ययसम्बन्धी तस्य कुप्वो '
इति पत्वम् ॥

अविद्यमानानि विशिष्टानि शोभनानि चत्वारि यस्य स अच-
तुरः । विचतुरः । सुचतुर—'अचतुर' इत्यादिना बहु-
व्रीहावचि निपात्यन्ते ॥

त्रयश्चत्वारोवाऽप्योऽन्यपदार्थ —त्रिचतुराः । वृत्तिस्वाम्या-
सन्दिग्धेष्वस्य वृत्ति ॥

चतुर्णां समीपभूता उपचतुरा—'सहृद्यान्वयासत्तादूराधिव-
सहृद्यास्तहृद्ये' अव्ययादिपूर्वपदानि सहृद्येयवाचीनि सहृद्या-
समस्यन्ते इति बहुव्रीहिः । 'चतुरोऽच्यकरणे ऋषाम्यामुपसहृद्य-
नम्' इत्यच्ममासान् । चात्वालम्—यत उत्तरवेद्ययो पास-
द्विपन्ते तदुच्यते । 'स्थाचतिमृजेरालच्वालनारीयच' इति य-
सहृद्यात् वाऽऽलन् ॥

चत्वरम्—'छित्तरचत्वर' इति प्वरचि निपात्यते । उ-
द्वितो 'द्वद अपवारणे' इत्यस्य निपातनमुक्तम् ॥

अयं द्वितीयादिश्च पश्यते । छदति । छदते* । इत्यादि ॥

प्रोथृ पर्याप्तौ ॥ ८५६ ॥

प्रोथति । पुप्रोथ । प्रोथिता । प्रोथते । इत्यादि ॥

पुप्रोथिपति, पुप्रोथिपते । पोप्रोथ्यते । पोप्रोथीति,
पोप्रोत्ति ॥

प्रोथयति । अपुप्रोथत् । ऋदित्त्वान्नोपधादस्वः ॥

‘प्रोथदश्वो न गवसे’† इत्यत्र ‘प्रोथति सूदति अश्व इवायम-
ग्निः’ इति भट्टभास्करः । अयमेव ‘अपप्रोथ दुन्दुभे दुच्छुनान्’‡
इत्यत्र—प्रोथय मारय दुच्छुनान् दुरवलितान् । उपसर्गान्तरवि-
कारः । प्रोथृ पर्याप्तिगत्तौ इत्याह । क्षुरे तु—अपप्रोथनं§ हुंरु-
करणमिति ॥

प्रोथः—‘हलश्च’ इति करणे घञ् ॥

मिदृ मेदृ मेधाहिंसनयोः ॥ ८५७-५८ ॥

अयं पाठो देवादीनाम् ॥

मेदति । मिमेद । मेदिता । मेदिष्यति ॥

मिमिदिपति, मिमेदिपति । मिदित्वा, मेदित्वा । मीमि-
द्यते । मेमेत्ति । मेदयाति । अभिमेदत् ॥

मेदते इत्यादि ॥

द्वितीयस्य तु मिमेदत् इत्यादौ कितोरेकारश्रवणं विशेषः ॥

क्षीरस्वामिनस्थान्तावेतौ । भिदादिमूत्रे मेधाशब्द व्युत्पादयन्
न्यासकारो धान्तावाह । भोजराजस्तु मेधि नानुमन्यते । यदाह—
अद्विधौ रिखिलिस्त्रिभिषिभिर्विगुधिम्यो* गुणश्चेति । कौमाराश्चात्रैवा-
नुकूला ॥

मेदत इति छुटादौ स्नेहेने गतम् ॥

मेधु सङ्गमे च ॥ ८५९ ॥

मेधाने । मिमेध । मेधिता । मेधते । इत्यादि ॥

मेधा—भिदादित्वादङ् । गृहमेधो देवताऽस्य गृहमेध्यम् ।
गृहमेधीयम्—‘द्यावापृथिवी’ इत्यादिना छयतौ ॥

णिट् णेट् कुत्सासन्निकर्पयोः ॥ ८६०-६१ ॥

नेदति इत्यादि, मिट्मेदवत् ॥

प्रणेदति—‘उपसर्गात्’ इति णत्वम् ॥

निन्दति इति कुत्साया गतम् ॥

शृधु मृधु उन्दने ॥ ८६२-६३ ॥

उन्दन ऋदन्म् । शर्धति । शशर्ध । शशृधतु । शार्धिता ॥

शर्धते । शशृधे । इत्यादि ॥

शिशार्धिपति । शरीशृन्यते । शरीशार्धि । ‘मपस्तथो’
इति घञे नञत्वम् । लोटि ह्यौ शरीशृद्धि । लटि तिषि अश

रीगर्त्तु 'रात्सस्य' इति नियमात् न संयोगान्तलोपः । सिपि
- नश्चे 'दश्च' इति वा स्त्वे 'रोरि' इति लोपे
दूलोपे' इति दीर्घ अग्ररीशाः इत्यपि भवति । एवं सग्न-
िगरपि ॥

गर्धयति । अग्रगर्धत् । अशीशृषत् । 'उरृद्वा' ॥

गर्धित्वा, शृद्धा ॥

शृद्धः ॥

एवं गर्धयति । इत्यादि ॥

शृधेः वृताडौ पाठः शब्दकुत्सायां क्रियाफलस्य अकृतृगामि-
त्वेऽपि आत्मनेपदार्थः । तथा 'वृद्धचस्स्यसनोः' इति स्यसनोः
लुटि च क्रियाफलस्य कृतृगामित्वेऽपि परस्मैपदार्थः । तथा पुषा-
दिद्युनादीत्यड्यश्च । वृतादिश्च द्युताद्यन्तर्गणः । तथा 'न वृद्धच-
श्चतुर्म्यः' इति स्यसनोः परस्मैपद इग्निपेधार्थश्च ॥

बुधिर् बोधने ॥ ८६४ ॥

बोधति । बुबोध । बोधिता । अबुधत्, अबोधीत्—
'इरितो वा' इत्यद् विकल्पेन ॥

बोधते । बुबुधे । इत्यादि ॥

क्षीरस्वामी तु बुवेत्यनिरितं पपाठ । बोधति इति ज्वलादिः
परस्मैपदी अवगमने गतः । अस्य तशब्दे 'दीपजन' इति चि-
प्नेति अबोधिष्ट इत्येव भवति । तत्र हि देवादिके. नित्यात्म-
नेपदिभिरकर्मकैः साहचर्यात्तादृश एव बुविर्गृह्यते । तथा 'बुध-
युध' इत्यत्र युधनशनैरकर्मकैः साहचर्यान्नास्य ग्रहः । स्पष्ट
चैनदेवं तत्र वृत्तौ । तेन बोधयति बोधयते इति भवति ॥

उ बुन्दिर् निशामने ॥ ८६५ ॥

निशामन चतुर्विज्ञानम् । बुन्दति । बुबुन्दे । बुन्दिता ।
अबुन्दत् । अबुन्दीत् । बुबुन्दिषति । बोबुन्द्यते । बोबु-
न्ति । हौ हित्वादनुनासिकलोपे बोबुद्धि ॥

बुन्दते । बुबुन्दे । इत्यादि ॥

उदित्वात् क्त्वाभिद्धिकल्पनात्—बुन्दित्वा । बुन्त्वा ॥

बुन्नम्—नलोपे 'रदाभ्याम्' इति निघानत्वम् ॥

बुद्बुदम्—यर्थे के नलोपे 'कृष्णादीना के द्वे भवत' इति
द्विवचनम् । वृषोदरादित्वात् हलादिशेष ॥

वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्र- हणेपु ॥ ८६६ ॥

वादित्रग्रहण नाम वादित्रस्य वाद्यभाण्डस्य वादनार्थं ग्रहण-
मिति क्षीरस्वामी ॥

वेणति । विवेण । वेणिता । विवेणिषति । वेवेण्यते
वेवेष्टि । वेणयति । अविवेणत् । वेणते । विरेणे । इत्यादि ।

वेणि । वेणी । इन् । 'रदिकारादक्तिन' इति ङीप्वा ॥

'उत माता महिषमन्ववेनत्' इत्यत्र माप्यकारास्तर्कापक्षमा-
न्तममु पेतु ॥

खनु अवदारणे ॥ ८६७ ॥

स्रनति । चस्रान । चन्नतु — 'गमहनजनस्रनमसा लोपः
निहृत्यनटि' इत्यनादौ निहृत्युपवालोप । तस्य 'द्विर्वचनेऽचि'
इति म्यानिमत्त्वात् द्विर्वचनम् ॥

स्रनिता । स्रनिप्यति । स्रनतु । जस्रनत् । स्रनेत् ।
आशिपि—स्रन्यात्, स्वायात्—'जनमनस्रना सन्नलो' 'ये
विभाषा' इत्यात्वम् ॥

घातुपारायणे तु 'लोपो यि' इतिवन् 'ये विभाषा'
इति धर्णमात्रे निर्देष्टव्ये य इत्यत्वतो निर्देशात् इदमात्व यग्य-
होरेव न तु यासुटि इत्युक्तम् ॥

अस्रनीत्, अस्रानीत् । चिस्रनिपति । चद्वन्पते,
चास्रायते । चद्वन्ति । चद्वन्तः—'अनुनासिम्स्य' इति दीर्घं
परत्वाद्वाधित्वा 'जनसनस्रनाम्' इत्यात्व भवति । तत्र स्रत्र-
हण सनोत्यर्थं, तस्यैव स्रलादे सन सम्भवात् । तेन चिस्र-
निपति इत्यत्रात्वाभावः ॥

स्रानयाति । अचीस्रनत् ॥ स्रनते । चस्रने । इत्यादि ॥

रेयम्—'ईच स्रन' इति क्यपि तत्सन्नियोगेन ईवारेऽ-
न्नादेशे आहूण । इ. इ. इति प्रथेपेण इकारद्वय विधीयते ।
एकस्मिन्निवीयमाने 'ये विभाषा' इत्यात्वाभावपक्षे मात्राशोऽमौ
परेणान्तरङ्गेण चात्वेन वाच्येन । तद्धि यकारादौ शुद्धिस्य एव
विधानादन्तरङ्गम् । ईकारस्तु त्वप्पन्नियोगेन विधानात् बहि-
रङ्ग । यदा तु—'ये विभाषा' इति परमसमी तदा आत्व-
मेव बहिरङ्गम् । ईत्वं तु त्वप्पन्नियोगेन त्रिशनादन्तरङ्गमिति
नार्थः । प्रथेपेणात्ववाधनार्थेन इकारान्नरविधानेन । एव च सूत्रेऽपि

इस एव पठितव्य । नन्वेवमेकादेशस्य 'पत्वतुकोरसिद्ध' इत्य-
सिद्धत्वात् इत्याश्रयस्तुत् स्यात् । नैतत् । पदान्तपदाधोरेका
देशोऽसिद्ध इत्येव तत्र व्यवस्थापनात् ॥

खनक, खनकी—'शिल्पिनि प्लुन्' इति प्लुन् । तत्र च
'नृतिखनिराजिभ्य' इति परिगण्यते ॥

परित खाता परिखा—'अन्येष्वपि दृश्यते' इति ड ॥
मायतेऽनेनेति खनित्रम्—अनीत्यादिना करणे इत्र ॥

खात्वा, खनित्वा—उटिस्त्वाटनिट्पक्षे कलादिकृत्परत्वात्
पूर्वदात्वम् ॥

निखाय, निखल—'ये विभाषा' इत्यात्व वा ॥

खात —'यस्य विभाषा' इत्यनित्त्वम् ॥

खन्यतेऽनेन अत्रेति वा खन—'खनो घ च' इति कर-
णाधिकरणयोर् । चकारात् घञि—आखान । आख-
'डो वक्तव्य' इति ड ॥

आखर—'डो वक्तव्य' इति ड ॥

आखनिक —'इको वक्तव्य' इतीफ ॥

आखनिकनक —'इक्वो वक्तव्य' इतीकनक ॥

आखाद्य खनिप्रवचना ॥

परिखा भवेत्स्मिन् अस्य वा पारिखेय स्थलम्—'परि-
खाया ण्' इति प्रथमान्तान् सम्भावनोपाधिनात् अस्यास्मि-
नित्ये दन् ॥

आगमनाति आपु—'आहपरयो खनिशृम्भो डिच्च' इति
उभयस्ये डिच्चाटिलोप ॥

मुपम्—‘डिन् गनेर्मुट् चोदात्तः’ इत्यच्प्रत्यये डिच्चाट्टिलोपः ।
धातोर्मुडागमश्च ॥

मुखे भवं मुख्यम्—‘दिगादिभ्यो यन्’ इति यत्प्रत्ययः ।
इह पाठोऽशरीरावयवार्थः । शरीरावयवस्य तु ‘शरीरावयवाद्यन्’
इत्येव सिद्धः ॥

मुखमिव मुख्या—‘शाखादिभ्यो यः’ इतीवार्थे यः ॥

मुखनो भवं मुखतीत्यम्—‘मुखपार्श्वेनमोर्लोपः’ इति गटादि-
पाठान् छप्रत्यये मलोपे यस्येति लोपः ॥

परिमुत्तं भवं पाणिमुख्यम्—‘अव्ययीभावाच्च’ इति न्यः ।
रात्र हि—‘परिमुत्तादिभ्य उपगङ्गानम्’ इति यार्तिराम । तेन
परिस्ताद्रेवाव्ययीभावादयं प्रत्ययः ॥

परिमुत्तं वर्तते पाणिमुखिकः मेरकः—‘परिमुत्तं च’ इति
द्वितीयान्तान् अस्माद्धर्तते इत्यस्मिन्नित्यर्थं टक् ॥

गोरमुखा नाम ऋचिन्—‘नक्षमुखात्संज्ञायाम्’ इति स्वाङ्ग-
लक्षणस्य पातितस्य दीपो निषेधात् दवेन ॥

अमंजाया तु मुमुक्षी, मुमुखा इत्युभयं भवति ॥

चीवृ आदानसंवरणयोः ॥ ८६८ ॥

चीरति । चिचीव । चीविता । चिर्चात्रिपति । च-
चीव्यते । चीवयति । अचिचीवत् । चीरते । चिचीवे ।
इत्यादि ॥

~~चरपातिव्याघ्रास्य यद्गुगुलि । अनृचिदित्येके ॥~~

गदिना वरचि यद्येषः । चिनेतेनां

चोमरमर्नयति परिषत्ते इति या अर्धे ।
‘चोम’ इति णिङ् । तत्र ‘चोमरादनेने परि-
षत्ति । अय चुरादौ च ॥

पूजानिशामनयोः ॥ ८६९ ॥

चचाप । चापिना ॥

चोमरादनेने परिषत्ते इति या अर्धे ।
‘चोम’ इति णिङ् । तत्र ‘चोमरादनेने परि-
षत्ति । अय चुरादौ च ॥

चचापे । इत्यादि । चापिना ॥

चचापे दिव्यं

अपचितः—‘अपचितश्च’ इति निष्ठायामनिट्त्वम्, चिभावश्च
पक्षे निपात्यते । अन्यदा—अपचायितम् । ‘क्तिनि नित्यं चिभावो
वक्तव्य’—अपचितिः ॥

चन. अन्नम्—‘चायतेर्द्वस्वश्च’ इत्यमुनि नुडागमो द्वस्वश्च ।
‘बलिलोप’ ॥

व्यय गतौ ॥ ८७० ॥

व्ययति । वव्याय । व्ययिता । विव्ययिषति । वाव्ययते ।
वाव्ययीति, वाव्ययति । व्याययति । अविव्ययत् ॥ व्यय-
ने । वव्यये इत्यादि ॥

व्ययत इति वितत्यागे नित्यमात्मनेपदी । अयं धुरादायदन्त ॥

दाशृ दाने ॥ ८७१ ॥

दाशति । ददाश । दाशिना । द्विदाशपति । दादाश्यते ।
गदाष्टि । दाशयति । अददशत् ॥ दशते । ददाशे । इत्यदि ॥

दाश्वान्—‘दाश्वान्माहान्’ इति ङसावद्विचमनिट्त्वं च
नेपात्यते ॥

दाशन्तेऽस्मै इति दाश —‘दाशगोष्ठो सम्प्रदाने’ इत्यभि
निपात्यते ॥

पुरो दाश्यत इति पुरोडाश । तत्पदचरितग्रन्थोऽपि पुरोडाशः ।
पुरोडाशस्य भस्मरक् ‘मत्स्वश्च शिरोऽसि’ इत्यादिमन्त्र पुरो-
डाशः । पुरोडाशस्य पुरोडाशस्य च व्याख्यानं तत्र भवं वा

पुरोडाशिकम् । पौरोडाशिकम्—‘पौरोडाशपुरोडाशात् घञ्
इति प्रत्येऽसप्तमीपठचन्ताभ्यामाभ्या भवन्त्याख्यानयोरर्थयो घञ्
अत्रैव निर्देशात् दाशेर्दकारस्य डकार ॥

अस्मादनन्तर स्वामिक्वाशयपावयति पठत । तदनार्थं प्रतीयते
यदाह—‘उपसर्गस्यायतौ’ इत्यत्र हरदत्त—अयतिरनुदात्तेत् । इति ।

भेषु भये ॥ ८७२ ॥

क्वचित्तु गताविति पठ्यते । भेषति । विभेष । भेषिता
विभेषिपति । वेभेष्यते । वेभेषिष्टि । भेषयति । अविं
पत् । भेषते । विभेषे । इत्यादि ॥

भेषु गतौ ॥ ८७३ ॥

भेषु इत्यपीति भेत्रेय । क्वचित्तु पठ्यते—चलन इति । भ्रेष
इत्यादि पूर्ववत् ।

भ्रेष ॥

अस गतिदीप्त्यादानेषु ॥ ८७४ ॥

असति । असिता । असिसिपति । आसयति । अ
सिसत् । आसते । आसे । इत्यादि ॥

अय इत्येक इति क्षीरस्वामिभेत्रेयौ । शाकटायनस्तूभावापि ॥

स्पर्श बाधनस्पर्शनयोः ॥ ८७५ ॥

स्पर्शन अयनमिति स्वामो । ग्रहणछेपयोरप चुरादौ ॥

स्पशति । पस्पाश । स्पशिता । अस्पाशीत्, अस्प-
शीत् । पिस्पशिपति । पास्पश्यते । पास्पष्टि ॥

पस्पशा—यद्गुगन्तादचि टाप् । ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति
न अम्यासस्य दीर्घः ॥

स्पाशयति । अपस्पशत्—‘अत्सृष्टृत्वर’ इत्यादिना अ-
म्यासस्यात्वम् ॥

स्पशते । पस्पशे । इत्यादि ॥

अत्र स्वामी—पप इत्येक इति । तेन पापण्डः पापाण इत्याह ।
दुर्गेशाकटायनयोरप्ययमेव पक्षः । अनयोः पाठे ‘प्रति स्पशो वि
मृज तूर्णितमः’* । ‘यतो व्रतानि पस्पशे’† ‘अपसर्पश्चरत्स्पशः’
‘शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ।’ इत्यादिप्रयोगोऽ-
नुगुणः‡ । पापण्डपापाणप्रयोगस्तु ‘पप अनुपसर्गान्’ इति क-
यादेः भविष्यति । यद्वा—पप बन्धन इति युजादेः । अस्ति
चायं युजादौ । यद्वक्ष्यति चुरादौ पश बन्धन इत्यत्र मेत्रेयः—
पप बन्धन इति युजादावेके पठन्तीति । अत्र स्वामिकादयपाद-
यः—पाशादिदर्शनात् पशेति पठन्ति । पाशादयोपि चौरादिकेन
बन्धनार्थेनापि सिद्धाः । पशुशब्दस्तु दृशेर्न्युत्पादयिष्यते ॥

पस इति दन्त्यान्तः मौत्रो धातुः । तस्य पसति इत्यादि ।
पसेर्यङ्यङ्गुकोः ‘जपजभ’ इत्यादिना अम्यासस्य नुकि पंप-
स्यते । पंपसीतीत्यादि ॥

पंपस्पति—इति कण्ठादेः । दुःखायने इत्यर्थः ॥

पुरोडाशिकम् । पौरोडाशिकम्—‘पौरोडाशपुरोडाशात् षन्’
इति प्रत्येकं सप्तमीपठ्यन्ताभ्यामाभ्या भवव्याख्यानयोरर्थयो षन्
अत्रैव निर्देशान् दाशेर्दानारस्य डकार ॥

अस्मादनन्तरं स्वामिकाशयपावयति पठत । तदनार्पं प्रतीयते ।
यदाह—‘उपसर्गस्यायतौ’ इत्यत्र हरदत्त—अयतिरनुदात्तेत् । इति ॥

भेपृ भये ॥ ८७२ ॥

इचित्तु गताविति पठ्यते । भेपति । विभेष । भेपिता ।
त्रिभेषिपति । वेभेष्यते । वेभेष्टि । भेषयति । आविभे-
पत् । भेषते । विभेषे । इत्यादि ॥

भ्रेपृ गतौ ॥ ८७३ ॥

भेपृ इत्यपीति भ्रेत्रेय । इचित्तु पठ्यते—चलन इति । भ्रेपा
इत्यादि पूर्ववत् ।

भ्रेप ॥

अस गतिर्दासत्यादानेषु ॥ ८७४ ॥

असति । असिता । असिसिपति । आसयति । ३
सिसत् । आसते । आसे । इत्यादि ॥

अप इत्येकं इति क्षीरस्वामिभ्रेत्रेयो । शाकटायनस्तृभाषाणि ॥

स्पर्श बाधनस्पर्शनयोः ॥ ८७५ ॥

स्पर्शन अग्रयनमिति स्वामी । ग्रहणश्लेषयोरयं चुरा

इडभावे कसस्य 'लुग्व' दुहदिहलिहगुहात्मनेपदे दन्त्ये' इति
इत्यादावात्मनेपदे पक्षे लुकि घत्वष्ट्वदलोपदीर्घेषु अगूढ । अ-
गूढाः । अत्र 'तौ' इति वक्तव्ये दन्त्यग्रहणस्य दन्त्योष्ठ्य-
स्यापि परिग्रहार्थत्वात् अगूढहि इत्यत्रापि लुग्भवति ॥

अलुक्पक्षे दत्यभपभावकत्वष्ट्वेषु—अद्युक्षत् । अद्युक्षाताम् ।
[त्यादि । 'कसस्याचि' इत्यजादावलोपः ॥

कर्मण्येकवचने चिणि—अगूढि । अन्यत्र कर्तृवत् ॥

सनि 'सनिग्रहगुहोश्च' इतीप्पिनेपथे 'हलन्ताच्च' इति कित्त्व-
त्वादौ—जुघुक्षति ॥

जोगुह्यते । जोगुहीति । 'नाम्यस्तस्य' इति गुणनिषेधा-
दूत्वाभावः । जोगोढि—अनजादित्यादूत्वाभावः ॥

गूहयति । अजुगूहत् । ऊदिनि तपरकरणाणो चङ्पवाहस्वत्वं
वाध्यते इति केचिदाहुः । एतद्वाप्यवार्तिकेदौ न दृश्यते । अपरे
तु ब्रुवते—'निगूह्य गत' इत्यत्र 'ल्यपि लुग्वूर्वात्' इति णेर-
पदेशो कर्तव्ये 'असिद्धउदत्र' इत्यूलस्यासिद्धत्वनिवृत्त्यर्थमिति ।
नेतद्युक्तम् । व्याश्रयत्वेनासिद्धत्वाप्रसङ्गात् । ल्यपि णेरपदेशः,
ऋत्वं तु णादुपधायाः ॥

गुह्यम्—'शासिदुहिगुहिभ्यो वेनि वक्तव्यं' इति क्यप् ।
इडभावे ण्यति गोताम् ॥

काकेभ्ये गुह्यन्त इति काकगुहाः तिला.—'मूलविभुजादिभ्य
उपसङ्गानम्' इति कः ॥

गूहनेऽत्र अनयेति वा गुहा—'गिर्योपघञो.' इत्यह ।
गूढिः अन्यत्र ॥

दासति । ददास । दासिता ॥

दासते । इत्यादि दाशतिवत् ॥

माह माने ॥ ८८२ ॥

माहति । ममाह । माहिता । माहते । ममाहे । मिमाहि
पते । मामाहते । मामाहि—धित्वदत्वष्ट्वदलोपाः । माहयति
अममाहत् ॥

गूहू संवरणे ॥ ८८३ ॥

गूहति । जुगूह—‘ऊङ्पञ्चाया गोह’ इत्यादौ प्रत्यये
ऊकारः । स च गोह इति विवृतनिर्देशात् गुणविषय एव
तेन जुगुहत्तुः इत्यादौ न भवति ॥

गूहिता । उदिच्छादिनिद्रपक्षे धन्वदत्वष्ट्वदलोपगुणेषु—गोदा
दत्वादिरसिद्धत्वात्पूर्वमेव गुण इति दलोपदोर्गमिसङ्ग ॥

गूहिष्यति, घोक्ष्यति—दत्वभ्भावयोः ‘पद्भ्योः कस्मि’
इति वत्वम् ॥

गूहतु । अगूहत् । गूहेत् । आशिषि—गुह्यात् । अगुण-
विषयत्वान् अनादित्वाच्च उक्तं न भवति । अगूहीत् । इडभावे
‘शल इगुपधात्’ इति क्मे दत्वभ्भावयोः—अयुक्षत् ॥

गूहते । जुगूहे । गूहिता, गोदा । गूहिष्यते, घोक्ष्यते ।
गूहताम् । अगूहत । गूहेत । आशिषि—गूहिषीष्ट । इड-
भावे ‘गिङ्गिषी’ इति सिच्चाच्च गुणः । अत एव गोहिरू-
पाप्रमङ्गात् अनादित्वाभावाच्च उक्तं न भवति—गुर्सीष्ट इति ।
अगूहिष्ट ॥

उच्छ्रायः—‘उदि श्रयति योतिषूद्रवः’ इति वन् । कथं
पतनान्तास्ममुच्छ्रयाः’ इति । ‘कृत्यल्युट्ते वटुलम्’ इति वचनान्
एरच् । एवं च ‘उदि श्रयति’ इति तिपा निर्देशान् यद्गुगन्तान्
च्छ्रेथ्रयः इति अनेव ॥

विश्रयी—‘जिह्वाशिविश्रि’ इति ताच्छीलिक इति ॥

श्रीत्वा । श्रितः—‘अचुकः किति’ इतीप्तिनेपथः ॥

कष्टश्रितः—‘द्वितीयाश्रित’ इति समासः ॥

श्रेणिः—‘वहिशिश्रुयुद्गुलाहात्वरिम्यो नि’ इति निः ॥

श्रेणी—कृदिभारत्वात् ङीप् ॥

अश्रेणयः श्रेणय कृता श्रेणीकृताः—‘श्रेण्यादयः कृता-
भिः’ इति तत्पुरुष । श्रेण्यादिषु च्यपरचनमिति तत्र
तिक्कम् ॥

श्री.—‘क्विवचि मच्छ्रायनस्तुकटमुनुश्रीणां दीर्घोऽमम्भ-
रणं च’ इति क्विदीर्घौ । इयङ्स्थानित्वात् नदीत्वाभावात्
श्रीः इत्यत्र ‘अन्वार्थनद्योः ह्रस्वः’ इति न ह्रस्वः ॥

द्विद्वचनेषु ‘दिति ह्रस्वश्च’ इति पक्षे नदीत्वादादि देशामि ।
श्रेयै । श्रियाः । श्रियाम् । इत्यादि ॥

अन्यदा इयङि—श्रिये । श्रिय । श्रियि । इति ॥

पटीवटुवचने च, ‘वामि’ इति पक्षे नदीत्वे नुटि श्री-
राम्, श्रियाम् ॥

श्रिमन्यम् ब्राह्मणकुलम् । इत्यत्र भाष्यकारवचनान् श्रीशब्दस्य
स्वः मुमावश्च ॥

गूह्रित्वा, गूह्रा । गूढ ॥

हिकादय उदात्ता स्वरिते ॥

अथाजम्तानुभयपदिन आह—

श्रीञ् सेवायाम् ॥ ८८४ ॥

उदात्त ॥

श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । शिश्रियु । शिश्रियिष ।
शिश्राय । शिश्रय । शिश्रियिष । अचि किति* इयडादेश ।
अन्यत्र वृद्धिगुणौ । अत्र 'असयोगाछिट्कित्' इति लिट् वि-
त्त्वात् 'अचुक किति' इति प्रासस्येदो निषेधस्य क्रादिनिय-
मेन बाध ॥

श्रयिता । श्रयिष्यति । श्रयतु । अश्रयत् । श्रयेत्
आशिपि श्रियात्—'अकृत्सार्कधातुरयो' इति दीर्घ । अशि
श्रयत्—'णिशि' इति चट् । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङ् ॥

श्रयते । शिश्रये । इत्यादि ॥

शिश्रयिषति, शिश्रीपति—'सनीवन्तर्ध' इत्यादिनेङ्किल्प । अनि
दृक्ते 'अञ्जन' इति दीर्घ । 'इको सल्' इति कित्त्वादगुणात्त्वम् ॥

शेश्रीयते । शेश्रयीति, शेश्रेति । श्राययति । आशि-
श्रयत्—वृद्ध्यायो । णो कृतस्य स्थानिवत्त्वात् श्रीशब्दस्य
द्विवचनम् ॥

श्रायः—'श्रीणी मुवोऽनुपसर्गे' इति षच् ॥

उच्छ्राय — ‘उदि श्रयतियौतिपूढ्व ’ इति घञ् । कथ
पतनान्तास्समुच्छ्रया ’ इति । ‘गृत्यल्युट्ये बहुलम् ’ इति वचनात्
एरच् । एव च ‘उदि श्रयति ’ इति तिपा निर्देशात् यङ्गुन्तात्
ऋच्छ्रेश्रय इति अनेव ॥

विश्रयी — ‘जिहृशिविश्रि ’ इति ताच्छीलिक इनि ॥

श्रीत्वा । श्रित — ‘श्रचुक किति ’ इतीप्तिनेपथ ॥

कष्टश्रित — ‘द्वितीयाश्रित ’ इति समास ॥

श्रेणि — ‘बहिश्रिश्रुयुद्गुलाहात्वरिभ्यो नि ’ इति नि ॥

श्रेणी — रुदिकारत्वात् ङीप् ॥

अश्रेणय श्रेणय रुना श्रेणीरुता — ‘श्रेण्यादय रुता-
दिभि ’ इति तत्पुरुष । श्रेण्यादिषु च्चर्थवचनमिति तत्र
वार्तिकम् ॥

श्री — ‘क्विञ्चि प्रच्छ्रयायतस्तुक्टप्नुश्रीणा दीर्घोऽसम्प्र-
सारण च ’ इति क्विञ्दीर्घा । इयङ्स्थानित्वात् नदीत्वाभावात्
हे श्री इत्यत्र ‘अभ्यार्थनद्यो ह्रस्व ’ इति न ह्रस्व ।

डिद्वचनेषु ‘डिति ह्रस्वश्च’ इति पक्षे नदीत्वादाटि डेश्रामि ।
श्रिये । श्रियाः । श्रियाम् । इत्यादि ॥

अन्यटा इयङि — श्रिये । श्रिय । श्रियि । इति ॥

पठिवहुवचने च, ‘वामि ’ इति पक्षे नदीत्वे नुटि श्री-
णाम्, श्रियाम् ॥

श्रिमन्यम् द्राह्मणकुलम् । इत्यत्र भाष्यकारवचनात् श्रीशब्दस्य
ह्रस्व मुभावश्च ॥

श्मश्रु—‘श्मनि श्रयते इन्’ इति श्मन्शब्दे उपपदे इन्
टिलोप ॥

श्मश्रुणः—पायादित्त्वान् ॥

भृञ् भरणे ॥ ८८५ ॥

एतद्गुणो नयत्यन्ता अनुदात्ता उभयपदिन ॥

भरति । वभार । नभ्रतु । वभर्ष । वभृब—क्रादि
नियमादिङभाव । पिति गुणवृद्धौ । अन्यत्रानादौ यण् ।
भर्ता । भरिष्यति—‘ऋद्धनोऽस्ये’ इतीद् । भरतु । अभ-
रत् । भरेत् । आशिषि भ्रियात्—‘रिङ्शयग्लिट्’ इति
रिङादेश । रीटि प्ररुते रिङ्गहणात् ‘अरुत्सार्वधातुकयो’
इति न दीर्घ । अभर्षीत् ॥

भरते । वभ्रे । भर्तासे । भरिष्यते । भरताम् । अ-
भरत । भरेत । आशिषि भृषीष्ट—‘उश्च’ इति आत्मने
पदविषययो मलाद्यो लिङ्गिचो कित्त्वान् गुण । अभृत—
‘ह्रस्वादङ्गान्’ इति सिचो लोप । सिनाश्रयो गुण ‘उश्च’
इति कित्त्वात् न भवति ॥

विभरिषति—‘मनोवन्त’ इत्यादिना वेट् । इडयावे सनो
पायादित्त्वान् ‘इको यल्’ इति चित्त्वे ‘अज्यनगमा मनि’
इति दीर्घ । ‘उडोष्ठ्यपूर्वेभ्य’ इति उत्तरपरन्त्यगो ‘हलि च’
इति दीर्घ । ‘बुभूर्पति । वेभ्रियेत । ‘रीडृत’ इति परत्वा
द्रादि टने द्विवचनम् । वर्भर्ति । लोटि—‘होर्दित्वाद्यगुणत्वे वर्भृदि’ ।
टदि हल्द्वयदिलोपे—अर्भ । एव रिग्रीकोरपि । ‘सनीव-

न्तर्ध' इत्यत्र भरोतिशपा निर्देशान् यद्वा न नेद्विष्य इति व-
र्धेरपति इत्येव भवति । अत एव शपा निर्देशान्, आचार्या
शब्दिवरुण नेच्छन्तीति मत प्रत्युक्तम् । तथा च वर्धमानमुधा-
करशिवम्बान्यादयो भरोति शपा निर्देशान् 'भृन् भरणे' इति
भोवादिकस्य ग्रहणमिच्छन्ति ॥

भारयति । अग्निभरत् ॥ भर्ता

भर्तुर्भावकर्मणी भार्गम्—उद्गात्रादित्वादञ् ॥

ग्रामभर्ता—यानरादित्वात्ममाम ॥

चार भरतीति चारभर—चारमेति पचादिपाठादच् ॥

भृतो भरणीय—'भृनोमज्ञायाम्' इति क्यपि तुम् । 'स-
पूर्णा विभाषा' इत्युक्तत्वात् ण्यदपि भरतीति सम्भृत्य स-
म्भार्य इति क्यङ्यर्था भवत । मज्ञाया तु ण्यदेव भरति—भा-
र्या इति, पाणिगृहीतीत्यर्थ ॥

सम्भर्यम गत्रामयने होत्रिर्निशेष ॥

भृता भरणविशेष—'सज्ञाया ममन' इत्यादिना स्त्रिया
भावे क्यप् । 'कर्मणि भृता' इति निर्देशान् भृति इति क्ति-
न्नापि भवति ॥

जात्मम्भरि—'कृते अहिरात्मम्भरिश्च' इति इन्द्रप्रत्ययान्तो नि-
पातिन । चकारान् कुक्षिम्भरिश्च इति वृत्तौ । अत एव च-
कारात् 'ज्योत्स्नास्तरम्भमुदग्मरयश्चरोरा' इत्यपि निर्यास्यम् ।

विश्वम्भरः—'मज्ञाया भृनुवृनि' इत्यादिना सञ्चि मुपागम ॥

भार—वन् ॥

वशभार वहति वांशभारिक — 'तद्धरति वहत्यावहति भारा-
द्वशादिभ्य ' वशादिपूर्वपदात् भारान्तात् प्रातिपदिकात् द्वितीया-
समर्थान् वहत्यादिप्वर्येषु ठगिति ठक् ॥

अपो भरतीति अभ्रम्—मूलविभुजादित्वात् क ॥

अभ्र करोति अभ्रायते । 'शब्दवैरकलहाप्रकण्वमेनेभ्य कर-
णे' इति द्वितीयान्तात् करणे क्यङ् । करण क्रिया । 'अष्ट-
त्सार्वधातुकयो' इति दीर्घ ॥

भरु भर्ता—'भृमृशि' इत्युप्रत्यय ॥

वध्रु—पिङ्गलो नमुलश्च । 'कुप्त्रश्च' इति कुप्रत्यये द्वित्वम् ॥

भरत—'पृमृष्टशियञि' इत्यतच् ।

द्विदयं जुहोत्यादौ । रुमरान्तो भर्त्सनादौ रुचादौ ॥

हञ् हरणे ॥ ८८६ ॥

हरण प्रापण स्वीकार स्तेय नाशन च । यथा—भार
हरति ग्रामम् । अश हरति । सुवर्णं हरति चौर । पाप
हरतीति । विहाराहारप्रहारादावर्थान्तराभिगान तूपसर्गवशात् । तत्र
यदा प्रापणमर्थं तदा 'अस्थित च' इति द्विकर्मकोऽयम् ।
तत्रास्य लादय प्रधानकर्मणि भवन्ति—हियते भारो ग्रामम् ।
हर्तव्य । हतः । मुहुर इति । रुद्योगलक्षणा पठौ द्विती-
यावदुभयत्र भवन्ति—हर्ता भारस्य ग्रामस्य इति । 'उभयथा गो-
णिकापुत्र' इति माप्ये उक्तन्नात् गुणकर्मणि द्वितीयाऽपि द्रष्ट-
व्या—हर्ता भारस्य ग्राममिति । हर्तव्यो भारो ग्राम देवदत्तेन
इत्यत्र 'कतृकर्मणो रुनि' इति प्राप्ता पठौ 'कृत्याना कर्त्तरि

वा' इत्यत्र कृत्यानामिति योगं विमज्य उभयप्राप्ताविति नेति च अनुवर्त्य उभयप्राप्ता कृत्ये पठ्यी नेति भाष्ये प्रतिपादनान्न भवति। स्पष्टं चेन्नत्र कैश्चिदादौ ॥

हरति । हरते । इत्यादि भरतिवन् ॥

हारयति । अजीहरत् भारं देवदत्तं यज्ञदत्तः देवदत्तेनेति वा । 'हक्रोरन्यतरस्याम्' इत्यणौ कर्तुणौ वा कर्मत्वम् । इयं च विभाषा यदाऽयं गत्यर्थोऽभ्यवहारार्थो वा तदा पूर्वोक्तं नित्ये प्राप्ते कर्मत्वे, अन्यदा त्वप्राप्त इत्युभयत्र विभाषा द्रष्टव्या ॥

हारयति भारम् इत्यत्र प्रापणार्थत्वेऽप्यस्ति गतिप्रतीतिरिति गत्यर्थत्वेन प्राप्तिरुक्ता । स्पष्टं चेन्न 'हक्रोः' इत्यत्र न्यासपदमञ्जयोः । कैश्चिदकारस्य त्वत्र गत्यर्थत्वमनभिमतमेव । यदाह— 'न वेति विभाषा' इत्यत्र 'हक्रोः' इत्यस्य उभयत्र विभाषोक्तौ प्रत्युदाहरणप्रदर्शने 'विपूर्वो हरतिः गत्यर्थः' इति ॥

सम्प्रहरन्ते राजान इत्यत्र हरतेर्हिंसार्थत्वेऽपि 'न गतिर्हिंसा' इति निषेधस्य 'ह्वहोरप्रतिषेधः' इति तद् । अत्र हरदत्तः— अर्थग्रहणसामर्थ्यात् ये शब्दान्तरनिरपेक्षा गतिर्हिंसनयो वर्तन्ते त इह ग्रहन्ते इत्युपमगवेशेन हिंसार्थत्वान् हरतेरप्रतिषेध इत्याहुरिति । एवं हि अभ्यवहारयति इत्यत्र 'निगरणचलनार्थेभ्यः' इति परस्मैपदनियमो न स्यान् । तथा 'इदमेषामभ्यवहृतम्' इत्यत्र 'क्तोऽविस्मरणे च' इति क्तो न स्यान् । किं च— अर्थग्रहणमन्तरेणाऽपि न्यायत एवान्यानपेक्षया तत्तदर्थ्याभिप्रायिना ग्रहणस्य सिद्धत्वादर्थग्रहणं यथाकथञ्चित्तदर्थ्याभिप्रायिना ग्रहण एव प्रत्युत प्रमाणम् । एवं हि— 'उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव' इति प्रकृतिग्रहणमप्यर्थवत् । तस्येदं हि प्रयोजनम्— यत्र णि-

हृदयं लिखतीति हृल्लेख । हृदयस्य लसो हृल्लास — ‘हृदयस्य हृल्लेखयदणूलसिपु’ इति हृदादेशः । तत्र वृत्तौ लेख इत्यणन्तस्य ग्रहणं, वनि तु हृदयलेख इति ॥

हृदयस्य शोको हृच्छोकः । हृदयशोकः । सुहृदयस्य भावकर्मणी सौहृदयः, सौहार्दम् — ब्राह्मणादिपाठात् प्यञ् । एव दोहृदयः, दोहार्दम् । हृदयस्य रोगः हृद्रोगः हृदयरोगः । ‘वा शाकप्यन्नरोगेषु’ इति हृदादेशविस्मयः । प्यञि हृद्रावपने ‘हृद्रागसिन्ध्वते पूर्वपदस्य च’ इत्युभयपदवृद्धिः ॥

सुहृत् । दुर्हृत् — ‘सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः’ इति बहुव्रीहौ हृत्स्य हृदादेशस्तस्मात्तान् । मित्रामित्राभ्यामप्यञ् सुहृदयो दुर्हृदय इति भवति ॥

सुहृदः सुहृदयस्य च* भावकर्मणा सौहार्दम् — ‘हायनान्तपुवादिभ्योऽण’ इत्यण् । ‘हृद्राग’ इत्युभयपदवृद्धिः । ‘हृदयस्य हृल्लेख’ इत्यादिना हृत्स्य हृदाव ॥

हृदयस्य भावकर्मणी हृदम् — पुवादिषु ‘हृदयासे’ इति पाठान् अणि हृदाव ॥

हृदयमस्यास्तीति हृदयालु — ‘हृदयाच्चाटुन्वनरस्याम्’ इति मत्वर्थीय आटुच् । तदभावे इनिठनो हृदयी । हृदयिक इति ॥

हरिण — ‘शास्त्र्याहश्चिभ्य इनच्’ इतीनच् । हरिणी — ‘जाते-रस्त्रीविषयान्’ इति ङीप् ॥

हरेण गन्धद्रव्यविशेषः — ‘कृद्भ्यामेणु’ इत्येणुप्रत्ययः ॥

हरित — ‘हृदयाम्यामिनन्’ इति ण्वन् ॥

हरिणी वाहणी—‘वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न ’ इति स्त्रिया
वा डीप् तकारस्य च नकार । अय इतनो नित्त्वादुदात्तादिस्तकारो-
पश्र भवति । डीवभावे टापि हरिता वाहणी ॥

हरित्—‘हृमृस्त्विपिभ्य इति ’ इति इतिप्रत्यय ॥

धृञ् धारणे ॥ ८८७ ॥

रति इत्यादि भरतिवत् । ‘वारेरुत्तमर्ण ’ इत्यत्र ‘गृञ्
अनवस्थाने ’ इति तौटादिकस्य ग्रहणमिति न्यासपदमञ्जर्यादिषु ।
‘इङ्धार्यो ’ इत्यत्राप्यस्येति न्यामे । ‘अव्यायन्याय ’ इति
नेपातनमपि तस्येति वृत्तिकारेण दर्शितम् ॥

धारयतीति धारय —‘अनुपसर्गाद्विष्पविन्द ’ इत्यादिना शे
शपि गुणायो ॥

वसु धारयतीति वसुन्धरा—‘सज्ञाया भृतृवृत्ति’ इति खचि ‘खचि
द्वस्वश्च ’ इति द्वस्वत्वे मुमागम ॥

धारा—‘धारा प्रपतन ’ इति भिदादिपाठादडि गुणो दीर्घ-
त्व च । द्रवद्रव्यनिपातन धारा इति न्यासे । खङ्गधारादावु-
त्मानात् प्रयोग ॥

धर्म —‘अर्तिस्तुमुहुमृत्सिन्धुभायावापदियसिनीम्यो मन् ’ इति मन् ॥
धर्मं चरति धार्मिक । ‘धर्मं चरति ’ इति द्वितीयान्ताच्च-
रतीत्यर्थ ठक् । तत्र ‘अवर्माच्चेति वक्तव्यम् ’ इत्युक्तत्वात् आ-
र्मिकोऽपि ॥

धर्मेण प्राप्य धर्म्यम्—‘नो वयोधर्म ’ इति तृतीयान्तात्
प्राप्येऽर्थे यत् ॥

धर्मादिनपेतमपि धर्म्वम्—‘धर्मपत्यर्थ’ इति यत् ॥

कल्याणो धर्मोऽस्येति कल्याणधर्मा—‘धर्माद्विनिष्केवलात्’ इति
 यर्मान्तात् बहुव्रीहे अनिच् । अत केवलात् इति बहुव्रीह्यादि-
 तस्य पूर्वपदस्य विशेषण, तेन पूर्वपदोभवत् केवलादन्यनिरपेक्षात्परो
 यो धर्मशब्दस्तदन्तात् बहुव्रीहे इति सूत्रार्थः । तेन परम स्वो
 यर्मोऽस्य परमस्त्वधर्म इति त्रिपदे बहुव्रीहौ अनिच् न भवति ।
 तत्र अन्यसापेक्ष एव स्वशब्द पूर्वपद भवति । ‘सर्वनामस-
 ल्ययोरुपसक्तञ्चान’ इति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न भवति, आहि-
 ताम्रञ्चादेराट्तिगणत्वात् । यदा स्वो धर्म स्वधर्म, परम स्वधर्मो-
 स्येति बहुव्रीहि तदा यद्यपि पूर्वपद केवल भवति, तथापि तत्
 परो न धर्मशब्द इति समासान्ताभावः । ‘निवृत्तिधर्मा हि स्थानी’
 इत्यत्र निवृत्तिशब्दो बहुव्रीहे पूर्वपद भवन्नान्यमपेक्षत इति के-
 वलादस्मात्परो धर्मशब्द इति अनिच् भवति । एव ‘साध्यस-
 मानधर्मो धर्मो यस्त’ इत्याद्यापि निर्वाह्यम् साध्येन समान सा-
 ध्यसमान धर्मोऽस्येति ॥

ब्राह्मणस्य धर्मो ब्राह्मणधर्मः । सोऽस्यास्तीति ब्राह्मणधर्मो—
 धर्मशीलवर्णान्ताच्च’ इति मत्वर्थाय इति । सिद्धे सति वचन
 ठनो निवृत्त्यर्थम् ॥

धृञ् अवध्नसन इतीहेवाग्ने । धृ धारणे इति चुरादौ क्षीर-
 स्वामी । तद्वाप्यनारम्यानभिमतम् । यदाह भिदादौ—‘धार-
 प्रपतने । धृतिरन्या’ इति । यद्यप्य चुरादि स्यात्, अस्मा-
 देवादि धाराशब्द व्युत्पाद्य धारणान्या इति ब्रूयात् । एवं
 हि दीर्घनिपातनङ्गेशोऽपि न भवति । न चास्यास्त्यर्थभेदः ।
 तयो न्यासकारहरदत्तावपि न सहेते । यदाह तु—दीर्घत्वं निपा-

तनादिति । तथा—‘अनुपसर्गाछिम्प’ इत्यत्र न्यासे धृञ् हेतु-
मण्यन्त उक्त । पार्यादयस्तूमयथा । यदाह—पार तीर
‘वर्नसमाप्तौ, चुरादिण्यन्त । अथ वा—पृ पालनपूरणयो, हेतु-
मण्यन्त इत्यादि ॥ हरदत्तोपि—वृञ् धारणे । घृह् अनवस्थाने ।
ण्यन्तौ । विद् चेतनारूपायाननिपानेपु । चुरादि । ज्ञानाद्यर्थान्यतमो
वा हेतुमण्यन्त इति । यदि धरति चुरादिश्च स्यात्, इतरव
चुरादिण्यन्तौ वेति द्रूयाताम् ॥

अत्र केचित् ‘कृञ् करणे’ इति धातु पठन्ति । तदना-
पम् । यदाहतु न्यासकारहरदत्तो—‘क कर्त् करति’ इत्यत्र
करतीति व्यत्ययेन शनिति । किं च यद्ययं स्यात् अरुत्
इत्येवमर्थे ‘कृमृदृस्तिभ्यदृन्दमि’ इति करोतेरद्विग्नानमनर्थक
स्यात्, अस्माछिद् शपि अम्प रूपस्य सिद्धे । ‘छन्दमि
लृहृडलिट्’ इति लुडादीनामेकत्र विधानान् नास्त्यपेक्ष ॥

णीञ् प्रापणे ॥ ८८८ ॥

इह प्रापण गमन भवति । नयति । प्रणयति । अन्त-
र्णयति । अन्नश्शब्दस्याङ्गिविधिणत्वेपूपसर्गत्वमुक्तम् । निनाय-
वृद्धचायो । ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति स्थानिवद्भावात्तन्नीशब्दो द्विरुच्यते ॥

निन्यतु —दयद्वस्स्थानिवद्भावात्तन्नीशब्दे द्विरुक्ते पुनरुत्तरखण्डस्येय-
इ भवति । अस्या दशायामनेकाच्चवान् ‘एरनेऽचि’ इति यणा
वाधात् इति ‘इटकिट्’ इत्यत्रोपपादिनम् । निनयिथ । निनेथ ।
निन्यथु । निन्य । निनाय । निनय । गुणवृद्धचोरयायौ ।
निन्यिव—क्रादिनियमादित् । यल्लि तु भारद्वाजनियमाद्विरल्प ।

नेता । नेप्याति । नयतु । अनयत् । नयेत् । नीपात् ।
अनेपीत् ॥

निनीपात । नेनीयते । नेनयीति । नेनेति, नेनीतः ।
नाययति । अनीनयत् ॥

नाययति अत्रा देवतो यज्ञदत्तेन—'नीवहो प्रतिपेध'
इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वनिपेध । अत्र ह्रदत्त—यद्यपि नत-
योगीतिरर्थः, तथाऽपि गतिफल प्रापणमर्थ इति फलतया गति
प्रतीयते इति मत्वा प्रतिपेध इति । तथा च केयटेऽनयो यज्ञ
त्यर्थत्वमुक्तं तत्कृत्या प्रतीयमानगत्यपेक्षम् ॥

नयते । निन्ये । निन्यिषे । निन्यिष्वे । निन्यिद्दे ।
निन्यिष्वहे । नेतासे । नेप्यते । नयताम् । अनयत् ।
नयेत् । नेपीष्ट । अनेष्ट ॥

'समाननोत्सज्जनाचार्यकरणज्ञानभूतिविगणनपथेषु निम' । अक्-
त्रेभिप्रायार्थोऽयमारम्भ । समानन पूजनम् । उत्सजनमुत्सेपणम् ।
आचार्यकरणमाचार्यक्रिया । ज्ञान प्रमेयनिश्चय । भूतिर्वतनम् ।
विगणनमृणादे प्रतिनिर्यातनम् । व्ययो धर्मादिप्रयोजनो विनि-
योग । तत्र समाननाचार्यकरणप्रभृतयो धात्वर्थविशेषजाभि ।
अन्ये तु धात्वर्था । ईदृशार्थानपतेस्तद्गुचात् । नयते शास्त्रे ।
अर्थान् युक्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रतिपादयतीत्यर्थः । इह
पुनः शास्त्रार्थस्य युक्तिभिस्स्थिरीकरणम् । शिष्याणां नैवविधा
प्रतिपादना । पुनः उद्गानयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । माणस
उपनयते । शास्त्रायेन विविधा आत्ममयीष प्रापयनीत्यर्थः ।
नयते शास्त्रे । तत्र प्रमेय निश्चिनोतीत्यर्थः । अत्रायमर्थः,

कर्मेणो घात्वर्थान्नभौवान् । कर्मकरान् उपनयते । भृतिदानेन
आत्मनः समीपं प्रापयतीत्यर्थः । ऋणं विनयते । निर्यात-
यतीत्यर्थः । शनं विनयते । धर्मादौ त्रिनिगुह्क्ते इत्यर्थः ॥

‘कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि’ नयत्यर्थस्य यः कर्ता तत्स्थे शरी-
रैकदेशवान्ते कर्मणि कारके सति नयतेः तद्व्यात् । इह
शरीरं तदेकदेश इति वृत्तो । मन्युं विनयते । कर्तृग्रहणात्
देवदत्तस्य मन्यु विनयनीत्यत्र न भवति । तथा शरीरग्रह-
णात्—गडुं विनयति इत्यत्र न भवति । अयमकथितेप्सित-
तमाम्या द्विकर्मक इत्युक्तम् । तत्र ह्यदयः प्रधाने कर्मणि
भवन्ति । पृथी तूमयत्र अप्रधाने, पले द्वितीयाऽपि । उभय-
प्राप्तां कृत्ये कर्तृकर्मणो पृथी नेति । सर्वमेतत् धरता-
युक्तमुदाहृतं न । इहापि तथैवोदाहरणं नेयम् । ‘अकथितं
च’ इत्यत्र न्यामे नीवहिहरिजिदण्डीन्मस्तुत्य ग्रामादीनामप्यन्या-
दिवत् क्रियानन्यफलमाकत्वेऽपि तदविवक्षायां अकथितत्वमुक्तम् । यदाह
—अकथितेज्येषा ग्रहणं यदा ग्रामादीनामीप्सितनमन्वमनीप्सितमन्त्रं च
न विरक्ष्यते किं तु कर्तुरीप्सितत्वमात्रमेव तदर्थमिति । न्यामो-
द्योने च—अनादीनां ग्रामादीनां जेप्सितनमत्वमविशिष्टमित्युक्तम् ।
तदयुक्तं—तत्र नीवहिहरीणां प्रापणमर्थं इति । तथा च—
‘न गतिहिमा’ इत्यत्र भाष्यम्—देशान्तरप्रापणक्रिया बहति-
रिति । तत्रैव वैख्यटे—देशान्तरप्राप्त्युपसर्जनं प्रापणस्य वाच्यम् ।
तत्र गतिर्नान्तरीयसत्वात्प्रनीयते । न त्वसां घात्वर्थ इति । गति-
बुद्धीत्यत्र नीवही प्रकृत्य पदमजयामेतयोः गतिफलं प्रापणमर्थं
इति । तस्मादत्र गतेरघात्वर्थत्वान् अकर्तृव्यापारत्वात्तत्फलसंयो-
गाप्यमानत्वेऽपि ग्रामादीनां न कर्मतोपपत्तिः । अनादीनां तु
घात्वर्थकर्तृव्यापारप्रापणफलगतिद्वारेणाप्यमानत्वाद्युक्तं कर्मत्वम् । न

नेता । नेप्यति । नयतु । अनयत् । नयेत् । नीयात् ।
अनेपीत् ॥

निनीपाति । नेनीयते । नेनयीति । नेनेति, नेनीतः
नाययति । अनीनयत् ॥

नाययति अजा देवन्तो यज्ञदत्तेन—‘नीवहो प्रतिपेध.
इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वनिषेधः । अत्र हरदत्तः—यद्यपि नेत
योगेतिरर्थः, तथाऽपि गतिफलं प्रापणमर्थे इति फलतया गति
प्रतीयते इति मत्वा प्रतिपेध इति । तथा च कैयटेऽनयोः यद्
त्यर्थत्वमुक्तं तत्फलतया प्रतीयमानगत्यपेक्षम् ॥

नयते । निन्ये । निन्यिपे । निन्यिध्वे । निन्यिद्धे ।
निन्यिवहे । नेतासे । नेप्यते । नयताम् । अनयत् ।
नयेत् । नेपीष्ट । अनेष्ट ॥

‘समाननोत्सज्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु निजः । अक-
र्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । समाननं पूजनम् । उत्सज्जनमुत्क्षेपणम् ।
आचार्यकरणमाचार्यक्रिया । ज्ञान प्रमेयनिश्चयः । भृतिर्वतनम् ।
विगणनमृणादेः प्रतिनिर्यातनम् । व्ययो धर्मादिप्रयोजनो विनि-
योगः । तत्र समाननाचार्यकरणप्रभृतयो धात्वर्थविशेषणानि ।
अन्ये तु धात्वर्थः । ईदृशार्थान्नयतेस्तद्वृत्तान् । नयते शास्त्रे ।
अर्थान् युक्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रतिपादयतीत्यर्थः । इह
पूजा शास्त्रार्थस्य युक्तिभिस्स्थिरीकरणम् । शिष्याणां चैवंविधा
प्रतिपादना । पुत्रं उदानयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । माणवकं
उपनयते । शास्त्रीयेन विधिना आत्ममयीं प्रापयतीत्यर्थः ।
नयते शास्त्रे । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । अत्रायमवर्मकः,

कर्मणो धात्वर्थान्निर्भावान् । कर्मकरान् उपनयते । भृतिदानेन
आत्मनः समीपं प्रापयतीत्यर्थः । ऋणं विनयते । निर्यात-
यतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्मादौ विनियुङ्क्ते इत्यर्थः ॥

‘कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि’ नयत्यर्थस्य यः कर्ता तत्स्थे शरी-
रैकेदेशवर्जिते कर्मणि कारके सति नयतेः तद्व्याप्तात् । इह
शरीरं तदेकदेश इति वृत्तौ । मन्युं विनयते । कर्तृग्रहणात्
देवदत्तस्य मन्युं विनयतीत्यत्र न भवति । तथा शरीरग्रह-
णात्—गडुं विनयति इत्यत्र न भवति । अयमकथितेप्सित-
तमाम्यां द्विरुर्मरु इत्युक्तम् । तत्र लादयः प्रधाने कर्मणि
भवन्ति । पृष्ठी तूमयत्र अग्रबाने, पक्षे द्वितीयाऽपि । उभय-
प्राप्तौ कृत्ये कर्तृकर्मणो पृष्ठी नेति । सर्वमेतन् धरता-
युक्तमुदाहरणं च । इहापि तथैवोदाहरणं नेयम् । ‘अकथितं
च’ इत्यत्र न्यामे नीवहिहरिजिदण्डीन्प्रस्तुत्य ग्रामादीनामप्यजा-
दिवन् क्रियानन्यफलमाकृतेऽपि तदविवक्षायां अकथितत्वमुक्तम् । यदाह
—अकथितेन्येषां ग्रहणं यदा ग्रामादीनामीप्सितत्वमनीप्सितमन्यं च
न विवक्ष्यते किं तु कर्तुरीप्सितत्वमात्रमेव तदर्थमिति । न्यायो-
द्योने च—अजादीनां ग्रामादीनां ज्ञेप्सितत्वमविशिष्टमित्युक्तम् ।
तदयुक्तं—तत्र नीवहिहरीणां प्रापणमर्थं इति । तथा च—
‘न गतिर्हिंसा’ इत्यत्र भाष्यम्—देशान्तरप्रापणक्रिया बहति-
रिति । तत्रैव केच्यटे—देशान्तरप्राप्त्युपसर्जनं प्रापणमस्य वाच्यम् ।
तत्र गतिर्नान्नरीयरुत्वात्प्रनीयते । न त्वसौ धात्वर्थ इति । गति-
बुद्धीत्यत्र नीवही प्रकृत्य षट्मजर्यामितयोः गतिफलं प्रापणमर्थं
इति । तस्मादत्र गनेरधात्वर्थत्वान् अकर्तृव्यापारत्वात्तत्फलसंयो-
गाप्यमानत्वेऽपि ग्रामादीनां न कर्मनोपपत्तिः । अजादीनां तु
धात्वर्थकर्तृव्यापारप्रापणफलनिर्दारेणाप्यमानत्वाद्युक्तं कर्मत्वम् । न

नेम —‘अर्तिस्तु’ इत्यादिना मन् । अस्य सर्वदित्वात्
तत्कार्यं पूर्वशब्दवत् ॥

नीथो यज्ञ —‘हनिकुपि’ इत्यादिना क्यन् ॥

नेष्टा—‘नयते एक’ इति तृनि गुणे धातोप्पुगागमः ।
अप्ठित्यादिना ‘अनो हि’ इत्यादिना च यथायोगं गुणदीर्घौ
सर्वनामस्थाने ॥

हरत्यादयश्चत्वारोऽनुदात्ता उभयपदिनः ॥

अथाजन्ताननिटः परस्मैपदिन आह—

धेट् पाने ॥ ८८९ ॥

एतद्वादयो जयत्यन्ता अनुदात्ता उदात्तेतः ॥

धयति । दधौ । दधतु । दधुः । दधाय । दधिष्य ।
दधिष्य । ‘आदेच सप्तदेशेऽशिति’ इति एनन्तो यो धातुरुपदेशे
तस्यात्वमशितितीति सर्वत्राकारे ‘आत औ णल’ इत्योत्ते वृद्धिः ।
अन्यत्र विहत्यानादावार्धधातुके ‘आतो ल्येप इटि च’ इत्याहोपः ।
तस्य ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति स्थानिवच्चात् धाशब्दस्य द्विर्वचनम् ।
क्रादिनियमादिट्, यलि भारद्वाजनियमादिद्विरूप ॥

धाता । धास्यति । धयतु । अधयत् । धयेत् । आशिषि
धेयात्—‘एलिहि’ घुमास्थागापानहातिमामाकारस्येकारः विहत्यार्ध-
धातुके लिटीत्येकार । ‘दाघाच्चदाप्’ ‘दाण् दाने’ ‘देह् रक्षणे’
‘डु दान् दाने’ ‘दो अवखण्डने’ ‘धेट् पाने’ ‘डु धान्
धारणादौ’ इत्येने गुमंज्ञका ‘दाप् ल्यने’ ‘देप् शोधने’
इत्येनी वनंपित्वा । ‘प्रटतिमदनुस्तरणं भवति’ इत्यात्वेनैजन्तानुकरण

मपि दाधारूपमिति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया नेह प्रसङ्गः ।
एव हि अदाबिति सामान्यग्रणार्थं देप पित्त्वमर्थवद्भवति ॥

अदधत् । अदधताम्—‘विभाषा घेद्भ्यो’ इति कर्तृ-
वाचिनि लुङि च्छेर्विभाषया चङि ‘आनो लोप इटि च ।
इत्याहोपस्य स्यानिवत्त्वात् ‘चङि’ इति घाशब्दस्य द्वित्वम्’
चङ्मावे सिचि ‘यमरमनमाताम्’ इति सकि सिचश्चेटि अधा-
सीत् । अधासिष्टाम् । इत्यादि । यदा ‘विभाषा घाधेद्
शाच्छाम’ इति घादिभ्य परस्मैपदपरस्य सिचो लुक् तदा
अधात् । अधाताम् । अधुः । इत्यादि । ‘आत’ इति
से जुस् सिञ्जुगन्तात् यदि भवति आत एवेति नियमार्थ-
मिदं सूत्रमित्यूक्तम् । यदा कर्मव्यतिहारे तद् तदा—व्यतिथि-
यते । व्यतिङ्गे इत्यादि । ‘आदेच उपदेशे’ इत्यत्र अशितीति
कर्मधारये नञ्त्पुरुष, श एव इन् शित्; न शित् अशित्
इति । तेन ‘यस्मिन् विधित्तदादावल्लग्रहणे’ इति इत्सन्नकश-
कारादावय पर्युदास इति एशि आच्चेमेव भवति । लुङि तु
‘विभाषा घेद्भ्यो’ इति वा चङि अदधत् । अदधे-
ताम् । अन्यदा ‘स्थाच्चोरिच्च’ इति आत्मनेपदपरस्य सिचः
किञ्चे वानोश्चेत्त्वे ‘ह्रस्वादङ्गात्’ इति झल्परत्वेन सिचो लोपे
व्यत्यधित । व्यसधिपाताम् । व्यसधिपत । सिच किञ्चा-
द्गुणो न भवति । इत्त्वविधानं तु गुणविधानार्थमेव स्यात् ।
‘स्थाच्चोरे’ इत्येकारस्याविधानमपि ह्रस्वादिति सिचो लोपार्थं
न्यग्रार्थं च स्यात् । इदं चेत्त्व न सिचीत्युच्यते । किं तर्हि
इकारश्चान्तादेश, सिच्च कित् भवति इत्येतावत् । तेनास्यासि-
ज्जनिमित्तत्वात् सञ्जिपातपरिभाषया सिञ्जोपो न स्यादिति नाश-
ङ्कनीयम् । कर्मणि लुङ्चेकवचने अधायि । ‘आतो युञ्चि-

ऋतोः' इति युक् । चिणि निति णिति च कृतिपरे आकारान्ताङ्गस्य युगित्यर्थः । द्विवचनादौ चिण्वदिट्पक्षे युकि अधायिपाताम् इत्यादि । अन्यदा—अधिपाताम् इत्यादि ॥

धित्सति—'सनि मीमा' इत्यादिना अच इति 'सस्स्या-र्धधातुके' इति तच्च, 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इति लोपः ॥

देधीयते—'घुमास्थागापानहातिसा हलि' इति एषां हलादौ विहात्यार्धधातुके परे आकारस्येकार इतीकारे द्विवचनम् । दाधेति ईटि आद्गुणः । अन्यद्वा दाधाति । टाद्धः—'श्राम्यस्तयो-रातः' अनयोराकारस्य विहाति सार्वधातुके लोप इति लोपे 'झपस्तथो' इति धत्वे जडत्वम् । 'ईहल्यघो' इतीत्त्रमत्रैव 'अघोः' इति निषेधान्न भवति । आकारलोपस्य पूर्वस्मादपि विधाविति स्थानि-वन्नावः 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति निषिध्यते । अत एव हि अध इति दधाति पर्युदस्यते । धयतेस्त्वयं पर्युदासोऽस्माज्झप-न्तात्परयोः । असंभवात् भवति । न च यद्भुकि सम्भवात्तदर्थोऽयं पर्युदासस्स्यादिति वाच्यम्, दधातो चरितार्थत्वात् । तथा च तत्र वृत्तिः—दधाति नर्मयित्वेति । काश्यपवर्षसेनौ तु अध इति पर्युदासमिच्छत ॥

दाधति आछोष । दाधेपि । दाधासि । दाधेमि । दाधागि । टाध्वः । लोटि हौ—'जसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इति अन्त्यस्येकारोऽभ्यासलोपश्च । अत्र लोपस्य शित्वात्सर्वादे-शत्वम् । तेन घेहि इति भवति । ल्हि—अदाधात् । अटा-द्धाम् । अदाधुः—'सिजम्यस्त' इति जेर्नुस् नित्यम् । पर-त्वात् 'लट्दशकययनम्येव' इति आकारान्तनिबन्धनो विकल्पो नाशङ्क्यः ; अस्मात्परत्वान्नित्यत्वाच्च 'श्राम्यस्तयोरातः' इति

पूर्वमेवालोपे आकारान्तत्वस्याभावात् । लृटि दाध्यात्—‘श्राम्यस्त’
इत्यालोपः । आशिपि ‘एर्लिटि’ इत्येते दाधेयात् । लृटि—
अदाधात् । ‘गातिस्था’ इति नित्य मिचो लुक् ‘विभाषा घ्राधेद्’
इति विकल्पस्तु सानुबन्धकनिर्देशाच्च भवति । अत एव
‘विभाषा धेद्भोः’ इति चङपि न भवति ॥

धापयति । धापयते शिशुम् । आत्वे पुर । ‘पादिषु
घेष्ट उपसङ्गचानम्’ इति ‘निगणचन्दन’ इति परस्मैपदं नि-
पिच्यते । अदाधपन् इत्यत्र आकाराश्रयः पुर तस्योपधात्वसम्पा-
दनेन ‘णौ चोडि’ इति ह्रस्वस्य निमित्तं न स्यादिति ना-
शङ्क्यम्, ‘मारणतोपणनिशामनेषु ज्ञा’ इति जानातेर्णौ पुकि
ह्रस्वार्थान् मित्त्वविधानाद्विज्ञान् ॥

उद्धयः । धय—‘पात्राध्माधेदृश. शः’ इति उपसृ-
ष्टादनुपसृष्टाच्च कर्तरि शः ॥

स्तनन्धयः । नासिकन्धयः—‘नासिकास्तनयोध्माधेदो.’ इति
अशि मुमागम. । नासिकाया. ‘खित्यनघ्ययस्य’ इति ह्रस्वश्च ।
घेष्टः टित्वमवयवेऽचरितार्थत्वात् स्तनन्धयी इति समुदाये टीव-
र्थम् । अत्र हरदत्त.—स्तनन्धयीत्यत्रैव टीवियते । नान्यत्र
इत्याहुरिति । इदं सप्रत्ययान्तोपलक्षणं इत्येके । तथा च
क्षीरस्वामी—स्तनन्धयी इत्यादौ टीवर्थ इति । वर्धमानोऽपि—
शुनन्धयी स्तनन्धयीति सप्रत्ययान्त एव टीविति ॥

नाडिन्धयः । मुष्टिन्धयः—‘नाडीमुष्टयोश्च’ इति खश् ॥

शुनिन्धयः—‘खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेष्वनेधेदृतुदज-
हातिम्भ उपसङ्गचानम्’ इति शुनीशब्दे उपपदे खश् ॥

घटिन्धयः । खरिन्धयः । खरी गर्दभी । वातन्धयः ।
 ‘खरीघटिवातेषु’ इति वक्तव्यात् खश् । केचित्तु—खरं
 शब्दस्थाने खारीशब्द परिमाणवचन पठन्ति । वातशब्दो मां
 न दृश्यते इति हरदत्त ॥

धारु वत्स मातरम्—‘दाघेऽसी’ इति रु । ‘नलोक
 व्यय’ इति कर्मणिपठ्या निषेध । तत्र हि उकारोऽ
 प्रच्छिप्यते—उ उक इति ॥

धयन्ति तामिति धात्री—स्तनपायिका । ‘ध कर्मणि घ्न
 इति घ्न । कर्मणीतीहाभिधेयनिर्देश । पिच्व ङीर्षम् ॥

धीत्वा—‘धुमास्था’ इतीत्वम् । मधाय—‘न ह्यपि
 इतीत्वनिषेध । ‘ईत्वमवकारादौ’ इति माप्ये स्थितमिति । धि
 प्यपि—धा ॥

सन्धि—‘उपसर्गे घो कि’ इति किप्रत्यय ॥

धीयन्त इति धाना—‘धापृवस्यज्यतिभ्यो न’ इति न

धेनु—‘धेट इच्च’ इति नुप्रत्यय, इकारश्च धातोरिति
 ढिङ्चनेषु ढिति ढस्वश्च’ इति पक्षे नदीसज्ञायामाद्—धेन
 इति । धेन्वाम् इत्यत्र ‘इदुङ्ग्याम्’ इति इवारोकारात्
 परस्य डेरामादेश । धिमज्ञापक्षे गुणादां धेनवे । धेनो
 ईति । धेनो इत्यत्र ‘अच्च धे’ इति डेरोत्वम्, घेश्वाकार

धेनूना समूहो धेनुकम्—‘अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्’ इति ठङि
 ‘इभुमुक्तान्तात्क्’ इति कादेश । सामूहिकेषु तदन्तविधिरिष्यते
 तेन गोधेनूना समूह गौधेनुकम् इति भवति । ‘जङ्गल्धेनु
 रनान्तस्य विभाषितमुत्तर’ इति वृद्धानिमित्ते तद्वित उत्तरपद

वा वृद्धि, पूर्वपदस्य तु नित्यम् । 'पोद्ययुवति' इत्यादिना समाम ।
'अधेनूना समूह आधेनवम् । आधेनवम् । इत्यत्र 'धेनोर-
नन ' इति ठड्निषेधात् प्राग्दर्शव्यतीय उत्सादिरक्षणोऽन् ॥

धेनुप्या--वन्कीरुता धेनु पीतदुग्धेति यस्या प्रसिद्धि ।
'सद्भाया धेनुप्या' इति यत्प्रत्यय पुगागमश्च निपात्यते ॥

धेनुर्भविष्यतीति धेनुंभच्या--'धेनोर्भच्याया मुप्' इति मुमागम ॥

ग्लै म्लै हर्षक्षये ॥८९०-८९१॥

हर्षक्षयो धातुक्षय । ग्लायति । जग्लौ । जग्लतुः ।
जग्लथ । जग्लिथ । जग्ल, लग्लौ । जग्लिथ । ज-
ग्लिम । ग्लाता । ग्लास्यति । ग्लायतु । अग्लायत् ।
ग्लयेत् । आशिपि--ग्लायत्, ग्लेयात् 'वाऽन्यस्य संयोगादे' ।
इति स्थोऽन्यस्य संयोगादेरार्धधातुके किति लिङि वा एत्वम् । अग्ला-
सीत्--सगिटौ ॥

जिग्लासति । जाग्लायते । जाग्लेति । जाग्लीतः--
'ई ह्रस्वयो' इति कृति सार्वधातुके श्चाप्रत्ययस्य चाघोरम्यस्त-
स्य चाकारस्य ईकारविधानात् ईत्वम् । लोटि हेरपित्त्वात् डि-
त्वादित्वम्--जाग्लीहि ॥

ग्लपयति, ग्लापयति । अजिग्लपत् । प्रग्लापयति ।
'ग्लान्नावनुवमा च' इति अनुपसृष्टस्य वा मित्त्वमुक्तम् ॥

मुग्लायतीति मुग्लः--'आदेच' इत्यात्व प्रागेव प्रत्ययो-
त्पत्तेरनेमित्तिरिति 'आतश्चोपसर्गे' इति उपसृष्टादाकारान्ताद्विहि-
त. को भवति ॥

ग्लान.—‘संयोगादेरातोधातेर्यण्वतः’ इति निष्ठानत्वम् ॥

ग्लालुः—‘ग्लानिस्त्यश्च म्नु’ ॥

मुग्लानं भवना—‘आतो युच्’ इति ईषदादिषु रुच्छारुच्छा-
थेपूपपदेषु युच् ॥

स्त्रिया ग्लानि—‘ग्लान्मलज्याहात्वारिभ्यो नि’ इति नि. ॥

ग्लौः—‘ग्लानुदिभ्यां ङौ’ इति ङौ ङित्त्वान् टिलोपः ।
‘श्चिरव्ययम्’ अप च्यन्त एवाव्ययमिति नियमात् ‘कृन्मे-
जन्तः’ इत्यव्ययत्वाभावान् । तेन ग्लौ । ग्लौव । इत्यादि
यथामंभवं नेयम् ॥

एवं म्लायति इत्यादि । म्ले गात्रविनामे इति क्वचित्पठ्यते ।
गात्रविनाम. वान्तिहानि ॥

द्यै न्यकरणे ॥ ८९२ ॥

न्यङ्गविधान इति क्षीरस्वामी । न्यङ्गं कुम्भिताङ्गमिति च ॥
घायति । द्यौ । इत्यादि म्लायतिवत् ॥

द्रे स्वप्ने ॥ ८९३ ॥

ध्रे तृप्तौ ॥ ८९४ ॥

ध्ये चिन्तायाम् ॥ ८९५ ॥

द्रायति । ध्रायति । ध्यायति । इत्यादि म्लायति वत् ।
‘मृहिगृहि’ इत्याद्युनि ‘द्रा रुत्माया गतो’ इत्यादादिस्य
मृहगमिति वृत्तौ ॥

निद्रा—‘आतश्चोपसर्गे’ इत्यङ् ॥

अनिद्रो निद्रावान् भवति निद्रायति । निद्रायते । ‘लो-
हितादिडाज्म्य क्यप्’ इति लोहितादेराकृतिगणत्वात् अस्मात्
व्यचर्थे भवत्यर्थे क्यप् । ‘वा क्यप्’ इति पक्षे तङ् ।
निद्राशब्दो वृत्तिविषये तद्वति वर्तते इति न्यासवैयर्थ्यपटमङ्ग-
र्यादिषु । निद्रातीति निद्रा ‘आतश्चोपसर्गे’ इति कर्तरि
क । अस्माद्धा क्यप् । उक्त चेत् ‘द्रा कुत्साया गतो’ इत्यत्र
आत्रेयेण ॥

निद्राण —अर्मकत्वात् कर्तरि निष्ठा ‘सयोगादे’ इति
निष्ठानत्वम् ॥

निद्रित —इति तारकादेराकृतिगणत्वात् इतच् ॥

मुट् ध्यायतीति सुधी —‘ध्यायते सम्प्रसारण च’ इति कि-
प्सम्प्रसारणयो ‘सम्प्रसारणाच्च’ इति परपूर्वत्वे ‘हल्’ इति दीर्घः ।
सुधिर्यो इत्यादौ ‘एरनेकाच’ इति यण ‘न भूसुधियो’ इति
निषेधात् ‘अचि श्रुधातु’ इतीयङ् ॥

व्यात —‘सयोगादे’ इति निष्ठानत्व ‘न ध्याख्या’ इति
निषिध्यते ॥

धीवा—‘ध्याप्यो सम्प्रसारण च’ इति क्निषि सम्प्रसारणे
परपूर्वत्वदीर्घत्वे । स्त्रियाम्—‘वनोरच’ इति ङीब्रिफयो —धीवरी ॥

रै शब्दे ॥८९६॥

रायति । ररो । इत्यादि पूर्वक्त् ॥

कीर्तिं रायतीति कीर — ' सुपि स्थ ' इत्यत्र ' सुपि ' इति योगविभागात्क । एवमीदृशोऽन्येऽपि निर्वाह्या ॥

रा दान इत्यदादौ ॥

स्त्यै पृथै शब्दसङ्घातयोः ॥ ८९७-९८ ॥

एको दन्त्यादि । अपरो मूर्धन्यादि । पोपदेशलक्षणपर्युदास एक एव गृह्यते, उभयो पाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अत्रार्थयो यथासङ्गं न भवति, पृथगनिर्देशात् ॥

स्यायति । तस्यो इत्यादि ग्लेवत् । पोपदेशस्यापि ' धा-
त्वादे पस्स ' इतीदमेव रूपम् । प्रयोजनं तु तिष्ठ्यासति ।
अतिष्ठपत् इत्यादावदेशसकारत्वात् पत्वम् । यत्तु—मेत्रेयस-
म्भताकारकाश्यपादिभिरुक्त—पुन पाठफल ' धात्वादे पस्स '
इति सत्त्वाभाव इति—तन् ' अनुदन्त्यपरा सादय पोपदेशा '
इति लक्षणस्याव्याप्तिप्रसङ्गादुपेक्ष्यम् । पाठे पोपदेशानां प्रयोगे
सादित्वादनुदन्त्यपरत्व हि लक्षणं, व्यापेक्षेन च नाम लक्षणेन
भवितव्यम् ॥

प्रस्तीतः । प्रस्तीम । प्रस्तीतवान् । प्रस्तीमयान्—' स्त्य
प्रपूर्वस्य ' इति निष्ठाया सम्प्रसारणे परपूर्वत्वदीर्घत्वयो ' प्रस्त्यो-
न्यतरस्याम् ' इति प्रोपसृष्टादस्मात्पराया निष्ठायास्तकारस्य पक्षे
मकार । मकाराभावे ' सयोगादे ' इति निष्ठानत्वस्य ' स्त्य '
इति सम्प्रसारणे पूर्वत्रासिद्धत्वात् कृते च नस्मिन् यण्यत्वाका-
रान्तत्वयोरभावादप्रसङ्गः । प्रस्त्य इति लुक्कव्ये ' स्त्य प्रपू-
र्वस्य ' इति ' वचनं प्रशब्दो यस्माद्धातूपसर्गममुदायात्पूर्वं इत्या

श्रयणायेम् । तेन प्रसंस्तीत इत्यादावन्योपमर्गव्यवधानेऽपि प्रसारणं भवति । मत्वं तु 'प्रस्त्यः' इति निर्देशात् व्यवहिते न भवति । स्त्यानः, संस्त्यान इत्यादौ प्रस्त्यामावाञ्च सम्प्रसारणम् । नापि मत्वम् । सम्प्रसारणविधौ पोषदेशोऽप्ययं स्त्यारूपो गृह्यते इति वृत्त्यादौ । तेन तस्यापि निष्ठायामुक्तान्येवोदाहरणानि द्रष्टव्यानि । येऽस्य मत्वं नेच्छन्ति तेषां स्त्यारूपमापन्नयोर्द्वयोः ग्रह इति वृत्त्यादिमहाग्रन्यविरोधश्च । न चास्त्यस्य 'प्रकृतिवदनुकरणं' इति स्त्यारूपत्वं, यतस्त्विप्रकृतावेव सत्त्वं नाम्युपगम्यते ॥

स्त्यायति मंहन्यतेऽस्यां गर्भे इति स्त्री—'संस्त्याने स्त्यायते-ड्रिट्' इति ड्रिटि द्वित्वाटिलोपे वल्लिलोपे च टित्त्वात् डीप् । द्विवचनाद्यनादौ 'स्त्रिया' इतीयद्वि—स्त्रियो इत्यादि । अम्शसोस्तु 'वाम्शमोः' इतीयद्विकल्पनात्—स्त्रीम् । स्त्रियम् । स्त्रियः । स्त्रीः इति प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घोपि भवति । 'नेयहुवड्' इत्यत्र अस्त्रीति निषेगान् द्यद्स्त्यानत्वेऽपि नदीत्वात् स्त्रिये । स्त्रियाः । स्त्रियाम्, इत्यत्र 'आण्णद्या' इति द्विवचनस्याडागमो 'डेराम्' इति डेराम् भवति । नया स्त्रीणाम् इत्यत्र 'दस्वनदी' इति नुड्भवति । तथा हे स्त्रि इत्यत्र 'अम्बार्थेनद्योः' इति दस्वो भवति ॥

स्त्रियाः सम्बन्धि सर्वे स्त्रेणम्—'स्त्रीपुंमाभ्यां नञ्सन्तौ भवनात्' आभ्या ययामङ्गुचं प्राग्भननीयेष्वर्थेषु तत्तदर्थानुसूल्ममर्थे-विभक्तिभ्यां 'नञ्सन्तौ' इति नञ् ॥

स्त्रीत्वम् । स्त्रीता—'आ च त्वात्' इति चकारेण त्वतलोऽभ्यनुज्ञानान् त्वतल्य । 'स्त्रीनन्माभूम' इति भाष्यकारप्रयोगात् वति-

स्माधुः । 'स्त्री पुंवच्च' इत्यादिनिर्देशस्य प्रयोगापेक्षत्वाद्वा । अत्र विषये 'वाघकान्येव निपातनानि' इति नञ्स्त्वर्जा वतिना वा-
ध्येते । यथा 'मर्वेनाम' इत्यत्र णत्वम् ॥

परस्त्रिया अपत्यं पारश्वः—'परस्त्रीपरशुं च' इति शिवा-
दिपाठात् अपत्ये अण् परशुभावश्च ॥

पारस्त्रैजेयः—पठचन्तादपत्येऽर्थे 'कल्याण्यादीनामिनह्' इति
ढकीनडादेशोऽन्त्यस्य । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥

कुस्त्रिया भावः कर्म वा कौस्त्रम्—युवादित्वादण् । एवं
सौस्त्रम् । दौस्त्रम् ॥

स्त्रीतरा, स्त्रितरा—'नद्या शेषस्य' इति द्वस्यो वा ।
सूत्रार्थश्रुत्यादीं द्रष्टव्यम् ॥

स्तूपः उच्छ्रायः—'स्त्यः मम्प्रमारणमुच्च' इति पप्रत्ययः ।
प्रसारणपूर्वत्वे तस्य चेकारस्य उकारो दीर्घश्च । ऊचेत्येव वक्तव्ये
दीर्घविधानं ह्रस्वम्यापि श्रवणार्थम् । तेन स्तुप इत्यपि भवति ॥

खै खदने ॥ ८९९ ॥

खदनं स्थं हिमा च । खायति । चयौ । खाता ।
इत्यादि ॥

क्षै जै पे क्षये ॥ ९००-९०२ ॥

क्षायति । चक्षौ । क्षाता । इत्यादि ॥

क्षामः । क्षामवान्—'क्षायो मः' इति निटान्नो मः ॥

णो क्षपयति । अयं मिदिति वयादौ घनतावुक्तम् ॥

एवं जायति । जर्जौ । जाता । सायति । ससौ । साता । इत्यदि । 'धुमास्या' इत्यत्र साग्रहणेन स्यनेः ग्रहणं नास्येति आशीर्लिङि 'एर्लिङि' इत्येत्वाभावात् मायात् इति भवति । अन एव सायते । मामायते । इत्यादौ 'धुमास्या' इतीत्वं न भवति । तथा च तत्र न्यासे—गामादाग्रहणेप्यविशेषमुक्त्वा 'पो अन्नकर्माणि' इत्ययमेवोपात्तः । तथा च तन्त्रान्तरे—'स्यास्यनिजहानिमाति' इति स्पष्टः 'पो अन्नकर्माणि' इत्ययमेव निर्दिश्यते । 'विभाषा ग्रधिद् शाच्छास' इति मिचो लुग्विधावपि श्यन्विऊरणाम्या साहचर्यात्स्थितिरेव गृह्यते इत्यस्मात् मिचि सकि च असासीत् इत्येव भवति ॥

सिपासति—आदेशमकारत्वात् पत्वम् ॥

सापयति । अमीपपत् । 'शाच्छामा' इति शुग्विधावपि श्यन्विऊरणाम्यां शाच्छासाम्यां साहचर्यात् स्थितिरेव गृह्यते इत्यस्य पुगेव भवति ॥

केचिद्भुं दन्त्यादि पठन्ति । तत् पोषदेशलक्षणविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

कै गै शब्दे ॥ ९०३-९०४ ॥

इह शब्दः शब्दविशेषः । उक्तं चैवं स्वामिना ॥

कायति । चकौ । काता ॥

काकः—'इणभीरु' इति क्त् ॥

गायति । जगौ । गाता । इत्यादि । 'धुमास्या' इत्यत्र

‘गामादाग्रहणेष्वविशेषः’ इति लक्षणिकगारूपस्य गायतेरपि प्राणात् आशीर्लिङि एत्वे गेयान् इति भवति ॥

‘गातिम्था’ इत्यत्र ‘गापोग्रहणे इण्विचत्योर्ग्रहणम्’ इवृत्तावुक्तत्वात् अस्मात् सिचो लुगभावात् अगासीत् इति भवति

गाथक । गायन — ‘गस्यन्’ ‘ण्यट्’ इति कर्तरि धक् ण्यट् च । ण्युटो णित्वात् ‘आतो युर्’ इति युर् । टित्वात् स्त्रि गायनी ॥

वासरूपेण ण्वुट् तृचो — गायकः । गाता । इति भवति उद्गाता । तस्य भावकर्मणी — औद्गायम् ‘उद्गात्रादिभ्योऽनृत्सन्’ ॥

माम गायनीति सामगः — ‘गापोष्टर्’ इति कर्मण्युपपदे टञ् टित्वात् स्त्रिया सामगी ॥

गीत्वा । गीतम् । ‘गुमात्था’ इतीत्थम् ॥

गगीति — ‘स्यागापापन्तो भावे’ इति स्त्रिया भावे क्तिन् ‘स्त्रिया क्तिन्’ इत्येव मिद्धे पुनर्वचन ‘जातश्रोपमर्गे’ इति हो वाधनार्थम् ॥

गाथा षष्ठ्यविशेष — ‘उपिक्रुपिगाथिभ्यः क्यन्’ इति कथन्

अयमथ प्रातम्मामम्, मोमो वा । ‘निशीथगोपीयावगया इत्ययपुर्वादस्मात्पानि यातोर्दम्भत्वं च निशात्यने ॥

उद्गीथ — ‘गश्रोदि’ इति उटुपमृष्टात् कथन् । ‘गुमाग्य’ इतीत्थम् ॥

श्रे स्रै* पाके ॥ ९०५-९०६ ॥

इह पाको विस्त्रितः । तथा च 'शृतं पाके' इत्यत्र
इत्यादावुक्तम् ॥

श्रापति । शश्रो । श्राता ॥

श्रायति । सस्रो । श्राता । इत्यादि ग्लायतिवत् ॥

अपयतीति घटादित्वात्पाके मित्वम् । अन्यत्र—श्रापयति ।
स्वेदयतीत्यर्थः ॥

शृतं क्षीरम्—'शृतं पाके' इति के शृभावो निपात्यते ।
अत्र पाको विस्त्रितः तत्फलको व्यापारश्च । तत्र तत्फलके
व्यापारे णिच्मन्तरेण वृत्तेरभावात् अपेक्ष्यं शृभाव इति शृतं
क्षीरं देवदत्तेन इति भवति । तथा च तत्र वार्तिकम्—'आ-
श्रप्योः शृभावो निपात्यते' इति । यस्तु श्रपेर्णाचि श्रपिशब्दः
न तस्यायमादेशः, पाक इति वचनात् । अत्र पाचनार्थः पा-
कस्तु गुणभूतः । अयं च शृभावो व्यवस्थितविभाषावि-
ज्ञानात् क्षीरहविषोर्नित्यं भवति । अन्यत्र तु न भवति—
श्राणा यवागूः । श्रापिता यवागूः इति । 'संयोगादेः' इति
निष्ठानत्वम् ॥

श्राणाऽस्मै नियमेन दीयते श्राणिकः—'श्राणास्मांसौदनाद्विठन्'
इति नियमेन दीयमानत्वोपाधिकार्थात् प्रथमान्तादस्मै दीयत इति
चतुर्थ्यर्थे टिठन् । टित्वात् स्त्रियाप्—श्राणिकी ॥

*श्री. श्रे इति केपुचित्पाठः । तदनुसारेण श्रायति श्रायति इत्युत्तर-
श्रापि पश्यते.

†श्रायति.

श्रातीत्यादादिकस्य । श्रापयतीति चौरादिकस्य ॥

पै ओ वै शोपणे ॥ ९०७—९०८ ॥

पायति । ‘पात्रा’ इत्यत्र नास्य ग्रहणम्, पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । ऐकारोपदेशसामर्थ्यात् शिति पारूपस्यैवाभावाच्च ॥

पपौ । पाता । पास्यति । पायतु । अपायत् । पायेत् । आशिषि—पायात् ‘घुमास्या’ इतीति तद्विषयं ‘एङि-हि’ इत्येव चास्य न भवति, पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । अत एव ‘गातिस्था’ इति सिञ्जुग्विधावपि अस्याग्रहणात् अपासीत् इति भवति ॥

पिपासति । पापायते—‘ई हल्ययोः’ इत्यभ्यस्ताश्रयमीत्वं कृत्सार्वधातुक्रविषयमितीह न भवति ॥

पापाति, पापेति—ईडि गुण । पापीत—‘ई हल्ययोः’ इति कृत्सार्वधातुक्परत्वादीनम् । पापति—‘आभ्यस्तयोः’ इत्यालोपः ॥

लङि—अपापेत् । अपापात् । अपापीताम् । इत्यादि । ‘सिजम्पस्’ इति नित्य जुस्मावे—अपापुः । ‘लङ् शाकट्य-गनस्यैत्र’ इति विकल्पो नेति घयनावुक्तम् । आशीर्लिङि आर्धधातुत्वात् ‘ई हल्ययो’ इतीत्याभावात् पापायात् इति भवति । ‘घुमास्या’ इतीत्यमस्य नेति प्रागेवोक्तम् ॥

पाययति—‘शाञ्छामाहाव्यावेशा युक्’ इति णो युगागमः । तत्र लाक्षणिकपारूपस्यापि ग्रहणमिति वृत्तिन्यासपदमञ्जरीदिपु ॥

पीत्वा । पातं सरः ॥

पा इति पानार्थ इहाग्रे । रक्षणार्थोऽन्नादौ ॥

वायीत । बर्षो इत्यादि पायतिवत् ॥

णौ वापयति सरः । आत्वे पुक् । 'वो विधूने जुक्' इत्यत्र 'वा गतिगन्धनयोः' इत्यादिकास्त्येव ग्रहणं, तस्यैव विधूने वृत्तिसम्भवादिति व्याख्यातारः । 'शाच्छासा' इति युक्तु तत्रैव 'वे' इति निर्देशात् 'वेन् तन्तुसन्तानि' इत्यग्रे पठिष्यमाणस्यैव, न त्वस्य प्रसजति ॥

वानं फलम् । ओदित्वान्नत्वम् ॥

पै वेष्टने ॥ १०९ ॥

स्तायति । तस्तौ । स्ताता ॥

स्तापयति । अतिष्टपत् । इत्यादि । अयं च पाठो मैत्रेयस्य । मष्टमास्करो ष्यत्रानुकूलः । यदाह—'स्नायूनां पतये नमः'* इत्यत्र छद्मना ये वस्त्रादीनपहरन्ति ते स्तायवः । 'पै वेष्टने' इत्यस्माद्वाहुलकादुणिगति । स्वाम्यादयस्तु बहवः 'णौ वेष्टने' इति पठन्ति । तया च निरुक्तम्—'उष्णीषं स्नायनेः इति । व्याचक्षुश्चेतदेवं—उष्णीषं शिरोवेष्टनम्, स्नायते. शौचा*र्थस्य वेष्टनार्थस्य वा, उभयत्रापि सम्भवादिति । अन एव व्याख्यानात् णौ शौचे† इत्यपि भूमादौ द्रष्टव्यः । प्रयुज्यते च मारते—

पाश्चात्याः षट्पत्रास्याः स्नायन्त्या जगन् धनम् ।

याः त्रियो दष्टवत्यस्ताः पुम्भावं मनसा ययुः ॥ इति ।

क्रियानिषण्ठौ च—‘स्नाति स्नायत्याल्लवते’ इति । दैवे च—

‘स्नातीति शाचे च स्नायेदिति चेच्छन्ति केचन ।’ इति ॥

दैप् शोधने ॥ ११० ॥

पकारोऽदाविति विशेषणार्थः । अयमेव लक्षणिकानामपि घुसं-
ज्ञाया ग्रहणे लिङ्गम् । दायति इत्यादि पायतिवत् ॥

णिचि—दापयति । अदीदपत् ॥

दाण् दाने, देह् रक्षणे इतीहैवाग्रे । वाप् लवने ।
इत्यदादौ । जु दाञ् दाने इति जुहोत्यादौ । दो अवख
ण्डने, दीह् क्षये इति च दिवादो ॥

पा पाने ॥ १११ ॥

पिषति । ‘पाघ्रा’ इत्यादिना पिवादेशः । ‘पिबेर्गुणप्रति-
पेय’ इति वात्यायनः । वर्धमानस्तु—‘लोप पिषते’ इति
लिङ्गात् गुणो नेति । वृत्तौ तु—अकारान्तोऽयमादेशः आद्युदात्त
इति । अतो लघूपधत्वाभावात् गुणप्रसङ्गः ॥

पपौ । पाता । पास्यति । पिबतु । अपिचत् । पिबेत् ।
आशिषि—पेयात् ‘एलिङि’ इत्येतत् । अपात्—‘गतिस्था’
इति सिचो लुक् ॥

पिपासति । पेपीयते—‘पुमास्था’ इत्यादिनेत्ये द्विर्वचनम् ॥

पापेति । पापाति पापीत—‘ई हल्यवो’ इतीत्यम्
पापति—‘आम्यस्तयो’ इत्याद्योप । पापिता—इत्यादौ इति
‘आतो लोप इति च’ इत्याद्योप ॥

लटि 'सिजम्यस्तविदिम्यश्च' इति नित्यं जुसि—अपापुः ।
 'लट्दशकटायनस्यैव' इति विकल्पो नेति धयनातुक्तम् । लटि-
 ापायात् । अनार्धधातुकत्वात् 'धुमास्या' इतीत्वं न भवति ।
 गाशिपि—आर्धधातुकत्वाद्गोत्वापवादे 'एलिटि' इत्येते पापेयात् ।
 ादि 'गातिस्या' इति सिचो लुकि अपापात् । अपापुः—
 आतः' इति जुस् ॥

पाययति । पाययते । 'न पादमि' इति 'निगरण-
 लनार्थेभ्यश्च' इति परस्मैपदस्य प्रतिषेधः । 'शाञ्छासा' इत्या-
 देना युक् । णेश्चादि 'लोपः पिबनेरीच्चाभ्यासस्य' इत्युपधाया
 तकारस्य लोपः । युवययमुपवा भवति । अहोपस्य 'णौ
 स्तं स्यानिवत्' इति स्यानिवत्त्वात् पाश्चान्दस्य द्विर्वचने 'ईच्चा-
 यासस्य' इत्याकारस्येकारे अपीप्यत्—इति भवति । तत्र पिब-
 णिरिति तिपा निर्देशात् यदुकि अपापयत् इति भवति ॥

उत्पिबः—'पाघ्राध्माधेट्दशदशः' इति कर्नरि शप्रत्यये
 पेबादेशः ॥

सुरापः । शीघ्रपः—'गापोष्टक्' इति कर्मण्युपपदे टक् ।
 टेत्त्वात् स्त्रियां सुरापी । अत्र 'पिबतेः सुराशीघ्रोः' इत्युप-
 ादनियमात् उपपदान्तरे 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति को भवति ।
 वेशेपः स्त्रियां हीवमावः—शीरपा ब्राह्मणीति ॥

द्राम्यां पिबतीति द्विपः—'सुपि स्यः' इत्यत्र 'सुपि'
 िति योगविभागात्, तत्र च 'आतः' इत्यनुवर्तनात् आकारा-
 तादस्मात्सुप्यपपदे कप्रत्ययः । एवं कच्छपादयः ॥

प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा—‘घञर्थे कविधान स्थास्नापाव्यधियु-
ध्यर्थम्’ इत्यधिसरणे व ॥

प्रपीति—‘स्यागापापचो भावे’ इति भावे क्तिन् । ‘स्त्रिया
क्तिन्’ इत्येव सिद्धे वचन ‘आतश्चोपसर्गे’ इत्यह्वाधनार्थम् ॥

पीत्वा—‘घुमास्या’ इतीत्वम् ॥

प्रपाय—‘न ल्यपि’ इतीत्वनिषेध । ‘निपीय’ इति पीडो
रूपम् ॥

पीत्वास्थिरकः—‘मयूरव्यसकादयश्च’ इति तत्पुरुष । ‘स
मासेनञ्पूर्वे’ इति क्तो ल्यबादेशोऽत एव मयूरव्यसकादि-
पाठान्न भवति । यद्वा—अनमिति नन्सदृशमव्यय परिगृह्यते ।
तेन नञोऽन्येनाव्ययेन क्तान्तस्य समासेऽय ल्यविविधिरितीह नैव
प्रसजति ॥

पीति पान, पीयतेऽनेनेति वा पानम् । क्षीरस्य पान क्षी-
रपानं, क्षीरपाणं इति वा—‘वा भावकरणयो’ इति पूर्व
पदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य भावकरणविषये पाननकारस्य णत्वविरल्प
क्षीर पान येषां ते क्षीरपाणा उशीनरा इत्यत्र—‘पान-
देशे’ इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य पाननकारस्य देशे अभि-
धेये नित्य णत्वम् ॥

‘पय पान भुजङ्गानाम्’ इत्यत्र ‘कर्मणि च येन सस्य
शक्तिर्तु शरीरसुरम्’ येन कर्मणा ससृश्यमानस्य कर्तुं श-
रीरस्य मुख भवति तस्मिन् कर्मण्युपपत्ते धानोर्भावे ल्युडिनि ल्युट्
एव चोपपदसमाम्भिद्ध । ‘ल्युट्’ इति ल्युटि तु ‘पटी
इति समासस्य ‘कर्मणि च’ इति निषेधस्स्यात् ॥

समाना पीनिः सपीतिः । विशेषणममामः । 'समानस्य छन्दमि' इत्यत्र 'ममानस्य' इति योगविभागात् समानस्य सभावः ॥

कथं पीता गाव इति, यतः प्रत्ययमानार्थत्वात्कर्तरि निष्ठया न भाव्यम् । उच्यते—पानं पीनमेपां अस्तीत्यर्शआद्यमन्तोऽयं द्रष्टव्यः ॥

पायु—'कृयापाजि' इत्युण् ॥

सोमपीयः—सोमपानम् । 'पातृगुदिवचिविचिरिचिसिचिम्यः कथन्' इति कथन् ॥

पेरु—आदित्यः । 'मापोस्तरिच्च' इति रुन्त्ययः, इकार-श्रान्तादेशः । तस्य च गुणः ॥

पापम्—'पानीविपिम्यः पः' इति पः ॥

पाथः—'पानेरमुन्' इत्यमुन्प्रत्ययः, धुगागमश्च ॥

पय—'पिबनेरीच्च' इत्यमुनि ईकारेऽन्तादेशे गुणायो ॥

पय इवाचरति पयायते, पयस्यते—'कतुः कयद्' इति क्यद्, 'ओजमोऽप्मरसो नित्यं पयमस्तु विभापया' इति पक्षे पत्रोपः, 'न कये' इति नान्तस्यैव कये पदसंज्ञानियमान् 'सप्तनुषोरु' इति न भवति ॥

पयसो विकारः पयस्या—'गोपयमोर्यत्' इति यत् ॥

पाकः—अर्भकः । 'इण्माकापा' इति कन् ॥

पात्रम्—धृन् । पित्वात् स्त्रियां ङीप् पात्री ॥

पञ्चाना पात्राणा समाहार पञ्चपात्रम्—‘तद्धितार्थ’ इति समाहारे द्विगु । ‘अमरान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रिया भाष्यते’ इति स्त्रीत्व ‘पात्रादिभ्य प्रतिषध’ इति निषिध्यते । ‘स-नपुसप्त’ इति समाहारद्विगुद्वन्द्वनिबन्धन नपुसकत्वमेव भवति ॥

पात्रस्य वाप क्षेत्र पात्रिकम् । उच्यतेऽस्मिन्निति वाप । ‘पात्रात् छन्’ इति पठ्यन्तात् वापेऽर्थे छन् । पित्त्वात् स्त्रिया ङीप्—पात्रिकी क्षेत्रमाक्षरिति ॥

पात्र परिमाणविशेष पात्र सम्भवति अवहरति पचति वा पात्रीणा स्थाली । ‘आदृक्वाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्’ इति द्वितीयान्तात् सम्भवत्यादिष्वर्थेषु ख । खाभावे प्राग्वतीये छनि पात्रिकी । आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणानतिरेक सम्भव । उपस-हरणमभ्यवहार । पिष्टेदन पाक् ॥

द्वे पात्रे सम्भवत्यावहति पचति वा द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । ‘द्विगोष्ठश्च’ इति आदृक्वाचितपात्रान्तात् द्विगोद्वितीयान्तात् सभवा-त्यादिष्वर्थेषु छन् । चकारात् खश्च । अन्यान्यतरस्याङ्गहणानुवृत्ते प्राग्वतीयपठनपि भवति । तस्य चार्हायप्रत्ययत्वात् ‘अध्यर्घपूर्व’ इति लुकि ‘द्विगो’ इति ङीप्—द्विपात्री स्थालीत्यपि भवति । ठन्छन्नोस्तु विधानसामर्थ्यात् लृक् ॥

पात्रमर्हति पात्रीयः, पान्य—‘पात्राङ्गश्च’ इति द्वि-तीयान्तादर्हतात्यर्थे घन्यतो । इह पात्र परिमाण भाजनं च ॥

सर्वपात्र व्याप्नोति सर्वपात्रीण सूप्—‘तत्सर्वदे’ इति ख ॥

पात्रेसमित । पात्रेवलुल । 'पात्रेसमितादयश्च' इति पक्षे
सप्तमोत्तमरूप । अत्रैव पाठादलुक् । अत्रावधारणेन सप्त पात्र
एव समितो न पुन कचित्काये इति ॥

अयस्पात्रम्—'अत दृढमिक्त्त' इत्यादिना अकारात्परम्य
वित्तर्जनीयस्य पात्रे परत सत्त्वम् । अत्र करोति धातु,
यमिश्र । अन्यानि प्रातिपदिकानि । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
अयस्पात्री इत्यत्रापि भवति ॥

पायनीति शेषणे गतम् ॥

घ्रा गन्धोपादाने ॥ ११२ ॥

जिघ्रति—'घ्राघ्रा' इत्यादिना जिघ्रादेश शिति ॥

जघ्रो । घ्राता । इत्यादि । आशीर्लिङि—घ्रायात्,
घ्रेयात्, 'वाऽन्यस्य' इत्येतद्विकल्प । लुङि अघ्रात्, अघ्रा-
सीत्—'विभाषा घ्रा' इति सिचो वा लुक् परस्मैपदे । आत्मने-
पदे तु—अघ्रायि । 'अघ्रासाता मुमनसो' इति नित्य
सिच श्रवणमेव ॥

जिघ्रासति । जेघ्रीयते । 'ई घ्राग्नो' इति यदीत्वम् ॥

जाघ्रेति, जाघ्राति । जाघ्रतिः । 'ई ह्रस्वघो' इति त्विम् ॥

घ्रापयति । अजिघ्रपत्, अजिघ्रिपत्—'जिघ्रतेर्वा'
इति चङ्गेरे णाबुधवाया वेत्वम् । स्तिषा निर्देशात् यद्युकि
अजाघ्रपत् इत्येव ॥

आजिघ्रतीति आजिघ्र —‘पाघ्रा’ इत्यादिना उपमृष्टादस्मा-
च्छे शपि निघ्रादेश ॥

व्याजिघ्रतीति व्याघ्र —‘जिघ्रते सज्ञायाम्’ इति क० ।
‘गतिकारकोपपदाना रुद्धिस्सह समासवचन प्राक्सुबुत्पत्ते’ इति
सुबुत्पत्ते प्रागेवात्र समास । तेन स्त्रिया ‘जातेरस्त्रीविपयात्’
इति अदन्तलक्षणो ङीप् भवति—व्याघ्री इति । सुबन्तेन तु
समासे पूर्वमेव स्त्रिया टापि ततस्मिपि अदन्तत्वाभावात् ङीप्
न स्यात् ॥

व्याघ्रस्य विकार चर्म वैयाघ्रम्—‘प्राणिरजतादिभ्योऽञ्’
इति प्राणिवाचिभ्यो रजतादिभ्यश्च पञ्चमन्तेभ्य यथायोगं विका-
रावयवयोरर्थयोरञ् इत्यनि ‘न घ्याभ्याम्’ इति वृद्धिनिषे-
धेनागमश्च ॥

वैयाघ्रेण परिवृतो रथो वैयाघ्रः—‘द्वेषवैयाघ्रादञ्’ इति
द्वेषवैयाघ्रशब्दाभ्या तृतीयान्ताभ्या परिवृतो रथ इत्यस्मिन् विप-
येऽञ् प्राग्दीव्यतीयस्याणोपवाद ॥

घ्राणम्, घ्रातम्—‘नुदविद’ इति निष्ठानत्वविकल्प ॥

ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः ॥ ११३ ॥

इह अग्निसंयोगो मुखवायुनाऽग्निसंयोगः ॥ इति द्वि-

धमति—‘पाघ्रा’ इत्यादिना धमादेश शिनिभाजनं च ॥
ध्माता । इत्यादि । लिटि—धमेत् । आशिर्’ इति ख ॥
धमेयात्—‘वाऽन्यस्य’ इत्येत्वविकल्प ॥

दिध्मासति । देध्मीयते—‘ई ध्राध्मोः’ इति यहीत्वम् ।
दाध्मेति—‘ई हल्यवोः’ इतीत्वम् । दाध्माति—‘श्राम्यस्तयोः’
इत्यालोपः ॥

ध्मापयति । अदिध्मपत् ॥

उद्धमः—‘पाध्मा’ इत्युपसृष्टाच्चे शापि धमादेशः ॥

नासिकन्धमः—‘नासिकास्तनयोः’ इति नासिकायां कर्मण्यु-
पपदे अस्मात्खश ॥

नाडिन्धमः । मुष्टिन्धमः—‘नाडीमुष्ट्योश्च’ इति नाडीमु-
ष्ट्योः कर्मणोरुपपदयोः खशप्रत्ययः । अत्र ध्यन्तस्य मुष्टिशब्द-
स्यापूर्वनिपाताल्लक्षणव्यभिचारात् लिङ्गात् ध्माधेयोरुपपदयोश्च यथा-
सङ्गं न भवति ॥

पाणयो ध्मायन्ते येषु पाणिन्धमाः पन्थानः—‘उग्रपश्येरं-
मदपाणिन्धमाश्च’ इति खशि निपात्यते ॥

ध्मात्वा । ध्मातम् ॥

ष्टा गतिनिवृत्तौ ॥ ११४ ॥

तिष्ठति—‘पाष्ठा’ इति तिष्ठादेशः शिति ॥

तस्थौ । अधितष्टौ ‘स्थादिष्वम्यासेन चाम्यासस्य’ इति
त्वम् । स्थाता । स्थास्यति । अधिष्ठाता । अधिष्ठास्य-
पिपात् ‘उपसर्गात्’ इत्यादिना पत्वम् । तिष्ठतु । अतिष्ठत् ।
चहरे । आशिषि स्थेयात्—‘एङिङि’ इत्येत्वम् । ‘वाऽ-
मिपत् इति विकल्पस्तु न भवति, अन्यग्रहणेन घुमास्थादिप-

येदासात् । अस्यात्—‘गातिस्था’ इति सिचो लुक् । अ-
ध्यष्टात्—‘प्राक्सितादङ्चवायेऽपि’ इति पत्वम् ॥

तिष्टासति । तेष्टीयते । ‘धुमास्था’ इतीत्वे द्वित्वम् ॥

तास्थाति । तास्थीत ‘ई हल्यवोः’ इतीत्वम् । तास्थति—
‘श्राम्यस्यो’ इत्याल्लोपः ॥

स्थापयति । अतिष्ठिपत्—‘तिष्ठतेरित्’ इति चङ्गरे णाबु
पधाया इत्वम् । शिषा निदेशात् अतास्थपत् इत्यत्र न भवति ॥

सन्तिष्ठते । सन्तस्थे । संस्थाता । संस्थास्यते । सन्ति-
ष्ठतात् । समतिष्ठत । सन्तिष्ठेत । आशिषि—संस्थाभीष्ट—
‘समवप्रविम्यस्य’ इति तद् ॥

लुङि—समस्थित । ममस्थिपाताम् इत्यादि । ‘स्याञ्चोरिच्च’ इति
सिचः कित्त्वम्, तिष्ठतेश्चेकारः । ‘ह्रस्वादङ्गात्’ इति झलि सि-
ञ्जुक् सन्निपातपरिमापया नेति भयतावुक्तम् । सिचः कित्वाप्र-
त्ययलक्षणेन गुणो न भवति । एवमवतिष्ठते प्रतिष्ठते इत्यादि ॥

नित्यं शब्दं आतिष्ठते—प्रतिनानातीत्यर्थः । ‘आड’ स्थः
प्रतिज्ञाने’ इति तद् । अर्थस्वभावादयमाहूर्त्तः ॥

तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः । स्थानेन स्वाभिप्रायं प्रकाशयती-
त्यर्थः । प्रकाशनमर्थः अनेकार्थत्वाद्वातृनामिनि कश्चित् । ‘स्थान-
दुद्’ इत्यत्र पदमजयां तु स्थानेन स्वाभिप्रायप्रकाशनमर्थ इत्य-
क्तम् । ‘स्थानदुद्’ इति शीघ्रस्थानस्य सम्प्रदान्तर्यम् ।

धर्माध्यक्षे तिष्ठते । तत्त्वनिर्णयमपेक्षमाणस्तिष्ठतीत्यर्थः । 'प्रका-
शनस्थेयास्ययोश्च' इति तद् । प्रकाशनं स्वाभिप्रायाविवर्णनम् ।
स्थेयास्यास्या स्थेयास्या । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थेयः । रूढश्रायं
वेवादपदस्य निर्णेतारि । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थेय इत्यत्रप्रकरणा-
देना विवादपदनिर्णेतुं प्रतीतिः न तु शाब्दीत्यात्मनेपदाभावो
हरदत्तेनोक्तः । कुटुम्ब उत्तिष्ठते । तदर्थं धृते इत्यर्थः ।
'उदोनूर्ध्वकर्मणि' इति तद् । ऊर्ध्वकर्मणि—आसनान् उत्ति-
ष्ठति । अत्र 'उद ईहायां' इत्युक्तत्वात् अनूर्ध्वकर्मण ईहाया
विशेषणान् 'अस्मान् आमात् शनं उत्तिष्ठति' इत्यत्र ईहाभा-
वत्तद्भवति । उत्पद्यत इति ह्यत्रार्थः ॥

ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते । ऐन्द्र्या श्रद्धा गार्हपत्यमभिधत्त
इत्यर्थः । 'उपान्मन्त्रकरणे' इति तद् । मन्त्रः करणं
पस्यार्धम्य स मन्त्रकरणः । तदर्थोत् उपोपसृष्टात् स्यः तद्
इति सूत्रार्थः ॥

आदित्यं उपतिष्ठते । पूजयतीत्यर्थः । गङ्गा यमुनां वप-
तिष्ठते । संलिप्यते इत्यर्थः । रानरीयान् उपतिष्ठते । मित्री-
करोति इत्यर्थः । अयं पन्थाः स्तुत्रं उपतिष्ठते । प्राप्नोती-
त्यर्थः । 'उपादेवपूनामङ्गतिरुणमित्रकरणपथिष्विति यक्तव्यम्'
इति तद् । 'आज्ञां मनीषानिनयादुपास्युः' इत्यत्र भट्टिच्छोके
देवपूनादिभ्योऽन्योऽर्थः इति तद् वृत्तः ॥

अर्था रानानमुपतिष्ठते उपतिष्ठति इति वा । निष्पुस्तमर्पनी-
त्यर्थः । उपमृष्टोऽयमर्थान्नगृह्यता मर्मरुः । 'वा निष्पायाम्'
इति तद्विरुद्धः ॥

इत्यत्र तु गावः तिष्ठन्त्यस्मिन्निति प्रथमान्ते गोशब्दे उपपदे
'घञर्थे कः' इत्याधिकरणे कः ॥

भूतपूर्वं गोष्ठं गोष्ठीनम् । 'गोष्ठात् सन् भूतपूर्वं' इति
भूतपूर्वत्वोपाधिकार्यात् । गोष्ठात् स्वार्थे खन् । गोष्ठी—इति
गौरादित्वात् ङीप् ॥

सव्येष्ठः—इत्यत्र 'हलदन्तान्' इत्यलुक् । एवं परमेष्ठिदि-
विठयोरपि । यद्वा—अत्रेव सविभक्तिकनिर्देशसामर्थ्यादलुक् ॥

अपठ इति वृत्तिमृपादाय 'अपाठ इति क्वचित्पाठः । तत्र
'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः' इत्युक्तं न्यासे ॥

कुष्ठ इत्यत्र यद्वा कुशब्दे निपातः तदा प्रथमान्तेऽस्मिन्नुपपदे
विधिः । अथ अनिगणः तदा मतम्यन्त इति च न्यासे ॥

सव्येष्ठा । सव्येष्ठी । सव्येष्ठा सारथिः । 'स्थास्थिन्
स्थूणामिति वक्तव्यं' इति पत्वम् । अत्र स्थाशब्दे विवदन्ते—
'सव्ये स्थश्चन्द्रमि' इति ऋगन्तस्य च 'नयनेर्ङिच्च' इत्यत
ङिदित्यनुवर्तनान् डित्त्वान् टिन्त्येपि 'ऋदुशनम्' इति अनसि
सर्वनामस्थानदीर्घत्वमिति न्यासे । प्रदीपादौ तु स्थाशब्दः क्वि
बन्तः 'ईत्वे वकारप्रतिषेधः' इति घुमास्यादेना ईत्वं :
भजतीति । अनयो. क्विबन्तपक्षो न्यास्यः । ऋगन्तस्ये स्थ
इत्येव स्थशब्दस्यापि पत्वे मिद्धे तदुपादानमनर्थकं स्यात् । 'द्व्येष्ठाः'
'स्थेष्ठाः' इत्यादयश्च प्रयोगा नोपपद्यन् । तत्र 'ईत्वे वकारप्रति
षेधः' इत्यस्य आप्ये प्रत्याग्यानाम् अत्रेव स्थेत्यस्य निर्देशा
इत्याभावा इति वाच्यम् । परमेष्ठि इत्यत्र 'परमे म्यः ङिच्च
इति न्तत्ययः । कित्वादाकारणेषः ॥

सुटु । टुटु—‘अपटुस्सुटु स्यः’ इति कुप्रत्ययः । मृग-
नादित्वात्कुप्रत्यय इति न्यासकारवचनात् अयं योग उहितः
नीयते । ‘सुपामादिषु च’ इति पत्वम् । ‘उपसर्गात्सुनोति’
त्येव सिद्धे, सुपामादिष्वनयो. पाठोऽनुपसर्गोऽर्थः । यदा सुशब्दः
ज्ञार्थस्तदा ‘सुः पूजायाम्’ इति कर्मप्रवचनीयत्वात् एकमंज्ञा-
धेकारान् अनुपसर्गः । दुस्तूपसर्गप्रतिरूपकः । सौष्टवम् । टौष्ट-
वम् । युनादित्वात् भावकर्मणोरण् ॥

अपटु—अयमपि सुपामादिषु द्रष्टव्यः ॥

स्थाणुः—‘स्थाणु.’ इति णु. ॥

स्थविरः—‘अजिरशिशिर’ इत्यादिना किरचि अवादेशोऽ-
त्यस्य निपात्यते । स्थविरस्य भावकर्मणी—स्थाविरम् । युवा-
देत्वादण् ॥

दधित्थः । कपित्थः । ‘सुपि स्यः’ इति कः । पृषोद-
दित्वात्तत्तारस्य दकार. ॥

स्थाम बलम्—मनिन् । अश्वत्थेव स्थाप्रास्य अश्वत्थामा ।
अयमपि पृषोदरादिः । अश्वत्थान्नोऽपत्यं अश्वत्थामः । ‘स्थान्नो-
कार’ इति ‘दित्यदित्यादित्य’ इत्यत्र पाठादकारप्रत्ययः । अत्र
केवलस्य स्थान्न. अपत्येन सम्बन्धायोगात्तदन्तविज्ञानम् ॥

स्थलम्—‘स्थाचति’ इत्यादिना लः ॥

स्थाली—गौरादिः ॥

म्ना अभ्यासे ॥ ११५ ॥

आमनति । पाथेत्यादिना मनोदेशः शिति । अन्यत्र ग्लिवन् ।
मन्नावित्यादि ॥

आम्नाय — वजि यु० ॥

आम्नातः । आम्नातमनेन । आम्नातो व्याकरणे—‘इष्टा दिम्यश्च’ इति प्रथमान्तादनेनेत्यर्थे इति । ‘सप्तमीविधाने कस्ये न्विपयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम्’ इति कर्मणि सप्तमी ॥

नोचभावमभ्यस्यतीति निम्नम्—‘सुपि’ इति योगविभागात् । ‘आतोऽनुपसर्गे क’ इति वा क । नेर्नोचभाववचनत्वेन मन्य-
र्थस्याविशेषणान्न त प्रतीहोपसर्गत्वम् ॥

दिने आम्नायत इति यु० ॥ यु०शब्दो दिनवचन । दृश्यते च—‘धारयेरनु दृन्’* इति ॥

सुतरामाप्नायत इति सु० ॥ सु०शब्दो धनार्थे क ॥

दाण् दाने ॥ ९१६ ॥

यच्छति—‘पाद्या’ इति यच्छदेश शिति । अत्रैव ‘दाण्’ इति विशेषणार्थो णकार । प्रणियच्छति । घृत्वात् ‘नेर्गद’ इति णत्वम् । ददौ । दाता । दास्यति । य-
च्छु । यच्छेत् । आशिपि—देयात् । घृत्वात् ‘एर्लिङि’ इत्येकार । अदात्—‘गातिस्था’ इति निचो लृट् । प्रण्य-
यच्छत् । प्रण्यदात् । ‘अङ्घ्रवायेऽपि’ इति नेर्गदादिषु णत्व-
मिन्पुक्तम् ॥

दित्सति—‘सनि मीमा’ इतीसृभाव । ‘अत्र लोप’ इत्यभ्यामस्य लोप । ‘सस्यार्धगातुके’ इति तत्त्वम् ॥

‘देदीयते’—‘धुमास्था’ इतीति द्विवचनम् ॥

दादेति । दादाति । दात्त — ‘श्राम्यस्तयो ’ इत्यालोपे चत्वंम् । ‘पूर्वत्रासिद्धे’ इति वा ‘चत्वंविधिं प्रति’ इति बाह्योपस्य न स्यानिवत्त्वम् । लोटि हो ‘घसोरेदो’ इत्यन्यस्येकारे अभ्यासलोपे च देहि ॥

दापयति । अदीदपत् ॥

दास्या माला सम्प्रयच्छते कामुकः । स ता तस्ये ददातीत्यर्थः । ‘दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे’ इति समुपसृष्टात् तृतीयायुक्तादस्मात्तद् सा चेतृतीया चतुर्थ्यर्थे । उच्यते च चतुर्थ्यर्थे तृतीया ‘अशिष्टव्यवहारे चतुर्थ्यर्थे’ इति । पूर्वमूत्रे सम इति पष्ठचन्तमित्युक्तम् । तदेवात्रानुवर्तत इति मेण व्यवधानेऽपि तद्वति—दास्या माला सम्प्रयच्छते । संप्रादित । ‘स्याबोरिच्च’ इति सिच कित्त्व इच्च च । ‘ह्रस्वादङ्गात्’ इति सिचो लोपो ब्रलि । ‘दाण’ इति सानुबन्धकनिर्देशात् यङुकि नार्थं ताद्विधिरिति दास्या माला सम्प्रदादाति इति भवति ॥

गा प्रयच्छतीति गोप्रदः । ‘प्रे दाज्ञ’ इति ऋमण्युपपदे प्रोपसृष्टात् अस्मादणोऽपवाद क । ननु—‘आतश्चोपसर्गे’ इति कप्रत्ययेन प्रदशब्दं कृत्वा गोशब्देन पठोसमासे गोप्रद इति सिद्धे किं सूत्रेण । उच्यते—गा प्रयच्छतीति विवक्षायामणि गोप्रदाय इति स्यात्, यथा प्रादन्येनोपसृष्टाद्रोसम्प्रदाय इति, स मा भूदिति ॥

गोटः—‘आतोऽनुपसर्गे’ इति अनुपसृष्टत्वे क । ‘त रत्नदाय नितमृत्सुलोक रात्रिञ्चरा कान्तिमृतोऽध्यतिष्ठन्’ इति मटि-प्रयोगोऽयं ‘दय दान’ इत्यस्याणि द्रष्टव्यम् । यद्वा—‘श्या-

द्वचधा ' इत्याकारन्तलक्षणे णे दायशब्द व्युत्पाद्य तेन रत्नस्य
दायो रत्नदाय इति षष्ठीसमासो विधेय ॥

दारुः—' दाधेट्सिशदसदो रु ' इति रु ॥

दानीयो ब्राह्मण । ' कृत्यल्युटो बहुलम् ' इति सम्प्रदा-
नेऽनीयम् ॥

उपदीयत इति उपदा—' आतश्रोपसर्गे ' इत्यङ् ॥

देयम् । ' अचो यत् ' इति यति ' ईद्यति ' इतीस्वे गुण ॥

दत्त्वा । दत्तः । दत्तवान् । दत्तिः । ' दोदद्दो '
इति तकारादौ किति दद्वाव ॥

प्रत्तम्—' अच उपसर्गात् ' इति अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा
इत्यस्य योऽच् तस्य तकार स्तादौ मिति इत्याकारस्य तकारे । ' खरि
ष ' इति दकारस्य तकार । अत्र जच इति द्विरापत्ते ।
तत्रैकेनोपसर्गो विशेष्यते । परेण स्थानी निर्दिश्यते इत्यावारस्य
स्थानित्वलाभ । अन्यथा—' आदे परस्य ' इति दकारस्यैव
तकार स्यात् । अन्ये तु—' उपसर्गात् ' इति द्वितकारद्वयोऽप्य
मादेशो निर्दिश्यत इति अनेकाल्त्वात्सर्वादेश उर्वन्ति । तेषा
' अपो मि ' इत्यत्रैव तकारोऽनुवर्त्य । अन्यथा अङ्गिरित्या-
दावपि सर्वादेशत्व स्यात् ॥

नीचम् । सूचम्—' दस्ति ' दा इत्यस्य यस्तकारस्तदा-
दापुत्तरपदे इगन्तस्थोपसर्गस्य दीर्घ इति दीर्घ । चत्वंस्थाश्रया
मिद्वत्वात् तकारादौ द्वित्वमुत्तरपदस्य । येषा ' अच उपस-
र्गात् ' इति द्वितकारक आदेशस्तेषामाश्रयात्सिद्धिरनपेक्ष्या ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेप्यते ॥

इति वचनान् अवदत्तादौ अव उपसर्गात्तो न भवति । अत्रैव वार्तिके चकारात् अवदत्तादीनामवाधः । अत्रादिकर्मणीत्यर्थात् प्रदत्त-विशेषणम् । अन्ये तु—अवदत्तादौ अवाद्य उपसर्गप्रतिरूपका निपाता न तूपसर्गा इति तत्त्वस्य नास्ति प्रसङ्ग इत्याहुः ॥

मरुत्तिर्दत्तो मरुत्तः । ‘मरुच्छब्दस्योपसर्गान्तरम्’ इति उप-सर्गसंज्ञाविधानसामर्थ्यादनन्तत्वेऽपि तत्त्वं भवतीति व्याख्यातारः ॥

मदाय—‘न ल्यपि’ इति ‘बुमास्था’ इतीत्वं निषिध्यते । ल्यपः पूर्वं ‘अव उपसर्गात्तः’ इति न भवति, ‘अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् बाधते’ इति ॥

दानु—‘दाभाम्यां नुः’ इति नुप्रत्ययः ॥

देष्णुः—दानशीलः । ‘गाभाम्यां न’ इतीप्शुः ॥

दायति इति शोघने गतम् ॥

हृ कौटिल्ये ॥ ९१७ ॥

हुरति । जह्वार । जह्वरु । जह्वर्य । जह्वरिच क्रादि-नियमादिह । यल्लि तु—‘अचस्तास्वत्’ इति निषिध्यते । ‘कृतश्च संयोगादेर्गुणः’ इति लिटि गुणः । अथ च वृद्ध्या पूर्वविप्रतिषेधेन स्वविषये बाध्यते ॥

ह्वर्ता । ह्वरिष्यति—‘ऋद्धनोत्स्ये’ इतीट् । ह्वरु । अह्व-रत् । ह्वरेत् । आशिषि ह्वर्यात्—‘गुणोत्तिसंयोगाद्योः’ इति अतोः

ऋकारान्तस्य सयोगादे यकि यकारादौ आर्धधातुके लिङि च गुण इति गुण । अर्द्धार्पीत् अर्द्धार्ष्टम् ॥

यकि—हृर्यते । लिङीव गुण ॥

यदाऽऽशीलङि लुङिचात्मने पद तदा ‘लिङ्गिचोरात्मनेपदेषु’ इत्यधिरुत्य ‘ऋतश्च सयोगादे’ इति पक्षे इटि व्यतिहृरिपीष्ट । व्यतिहृरिपीयास्ताम् । व्यसहृरिष्ट । व्यसहृरिपाताम् । इत्यादि । इडभावे—व्यतिहृपीष्ट व्यसहृत् । इत्यादि । ‘लिङ् सिचावात्मनेपदेषु’ इत्यधिरुत्य ‘उश्च’ इति कित्त्वविकल्पनात् न गुण । अलि सिज्जेष ॥

जुहूर्पति—‘अज्जनगमा सनि’ इति दीर्घे ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य’ इत्युत्वे रपरत्वे च ‘हलि च’ इति दीर्घ ॥

जाहृर्यते—‘गुणोत्तिसयोगाद्यो’ इत्यधिरुत्य ‘यङि च’ इति गुण । जहृर्ति जहृत् इत्यादि । लोटि हे हित्त्वात्—जहृहि । उत्तमे जहुराणि । लङि अजहृ ॥

हृतम् ॥

स्वृ शब्दोपतापयोः ॥ ९१८ ॥

स्वरति । सस्वार । सस्वरतु । सस्वर्य । सस्वारिय । सस्वारिव । सस्वारिम । ‘स्वरतिमृति’ इति बलादाविद्धि-कृत् । अत एव तामो नित्यानिट्त्वामात्रान् ‘अचस्तास्वत्’ इति निषेधो न भवति । नापि ‘ऋनो मारद्धानस्य’ इति निषेध, यतोऽय ‘अचस्तास्वत्’ ‘उपदेशेत्वन’ इति निषेधावृ-

कारान्तेकविषयाविति नियमयन् अर्थात् अनृणारान्तेषु पाक्षिकत्व-
मात्रकलः । 'अच्युक्तः किञ्चि' इतिनिषेधेन पुरस्तात्प्रतिषेधका-
ज्जटारम्भमामर्थोत्तरस्यापि स्वरत्यादिविकल्पस्य बाधान् वक्ष्यमोः
क्रादिनियमेन नित्यमिडेणेति । नचमन्नव्यं—'अच्युक्तः किति' इति
निषेधस्य बाधकं क्रत्यादिनियमं स्वरत्यादिविकल्पः परत्यान् बा-
धेनेति । अस्मिन् प्रमक्ते पुनर्बाधकस्य निषेधस्यापि प्रसङ्गात् ।
अस्ति च त्रिद्वं पुरस्तादारम्भमाणेनापि प्रतिषेधेन स्वरत्या-
दिविकल्पस्य बाधने । यदयं स्वरतेः 'सनीयन्त' इत्यादिना
इद्विकल्पं शास्ति । इदं च 'मनि ग्रहगुहोश्च' इति उगन्तानां
सन्त्यारम्भमाणेन निषेधेन परस्यापि स्वरत्यादिविकल्पस्य बाधेना-
थेयत् । येषां तु दर्शनम्—यावान् कश्चनेदभावाः प्रतिषेध-
निषन्धानो विकल्पनिषन्धानो या स सर्वः क्रादिमुत्रेण नियम्यन्
इति । तेषामत्र धृत्यपि नित्यमिडा भाव्यम् ॥

स्वर्ता, स्वरिता । स्वरिप्यति—'ऋद्धनोः स्ये' इति
नित्यमिड् विप्रतिषेधेन । स्वरत् । अस्वरत् । स्वरत् । आशिपि—
स्वर्पात् । 'गुणोर्तिमंयोगाद्योः' इति गुणः । अस्वारीत् ।
अस्वारिष्टात् । अस्वार्पात् । अस्वार्ष्टात् । सिस्वरिपति, मुस्वृ-
र्पति—'सनीयन्त' इत्यादिना इद्विकल्पः; इदभावे 'अग्न-
गमां सनि' इति दीर्घे 'उद्योष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्ते रपर 'हलिच'
इति दीर्घः ॥

मास्वर्यते—'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' 'यडि च' इति गुणः ॥

सस्वर्ति । सस्वृतः । इत्यादि । सस्वरिता इत्यादौ
स्वरत्यादिविकल्पस्य न प्रसङ्गः, स्वरतीतिशेषा निर्देशात् ॥

स्वारयाति । असिस्वरत् ॥

संस्वरते—‘समोगमृच्छिप्रच्छिउस्वरत्यर्तिश्रुदिविभ्यः’ इति समु-
पमृष्टादकर्मकादस्मात्तद् । संसस्वरे । मंसस्वरिपे । निति लिटि
स्वरत्यादिविकल्पो नेत्युक्तम् । तेन कादिनियमात् नित्यमिद् ।
संस्वरितासे, संस्वर्तासे । मंसवरिप्यते—‘रुद्धनोः स्ये’
इति नित्यमिद् । सस्वरताम् । संस्वरेत । आशिपि—सं-
स्वारिपीष्ट । सस्वृपीष्ट । लुङि—समस्वारिष्ट, समस्वृत ।
इडभावे इरतिवन् । ‘उश्च’ इति नित्यादगुणत्व तद्धिधौ स्वरतीति
तिपा निर्देशात् मंसस्वर्ति इत्यादो न तद् ॥

स्वृत्वा । स्वृतः—‘श्रच्युक् किति’ इति नित्यमिणिगपेधः ॥

स्वरुः—यूपे उद्यमाने प्रथमपतितश्शकलः, वज्रश्च
‘शृस्वृस्तिहि’ इत्यादिना उपत्यय ॥

स्मृ चिन्तायाम् ॥ ९१९ ॥

मातु स्मरति । इत्यादि इरतिवन् । ‘अधीगर्थे’ इति
कर्मणि शेषे पठौ । मुस्मूर्पते—‘ज्ञाश्रुस्मृदशा सन’ इति तद् ।

स्मरयाति इत्याध्याने वटादिपाठान् । अन्यत्र—स्मारयाति
असस्मरत्—‘अत्स्मृदस्वर’ इत्यभ्यासस्याकार इत्यापवादः ॥

अधमनेकार्थत्वात् विस्मरणे चिन्तादपक्रमणे च वर्तते ॥

अनन्तर ‘इ वरे’ इति वचिपञ्चते । द्वितीयादि इरतिवन् ।

द्वयते सद्वियते इति द्वारम् । द्वारे नियुक्तो द्वौवारिक ।
 'तत्र नियुक्त' इति ठकि 'द्वाराक्षीना च' इति वृद्धिप्रतिषेध
 ऐजागमश्च । द्वारादिषु तदादिविज्ञानात् द्वारपात्रस्येद द्वौवारपा-
 लम् इत्यत्रापि वृद्धि प्रतिषेध ऐजागमश्च भवति ॥

द्वा इति ण्यन्तात् द्विपि ॥

सृ गतौ ॥ १२० ॥

सरति । मसार । सस्रतुः । सस्रुः । ससर्थ । ससृव
 अजादाववृद्धिविषये यण् । आदिपाठवन्नित्वम् । सर्ता । मरिष्यति
 'ऋद्धनो स्ये' इतीद् । सरनु । असरत् । सरेत् । स्रियात्—
 'गिह् शयग्लिह्स्तु' इति रिडादेश । असार्पीत् । असार्ष्टीम् ।
 'सर्तिशास्ति' इत्यङ्गिदो अविद्यमानशपा शासिना साहचर्यान्
 सत्येत्योरप्यविद्यमानशपोर्जीहोत्यादिकयो ग्रहणमिति नास्याङ्गिस्ति ॥

सिसीर्पति—'अज्जन' इति दीये 'सन्वत' इतीत्वे रपरे
 'हलि च' इति दीये द्विर्वचनम् ॥

सेसीयते—'रीदृत' इति रीद् ॥

सर्सति । सर्मृत । इत्यादि ॥

सारयति । असीसरत् ॥

यदाऽय सरतिर्वेगितगमने वर्तते तदा पाघादिना शिल्पप्रत्यये
 षादेशे भावति इत्यादि ॥

उपसर्ग्य गर्भग्रहणे प्राप्तकाग । ‘उपसर्ग्य काल्या प्रजने
इति यति निपात्यते । प्रजने गर्भग्रहण तत्र प्राप्तका
चेत् इत्यर्थ । अन्यत्र ण्यति—उपसर्ग्य ॥

सूर्य —‘राजसूर्यमूर्य’ इति क्यपि उत्वे निपात्यते । सुव
तेर्वा रुडागमे । सूर्यशब्दात् प्रत्यया सुवतो प्रदर्शयिष्यन्ते ।

साधु सरतीति सरक —‘पृमृत्वस्समभिहारे वुन्’ इतिवुन्
समभिहारेणात्र साधुकारित्वमुच्यते । तथा च वार्तिकम्—साधु
कारिणि वुन्विधानमिति ॥

पुरस्सरतीति पुरस्सर —‘पुरोअतोअ्रेषु सर्वे’ इति ट । ए
अत्रतस्सरः । अग्रेसर इति । ‘त पुरुषे कृति’ इति सप्त
म्य अलुक् । अत्र न्यासात्रेययो अग्रे इत्येकारान्तत्वं निपा
तनादित्युक्तम् । अग्रस्सरति अग्रेण सरति इत्याशवपि एका
रान्तत्वं फलमिति च । एव हि—‘सवरुणावरुणाग्रसर रुषा
‘आयोधनाग्रसरता त्वयि वीर याते’ इत्यादयः प्रयोगाश्चि
न्त्यास्त्यु ॥

पूर्वं सरति इति पूर्वसर.—‘पूर्वे कर्तरि’ इति कर्तृवा
निनि पूर्वशब्द उपपदे सतेष्ट । कर्तुरन्यत्राणेषु । पूर्वदेश मर
तीति पूर्वसार. इति । उदासारी । प्रसासारी—‘उत्पतिम्या
माहि सतैरुपसङ्ख्यानम्’ इति णिनि ॥

परिसारी—‘सपृच’ इत्यादिना विनुण् ॥

सरण.—‘जुचङ्म्य’ इत्यादिना युच् ॥

सृमर —‘सृपस्यद क्मरच्’ इति क्मरच् ॥

सृत्वरः—‘इणशनिमनिम्यः करप्’ इति करप् ॥

सृन्वरी—‘टिड्ढाणम्’ इति टीप् ॥

सस्त्रिः—‘भाषायां घानृष्टमृगमिननिम्यः’ इति किकिनो-
रन्यतरः । टिड्ढावान् द्विर्वचनम् ॥

सारः—वाक्यान्तरस्थायी । ‘सृ स्थिरे’ इति र्त्तरि वन् ।
स्थिरादन्यत्र सता । भावादौ वनि—मार । अथमुत्कर्षं
पृष्ठिद् । न्यायादनेने नपुंसकलिङ्गः । अतिमार्गे व्याधिः ।
विमारी मत्स्यः । मार्गे वचम्—‘व्याधिमत्स्यबलेषु’ इति
वन् । अस्थिरार्थमिदं वचनम् । अनीमारः—‘उपमार्गस्य गम्य-
मनुष्ये’ इति दीर्घः । अनीमार्गेऽस्यास्तीति अनीमारकी ।
‘वातानिसाराम्या कृत्तव’ इति मन्वर्थे इति, रुमागमश्च ॥

भासारः—भागे ‘अर्ताणि न कारके मंज्ञायाप्’ इति
वन् । ‘रुद्धोरन्नमुमद्यप्रमर निषेने’ इति भागे यादृक्यादप् ।
एवं विसर इत्यपीत्यात्रेयः ॥

उपसरो गताम् । स्त्रीगतीषु पुंगवानां गभांनानाय प्रथम-
मुपमरगमृत्त्यने । ‘प्रनेने मनेः’ इत्यप् ॥

परिमरः । अवमरः—‘पुंमि मंज्ञायाप्’ इति वरणाति-
ररणयोः वः । परितः मर्णां परिसर्या—‘इच्छा’ इत्यत्र
‘परिसर्यापरिसर्यामृग्या’ इति भागे ते यकि गुणः ॥

वेमारिणः मन्मथः—‘निनग्निं मन्मथे’ इति निनग्नि-
शब्दात् मन्मथृतेः सार्धेऽप्रत्ययः, ‘इनग्निपत्तये’ इति म-

रुतिभावः । अस्मादेव विसारिण इति निर्देशादण्सन्नियोगेन णिनिः
ग्रहादित्वाणिगनिरित्यात्रेयः । एवं हि पृथक्प्रयोगार्हः स्यात्
ग्रहादिषु तु न दृश्यते च । प्रतिषिद्धश्चास्य न्यासपदमञ्जर्यो
पृथक्प्रयोगः । पृथक्प्रयोगमसहमानेनैव न्यासकारेणापि ग्रहादित्वा
णिगनिरित्युक्त्वा अत एव निपातनादित्युक्तम् । निपातनं च प्र-
त्ययसन्नियोगेनैव ॥

सृणीका लाला—‘सर्तेर्नुट् च’ इति ईकन्प्रत्ययः नुडागमश्च ।

सार्थ—‘मर्तेर्णिच्’ इति थन्प्रत्ययः ; णित्वाद्बुद्धिः ॥

सर्वः—‘सर्वनिवृष्व’ इत्यादिना वन् । अत्र वक्तव्यं सर्वं
पर्वनावुक्तम् ॥

सरयू—‘सर्तेरयू’ इत्ययू ॥

सरया भवं सारवम्—‘दाण्डिनायन’ इत्यादिनाऽणप्रत्ययेऽ-
यूशब्दलोपो निपात्यते ॥

सरणिः—‘अर्तिस्तुमुहुसृधृषमि’ इत्यादिना अनिप्रत्ययः ॥

सरित्—‘हमृरुहि’ इत्यादिना इतिप्रत्ययः ॥

सृणिः—‘सृवृषिम्यां किञ्च’ इति निप्रत्ययः ॥

सरः—अमुन् । सरसी—‘वर्तमाने पृषदृहन्महज्जगत्सरसां
शतृवच्च’ इति शतृवद्भावात् ङीप् ॥

मारङ्गः—‘सृवृडोर्वृद्धिश्च’ इत्यङ्गच्प्रत्यये वृद्धिः ॥

अश्व्यः सृना इति अप्सरा—‘अङ्गिरा अप्सराः’ इत्य-
मुनि निपात्यन्ते । उणादिवृत्तौ तु—अप इति सौत्रो धातुः,

अस्मान् परस्मिन्प्रत्यय इत्युक्तम् । 'स्त्रिया बहुवचनम्' इति बहुवचनम् प्राधिकम् । तदुक्तम्—'अप्सरस्सुमनस्सिक्तावर्षाणा बहुवचनम् प्राधिकम्' इति । अप्सरा इवाचरति अप्सरायते— 'कृते क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङि मलोप । तत्र विभाषा ग्रहणम्य व्यवस्थितविभाषाश्रयत्वान् इह नित्य सलोप । उक्तं च—

ओजमोऽप्सरसो नित्य पयमस्तु विभाषया । इति ॥

सारम्—'सर्तेर्णिच्' इति अयिन्प्रत्यये णित्वावृद्धिः ॥

ऋ गतिप्रापणयोः ॥ १२१ ॥

ऋञ्छति—'पाद्या' इत्यादिना शिति ऋञ्छदेशः । आर । आरतु । आरिष । आरिच—'णिच्' इत्यधिकृत्य 'ऋञ्छयुताम्' इति गुणः । तत्र हि ऋतामिति मवर्णदीर्घणार्ति ऋतारान्ताश्च निर्दिश्यन्ते । वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिः । तत्र गुणवृद्धयो 'द्विवचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् ऋशब्दस्य द्विवचने अभ्यासम्योरदत्ते ह्रस्वदेशे 'अन आदे' इति दीर्घे पुनरुत्तरखण्डस्य गुणवृद्धयो मवर्णदीर्घः । वगदौ च क्वादिनियमान्ति । भञ्ति तु 'प्रतो भारद्वाजस्य' इति निषेधेन बाधित्वा 'इडत्यर्तिव्ययतीनाम्' इतीड् । अर्ता । अरिष्यति—'ऋद्धनोस्ये' इतीड् । ऋञ्छतु । आर्छित् । ऋञ्छेत् । आशिपि—अर्यात्—'गुणोर्तिमयोगाद्यो' इति गुणः । मवर्णार्तिग्रहणेण भौवादिवन्मोहत्यादिवयोर्द्धयोरापि अरणमिति स्थितं व्याख्यानेषु । अत एवार्ताति साधारणनिर्देशः ऋन । भौवादिङ्मात्रग्रहणे ऋञ्छतीति वक्तव्यम् । औहोत्यादिभ्यस्तु शप् छौ इत्यतीति । 'अर्तिपिपत्याश्च' इत्यत्र 'छौ' इत्यपिकारान् भौवादिभ्य न

संभव । 'सार्तिशास्त्यार्तिम्यश्च' इत्यद्विवावपि शासिना अविद्य-
मानशपा साहचर्यात् सत्यर्ती अप्यविद्यमानशपौ गृह्येते इति ह्युक्तम् ।
तेनास्य लुङि आपीत् । आर्षीम् । इत्यादि भवति ॥

अरिरिपति—'स्मिपूहृञ्जुशा सनि' इतीट् । अत्र ऋ
इति भावादिव जोहोत्यादिकयोर्द्वयोरपि ग्रहणम्, 'अच्छत्युता'
इतिवत् । अत्र द्विर्वचनात्परत्वात्पूर्वं इटि गुणे रपरत्वं 'अजा
देद्वितीयस्य' इति रिशब्दस्य द्विर्वचनम् । द्विर्वचनेऽचि इति
नात्र स्थानिवत्त्वम्, 'सन्यडो' इत्यस्य पष्ठचन्तत्वात् । न च
कार्यं निमित्तत्वेनाश्रीयते । अत्र हरदत्त—यत्र सप्तम्या निमि
त्तत्वं श्रुतं तन्निमित्तम् । न तु तद्भावभावितामात्रमिति ॥

अरार्यते—'सूचिमूली' इत्यादिना यदि 'यदि च' इति
गुणे 'नन्द्रा' इति निषेधस्य यकारपररेफस्य प्रतिषेध इति
बाधात् रेफादेर्द्विर्वचने 'दीर्घोऽक्ति' इति दीर्घः ॥

अरति । अरियति—ऋशब्दस्य द्विर्वचने अम्यासस्योरटत्वे
हलादिशेषे 'अतश्च' इति रुग्निग्रीक । उत्तरखण्डस्य गुण ।
अत्र रीग्रीकोर्न रूपभेदः । उभयत्रापि 'अम्यासस्यासवर्णे' इति
यण भाव्यत्वात् । इट्क्षे—अररीति । अर्यरीति । तसार्द्धे द्वित्वा-
दुत्तरखण्डस्य न गुण इति अर्तत् । अरियत् इत्यादि । हा
ऋशब्दस्य द्विर्वचने अम्यासकार्ये रक्वि च 'अदम्यस्ताद्'
इति झेरङ्गावे परखण्डस्य यणि 'रोरि' इति रेफस्य लोपे 'द-
लोपे' इति दीर्घः—आरति इति भवति । 'पृ०
स्थानिवन्' इति निषेधात् 'रोरि' इति लोपः 'उ-
इति न यण स्थानिवद्भावः । रीग्रीको ऋकारमाश्रिते 'सरा' इत्य-
सौत्रो ६

यमाश्रित्य तस्य यणि अरियति इति भवति । न च 'लोपो
ज्योतिर्' इति यलोपप्रसङ्गः, 'अचः परिमन्' इति यणः
स्थानिवच्चात् । न चास्ति यलोपं प्रति न स्थानिवदिति.
'स्वरदान्यलोपेरु लोपानादेशो न स्थानिवत्' इति वचनात् ॥

अरपि, भरियपि । अरापि, अरियपि । अरुवः, अम्-
युवः । अरराद्यकार, अरियगभकार । अररिता, भरि-
यतिना । अररिष्यति, अरियरिष्यति । अरर्तु, अरियर्तु ।
अरुहि, अरियुहि । टित्वात्र गुणः । अरराव ।
अरियराव । आटि पिच्चाट्टणः । लटि अम्यामस्य रुक्
परस्य गुणे निट्पिषो. हृच्चादिद्येपे रेफस्य विमर्तनीये
अङ्गम्याटि आटः रिग्रीकोम्यिटि—आरियः । आरुताम्,
आरियुताम् । बहुवचने 'नुमि च' इति गुणे—आरुः ।
आरियरुः । लिटि—आरुयात्, अरियुयात् । आशिपि—
आरियात्—'रिद्वयान्दु' इति रिदादेशे 'गेरि' इति लोपे
ह्रस्वोपदेशः । रिग्रीकोम्यिटि परस्य रिदादेशस्य स्थानि-
यन्तात् यलोपामोरे आरिगूयात् । यणेषांवि प्रति न स्थानि-
यदिति नृ न भानि. तस्य लोपानादेशविषयस्यात् । 'गुणोर्दि'
इति गुणः दित्वा निदेशात् भवति । लृटि—आरारीन्,
आरियागीन् । इत्यादि ॥

अर्पयति—'अर्नाद' इति पुर । 'पुग्नद्रूपस्य' इति
[ग] । मा भवान् कर्पयत्—'उम्' इति पक्षे ककारो
लोपादः । णिलोपस्य 'द्विर्वचनेर्' इति स्थानिवन्तात्
नेङ्गस्य द्विर्वचनम् । ककाराभावात्ते गुणे 'कन्दाः' इति
द्विर्वचननिर्णयान् पिशब्दद्विर्वचने मा भवान् अर्पयत्

इति भावनि । श्रिता निर्देशात् यद्गुणि पुगभावात् अरारयति
इति भवति । रिग्रीप्पक्षे अरियारयति इति ॥

उपाधेति—‘उपसर्गादिति धातो’ इति अवर्णान्तादुपसर्गात्
ऋकारादौ धातो परे पूर्वपरयोर्वृद्धि । सा च ऋर्णस्यानिका
इति रपरत्वम् ॥

आर्य —‘अर्थं स्वामिवेश्यो’ इति यति निपात्यते ।
स्वामिवैश्याम्यामन्यत्र ‘ऋहगेर्यन्’ इति ण्यत्—आर्य । स्त्रि
याम्—आर्या । आर्याणी—‘आर्यस्तत्रियाम्या च’ इति ङीपा-
नुसो । पक्षे विना पुयोग स्वार्थ एवाय मिधिरिति वृत्ति ।
तेन पुयोगे नित्य ङीप् भवति—आर्य इति ॥

अरिन्नम्—‘अर्तिलूधूसू’ इति वरणे इत् ॥

आरा—प्रतोड । ‘आरा शस्त्रम्’ इति भिदादिपाठादद्
वृद्धिश्च । अन्यत्र—आर्तिः—‘उपसर्गात्’ इति वृद्धि ॥

ऋणम्—‘ऋणमाधमण्य’ इति निष्ठान्त्ये निपात्यते । अधम
ऋणे अधमर्ण । अत एव निर्देशात् मत्तन्यन्तेन समास ।
अधममृणमस्येति बहुव्रीहिर्वा । निष्ठान्तस्य परनिपात अत एव
निर्देशात् । तस्य भाव आश्रमर्ण्यम् । इदं च कालान्तरदेय
विनिमयोपलक्षणार्थम् । तेन उत्तमर्णः इत्यपि भवतीति वृत्ति ।
‘धारेरुत्तमर्ण’ इति निपातनात् वा । पूर्ववत्समास । प्रगत
प्रवृद्ध वा ऋण प्रार्णम्—‘भ्रादयो गत्याद्यर्थे प्रथमया’
इति समास । वत्सतरार्ण । कम्बलार्ण । वसनार्ण । विशेष-
णसमास । ‘प्रवत्सतरकम्बलवसनानामृणे’ इति वृद्धि । ऋणा-

र्णम्—ऋणापाकरणार्थं यदुपादीयते तदुच्यते । पटीसमाम् ।
दशार्णो देश नदी च । विशेषणसमाम् यथान्यचिद्व्यु-
त्पाद्य । 'उणदशाम्या च' इति वृद्धिः । दशार्णमपहाय
सर्वं वदुव्रीहयो वा । लिङ्गं तु विशेष्यायत्त द्रष्टव्यम् । आ-
मर्ण्यादन्यत्र—ऋत । मुखेन ऋत सुसार्तः—'नृते च
वृतीयासमासे' इति वृद्धिः । अन्यत्र—परमर्त ॥

आर्त इत्यत्र आन्त्युपपत्ते 'उपसर्गादिति' इति वृद्धिः । आत्रे
यस्तृ—सोत्राद्वृत्ते धातोरचि प्रज्ञाद्याणि व्युत्पादयत् । अन्य
थाऽपि सिद्धे कोऽयं यत्न इति न जानीम ॥

अरु—'अतिपृथग्विपिजितनिःप्रतिपिम्भो निन्' इत्युत्तिप्रत्यय ॥

अरुक्रोति—'अरुर्मन' इति च्विप्रत्यये सङ्गेप । 'च्वा
च' इति दीर्घः ॥

अर्श—'अर्शेर्गुणशुर् न' इत्यमुन्प्रत्ययः, शुडागमश्च । अशाऽ
स्यास्तीति अर्शस—'अर्शआदिभ्योऽन्' इत्यच् प्रत्यये ॥

अर्म—'अर्तिस्तु' इत्यादिना मनिन् । अरु—असुरविशेषः ।
'अतेरु' इत्यरु ॥

अर्म गाल । 'अर्तिगभ्यामभन्' इति भन् ॥

अर्मन्—स्वार्थे कन् ॥

अर्थ—'उपिकृषिगार्तिभ्यस्थन्' इति थन् ॥

ऊर्म—'ऊर्मेरु' इति मिप्रत्यय ऊर्मारश्चादेशः ॥

अर्मा—'त्तामादिपद्यानिपुशभिभ्यो मनिप्' इति वनिप् । अ-

वन्तौ—‘अर्चणस्त्रमावनज ’ इति असौ तृ इत्यदेश । ऋदि-
च्चात् ‘उगिदच्चाप्’ इति नुप्, ऋवती इत्यत्र ङीप्च भवति ।
अनज इति वचनात् अनर्वाणो इत्यत्र नायमादेश ॥

निर्दृथ साम । ‘अने निरि’ इति निर्युपपदे थकप्रत्यय ॥

अराणिः—‘अतिसृधृधमि’ इत्यादिना अनिप्रत्यय ॥

अरुण —‘अर्तेश्व ’ इत्युन-प्रत्यय ॥

ऋतुः—‘अर्तेश्वतु ’ इति तुप्रत्यय । निश्चिति तत्रानुवृत्तेर्न
गुण ॥

ऋतु प्राप्तोऽस्य आर्तव्यं पुष्पम्—‘ऋतोरण्’ इति ‘तदस्य
प्राप्तम्’ इत्यरिमन्विषये अणप्रत्यय ॥

ऋतु देवताऽस्य ऋतव्यम्—‘वाश्वृगपिपुपसो यत्’ इति
‘साऽस्य देवता’ इति निषये यत् । ‘ओर्गुण ’ ‘वान्तो यि प्र-
त्यये’ इत्यवादेश ॥

अररं क्वाटम्—‘अर्तिकमि’ इत्यादिना अरप्रत्यय ॥

इरिणं ऊपरम्—‘अर्त किदिनश्च’ इतीन्प्रत्यय । कित्त्व-
वचनान्न गुण । वातोरिकारादेशश्च ॥

अर्णः—‘अर्तेर्नुद् च’ इत्यमुन्प्रत्यय, नुडागमश्च ॥

अर्णव —‘अर्णमो लोपश्च’ इति मत्वर्णये वप्रत्यये सन्नेप ॥

गृ घृ सेचने ॥ ९२२-९२३ ॥

गरति । जगार । जग्रतुः । जगर्थ । जगिष्व । गतां ।
गमिष्यति । गरतु । अगारत् । गमेत् । आशिषि—ग्रियात्—
'गिह्य' इति रिङ् । अगार्पात् ॥

जिगीर्षति—'जज्जन' इति दीरे ऋत इत्वे रपरे, 'हलि
ष' इति दीरे ॥

जैग्रोयते—'रीदृन्' इति रीङ् । जर्गति ॥

गारयति । अजीगरत् ॥

गर्त—'हमिमृशीष्वमी' इति तन् ॥

घरनि । घृतम् । घृणा । घर्म । इत्येय निषय इति
'तृज्जत्क्रोष्ट' इत्यत्रोक्त भाष्ये ॥

ग इति दीर्घान्तस्तुदादौ निगरणार्थ । ऋचादौ शब्दार्थ ।
ज्ञानायेश्वरादौ । नृ खरणदीप्तयो, इति जुहोत्यादा । नृ प्रम
वण इति चुरादौ ॥

ध्वृ हूर्धने ॥ १२४ ॥

हूर्धने, र्नाटिल्यन् । 'आतृ-यमेव तदपञ्चरति' इत्यादौ हिं-
सायामपि दृश्यते ॥

अरति । इत्यादि स्मृक् ॥

सु गतो ॥ १२५ ॥

स्रवति । मुस्राव । मुस्रुवतु । उवडादेशोऽगुणवृद्धिविषये

मुस्रोथ । मुस्रुव । ऋचादिषु पाठादनिस्त्वम् । थल्यापि पुरस्तात् प्रतिषेधमण्डारम्भसामर्थ्यात् भारद्वाजनियमं बाधित्वा अयमेव निषेधः प्रवर्तते । द्रवतावयमर्थः प्रपञ्चयिष्यते । स्रोता । स्रोप्यति । स्रवतु । अस्रवत् । आशिपि सूयात्—‘अ कृत्सार्वधातुर्यो’ इति दीर्घः ॥

अमुस्रुवत्—‘णिश्रिद्रुस्रुम्य कर्तरि चङ्’ अत्र च लघूप-
धगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ् ॥

मुस्रूपति—‘इको ऋल्’ इति सन कित्वात्र गुणः ।
‘अऽसन’ इति दीर्घः ॥

सोस्रुयते । सोस्रोति—‘उतो वृद्धिर्लुकि हलि’ इति न
भवति, ‘नाभ्यस्तस्य’ इत्यनुभूते । सोस्रुत । सोस्रुवति ॥

स्रावयति—‘बुधयुव’ इत्यादिना नित्य परस्मैपदम् ॥

असुस्रवत्, असिस्रवत्—‘स्रवतिशृणोति’ इत्यादिना अ-
भ्यासोकारस्य वेत्त्वम् ॥

आस्राव । संस्राव—‘श्याद्वचधा’ इत्यादिना आङ्मभ्या-
समुपसृष्टादम्भाणः ॥

प्रस्रावी—‘प्रेलप’ इत्यादिना विनुण् । आत्रेयस्तु ‘प्रेल-
पस्’ इति पाठः प्रतिपद्य सर्वे प्रसारी इत्युदाजहार ॥

मस्राव—‘भेद्रुस्तुलुष’ इति वन् ॥

स्वगत्यस्मात् वृत्तमिति सुवः । सुक्—‘सुवः कः’ ‘चिक’ इति कचको प्रत्ययो । इकारककारावनुवन्वावितौ । एतो भीमादित्वादपादाने ॥

स्रोतः—‘सुरोभ्यां नृ’ इति अमुन् तुडागमश्च ॥

अत्र स्वामी ‘श्रु गतो’ इति ताडव्यादिममुं पठात् । ‘श्रु श्रवणे’ इत्येनं तु दन्त्यादि न्यासकारादयः । सर्वे विरुद्धमेव पठन्ति । ‘श्रवणं । स्तुतिः । श्रोत्रम् । श्रुतिः । श्रवणम्’ इत्यादिषु च लोकप्रसिद्धार्थो न मङ्गच्छन् इति यत्किञ्चिदेतन् ॥

अत्र मन्त्रेयः—‘मु’ इत्यरेफमपि घातुं पठित्वा मवन्ति इत्युदाजहार । देवोऽप्यमुमेवपाठमाश्रित्याह—

गतौ तयोश्च मवन्ति द्विरुक्तचक्रस्य सो न पः ।

इति । अयमस्यार्थः—‘स्तु गतो । पु प्रसवेश्वर्ययोश्च’ इति चरारेणैव गतावपि सन्तीति मिद्वे ‘मु गतो । पु प्रसवेश्वर्ययोः’ इति सवतेः द्विः पाठो गत्वर्थस्यापोपदेशत्वार्थ इति । नत् पोपदेशलक्षणात्पाठ्यापकत्वप्रसङ्गान् अयुक्तमिति पुरुषकारे दूषितम् । अपरे पुनः शु इति ताडव्यादिमाद्यं पठन्ति । तद्युक्तम् । यदुणादौ—‘शुमिचिमीनां दीर्घश्च’ इति शवने क्रानि शूरशब्दो व्युत्पाद्यते । तथा शाकटायनेनापि ‘श्रु द्रु स्तु गतो’ इति पठ्यते ॥

पु प्रसवेश्वर्ययोः ॥ १२६ ॥

प्रमथोऽम्भनुज्ञा इति पुरुषकारे । मवाति । मुपाव । मुपुवतुः । मुपोथ, मुपाविथ । मुपाविव । मुपाविम—क्रादिनि-

यमात् इत् । थलि तु भारद्वाजनिगमाद्विकल्प । गुणवृद्धगेर-
विषये उवत् । सोता । इत्यादि पूर्ववत् ॥

‘स्तुमुद्गम्य परस्मैपदेषु’ इति भिन इद्विगो स्तौतिना लुग्वि-
करणेन माहचर्यान् सृतेग्रहणम् । नाप्पलुग्विकरणेन मूना परेण
साहचर्यान् सवतिमृनोत्योर्द्व्योरपि । किन्तु पूर्णराम्या द्विधा
साहचर्यान् स्वादे डिन ग्रहणमिति नास्येडागम । अत एव
तत्र न्यासे—मु इति पुञ् अभिषवे इत्युक्तम् । तथा—आत्रे-
यमत्रेयावपि तमेव सेत्मुदाहार्याम, नेतरौ । न च निरनुबन्ध-
कपरिभाषया इद्विधा मवेतेरेव ग्रहण युक्तमिति वाच्यम् । यत-
स्तद्वैपक्ष्या माहचर्यस्यैव भाव्यम् । तथा च ‘मत्सृद्धिप’
इत्यत्र वृत्ति—‘मु’ इति द्विधा माहचर्यान् सृतेरादादिगम्य
ग्रहणमिति । वर्तमानम् माहचर्यनिरनुबन्धकपरिभाषयोरनित्यतामा-
श्रित्य लुग्विकरणत्वात् सौतिमपहाय सवतिमृनोत्योर्द्व्योरर्पात्माह ।
तन्मने—असावीत् इति भाव्यम् । अन्येषा तु असौपीत् इति ॥

मुसूपति—‘स्तौतिष्योरेव’ इत्यपत्वम् ॥

सोपूयते । सोपोति । ‘उतो वृद्धि’ ‘नाम्नस्तस्य’ इत्यनु-
वृत्तेर्न भवति ॥

कर्मणि मूयते । असावि । असोपाताम् । इत्यादि ॥

कर्मकर्तरि—‘अच कर्मकर्तरि’ इति तशब्देऽपि पक्षे भिन्नो
विमानात् अमोष्ट इत्यपि भवति । स्यादिपु कर्मकर्तरि चिप्र-
त्यये असाविष्यत् इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥

आमीव्यम्—‘अचो यत्’ इति यति गुणे ‘ज्ञान्तो यि’
इत्यवादेश । ‘आमुयवपि’ इति ण्यद्विगो मुनोते ग्रहणमिति
वृत्तिशरहरदत्तादय । एव ‘मुयनोर्द्वनिप्’ इत्यत्रापि ॥

मुत्था । सुतम् ॥

श्रु श्रवणे ॥ ५२७ ॥

शृणोति । शृणुत । शृण्वन्ति । शृणोषि । शृणोमि
शृणुव, शृण्व । शृणुम, शृण्म । 'श्रुव शृ च' इति
शब्दविषये श्रुप्रत्यय, शृभावश्च यातो । श्रो. शिच्चात्सार्व-
धातुकत्वात् अपित्वात् ङित्त्वान्न गुण. प्रकृते । स्वस्य तु
भवत्यविडति । शृण्वन्ति—इत्यत्र अन्तादेशे 'हृश्रुवो सा-
र्वधातुके' इति यणादेश उवङोऽपवाद । सूत्रार्थस्तु—शृणोते
श्रुप्रत्ययान्तस्य चानेकाचोऽङ्गस्य अमयोगपूर्वो य उकार तस्या
नादौ सार्वधातुके यणिति । श्रोतारस्य वस्मसो 'लोपश्चास्यान्य-
तरस्या म्योः' इति पक्षे लोप ॥

शुश्राव । शुश्रुवतु. । शुश्रुवु । शुश्रोथ । शुश्रुच ।
शुश्रुम । पित्सु वृद्धिगुणयोरावावो । अन्यत्रान्तादावुवङ् । क्रा-
दिषु पाठात् स्ववतिवत्थल्यप्यनिट् ॥

श्रोता । श्रोप्यति । शृणोतु । शृणु—'उतश्च प्रत्ययाद-
संयोगपूर्वात्' इति हेल्नेर् । शृणयानि । आदि गुणावो ।
अशृणोत् । अशृणुताम् । शृणुयात् । आशिपि—श्रूयात्—
'अट्सार्वधातुक्रयोर्दाव' इति दीर्घ । अश्रोपीत् ॥

शुश्रूपते—'ज्ञाश्रुमृदशा मन' इति तद् । प्रतिशुश्रूपति ।
आशुश्रूपति इत्यत्र 'प्रत्याङ्म्या श्रु' इति सञ्ज्ञितस्य तदो
निषेध । इह प्रत्याङोरुपमर्गेयाग्रहणान् द्वेचट्त्वं प्रतिशुश्रूपते ।
भाष्यादाशुश्रूपते । इत्यत्र च तदेव भवति । अत्र हि

धातूर्णत्वादुवडि—शुश्रुव इत्यादि । पदत्वे 'वसुत्तसु' इत्यादिना दत्वे—शुश्रुवद्भनाम् इत्यादि ॥

देवदत्ताय गा प्रतिशृणोति । आशृणोति वा । यानि सन् तत्तम प्रदामीनि प्रतिजानीते इत्यर्थः । 'प्रत्याङ्म्या श्रुव पूर्वस्य कर्ता प्रत्याङ्म्यामुपसृष्टस्य शृणोने प्रयोगे प्रतिशृणोत्या शृणोतिक्रियापेक्षया पूर्वस्या क्रियायाः कर्ता सम्प्रदानमिति देवदत्तस्य सम्प्रदानत्वाच्चतुर्था । प्रत्याङ्म्यामुपसृष्ट शृणोति प्रतिश्रवणार्थ इति अर्थात् पूर्वा क्रियेह याचनम् ॥

निधावी—'रत्तश्रुवसवपशा नो' इति ग्रहादिपाठाणिनि ॥

विश्रावः—'यो सुश्रुव' इति ऋन् ॥

श्रूयते अनया इति श्रुतिः—'श्रुयजितृशितुम्य करणे' इति क्तिन् स्त्रिनाम् । ल्युटोऽपराद । अलियाम्—श्रूयतेऽनेनेति श्रवणम् । श्रोत्रम् । यत्र नक्षत्रचनत्तना श्रवणेन युक्ता रात्रि इति विग्रहः 'नक्षत्रेण युक्त काल' इति विहितस्याण 'सज्ञाया श्रवणाश्रवत्वाम्याम्' इति ऋषि श्रवणा रात्रिरिति भवति । अत्र 'ऋषि युक्तवद्व्यक्तिवत्तने' इति प्रकृत्यर्थेति न भवति, 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणा' इति निर्देशात् । लुभिति लुम्पज्ञया लुप्तप्रत्ययार्थ उच्यते । तत्र युक्तवद्व्यक्तिवत्तने भवन इति सूत्रार्थः । युक्त प्रकृत्यर्थ प्रत्ययान्न सम्प्रदान इति कृत्वा । व्यक्तिर्लिङ्गम् । वजन एकत्वादि । यद्वाऽय श्रवणाशब्द पौर्णमासीवचन तदा श्रवणा पौर्णमासी अस्मिन् मासे इति विग्रहः 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणारार्त्तिरीचरीम्य' इति अण्टरो रुनयो—श्रावणः । श्रावणिक इति भवति ॥

श्रव — असृज । विश्रवसोऽपत्य वैश्रवणः । रावणश्च ।
शिवादिषु 'विश्रवणरवणे' इति पाठात् अपत्येऽणि तत्सन्नि-
योगेन विश्रवणरवणावादेशौ ॥

श्रोत्रम् — 'घृन्' इति घृन् ॥

श्रोणि — 'वहिभ्रुभ्रियुद्धग्लाहात्वरिभ्यो नित्' इति नित्प्र-
त्यय ॥

धु स्थैर्ये ॥ ९२८ ॥

ध्रवति । दुग्राव । दुधुवतु । दुग्राथ । दुग्राविथ ।
दुध्रविथ । क्रादिनियमादिट् । यलि भारद्वाजनियमादिद्विकल्प ।
शेष स्ववतिवत् ॥

ध्रुव इति बाहुल्यम् ५ । यद्वा — 'ध्रुवमपाये' इति
निर्देशात्साधु । अयं तुदादौ गत्यर्थश्च । तस्मात् वा अचि
ध्रुव । स हि कुटादि ॥

दु दु गतौ ॥ ९२९-९३० ॥

दवति । दुदा । दुदुवतुः । दुदोथ । दुदविथ ।
दुदुव । दोता । इत्यादि । पूर्ववत् लिटि क्रादिनियमादिट् ।
यलि भारद्वाजनियमादिद्विकल्प ॥

दव — गचाद्यच् । 'दुन्योरनुपसर्गे' इति णविधौ दुनोतिरेव
वृत्तौ गृहीत । पदमज्जया च नयतिना साहचर्यात् . सानुबन्ध-
कस्य दुनोतेरिह ग्रहणमिति ॥

सन्दावः—‘ममि युद्धद्वयः’ इति वञ् ॥

दूनः—‘स्वादिभ्यः’ इत्यत्र ‘दुवोर्दीर्घश्च’ इति वचनात्
निष्ठानत्वं दीर्घत्वं च ॥

दूनः—‘दुत्तनिभ्यां दीर्घश्च’ इति तन् दीर्घश्च ॥

दूतस्य भावरुर्मणो दूतम्—‘दूतवणिभ्यां वैष्यने’ इति य० ॥

‘दु दु उपतापे’ इति स्वादी ॥

द्रवति । द्रुद्राय । द्रुद्रवतुः । द्रुद्रोय । द्रुद्रुव । क्रादि-
पाठादनिटत्वम् । ननु स्तुद्रस्तुश्रुवा निषेधस्य यलोऽन्यत्र चरि-
तार्थत्वात् थञि भारद्वाजनियमाद्विरुल्लस्यस्यात् । न चेत् शक्यं
वक्तुम्—स्वादिभ्यतिरिक्तानां ग्रहणं नियमाय, स्वादीनां तु
भारद्वाजनियमप्राप्त्यैवेदो निषेधार्थमिति । एवं हि क्रादिनियमान्
थलोऽन्यत्र नित्यमिड् स्यात् । एवं तर्हि स्वादीनां ग्रहणं य-
क्रादिनियमान् इड् प्राप्त यश्चापि भारद्वाजनियमान् तयोर्द्वयोर्निषे-
धार्थं भविष्यति । न च मन्तव्यम्—येननाप्राप्तन्यायेन क्रादि-
नियमप्राप्त्यैवेदो निषेधो युक्त इति । पुग्स्तात्प्रतिषेधराण्डार-
म्भादुभयोर्निषेध इति वृत्तावुक्तत्वात् । अथवा—मरेषां नियमा-
र्थत्वेऽपि न दोषः । अनेन नियमेन य० क्राद्यादिभ्यतिरिक्तानां
नित्यमिड् प्राप्तः सः ‘अचस्तास्वन्’ इति निषिध्यते । यत्र
चायं निषेधस्तत्रैव भारद्वाजनियम इत्यर्थान् अस्य नियमस्य
क्राद्याद्यष्टाद्व्यतिरिक्तविषयवशाभात् ॥

द्रोता । द्रोप्यति । इत्यादि पूर्ववत् ॥

दृढि : णिश्चिदुभ्यम् ’ इति चटि अदुद्रवन् । अनुपधगुणा-
दन्तरङ्गत्वादुभयित्युक्तम् ॥

दुद्रूपति । दोद्रूयते । दोद्रोति ॥

द्रावयति । अदुद्रवत्, अदिद्रवन्—‘स्ववतिश्रुणोति द्रवति’ इत्यभ्यासस्य वेत्त्वम् । ‘बुधयुध’ इत्यादिना नित्य परस्मैपदम् ॥

सन्द्राव—‘समि युद्रुद्व ’ इति घञ् ॥

उद्राव—‘उदिश्रयति’ इत्यादिना घञ् ॥

प्रद्राव—‘प्रे हुस्तुल्लुव ’ इति घञ् ॥

हरिद्रुः । मितद्रुः । शतद्रुः । डुमकरणे ‘मितद्वादिभ्य उपसङ्ख्यानम्’ इति डु ॥

हरिद्रुणा प्रोक्त छन्दोधीते हारिद्रविण—‘कलापिवैशम्पा यनान्तेवासिभ्यश्च’ इति णिनि प्रोक्तार्थे । तदन्तान् ‘छन्दो ब्राह्मणानि’ इति नियमादध्येतुरेदितृप्रत्ययान्तमेवेत्युत्पन्नस्याण ‘प्रोक्ताङ्गुरु’ इति लुरु । कलापान्तेवासिनश्च—

हरिद्रुरेण प्रथम ततश्छगलितुम्बुरु ॥

उल्पेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते ॥ इत्युक्त ॥

द्रविणम्—‘द्वक्षिभ्यामिनन्’ इति इनन् ॥

द्रोण—परिमाणादि । ‘कृवृजृसिद्रुपत्यनिस्वपिभ्यो नित्’ इति नप्रत्यय । स्त्रिया गौरादिपाठात्—द्रोणी ॥

द्रोणस्य गोत्रापत्य द्रोणायन । द्रोणि—‘द्रोणपर्वतजीवन्ता दन्यतरस्याम्’ इति फर् । तदभावे ‘अन इञ्’ ॥

द्रोण पचवीति द्रौण । द्रोणिक । ‘तत्पचतीति द्रोणा दण् च’ इत्यण्ठनौ ॥

द्विदोणेन धान्यं क्रीणाति—‘तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपमङ्गलानम्’ इति तृतीया ॥

जि जि अभिभवे ॥ ९३१-९३२ ॥

अभिभवे न्यूनीकरणम् । जयति । जिगाय । इत्यादि निङ्गन्तं ‘जि जये’ इतिवत् । पुनः पाठे फलं तत्रैवोक्तम् ॥

अध्ययनात् पराजयते—पराजिगत्र न्यूनीभावे वर्तते । अय-
मत्राकर्मकः । अव्येत्तुं ग्रायतीत्यर्थः । तत्र पठ्यां प्राप्तायां
‘पराजेरसोढः’ इति अव्ययनस्यापादानत्वान्पन्नमी । पगपूर्वस्य
जयनेः प्रयोगे असोढः सोढुमशक्यो योऽर्थः तत्कारकमपादान-
मिति सूत्रार्थः ॥

धनजयः—‘मन्त्रायां मृद्वृजि’ इति खचि मुदागमः पूर्व-
पदस्य ॥

शत्रुजित् । प्रजित्—‘मन्मद्विष’ इत्यादिना उपमर्गेऽप्यनु-
पमर्गेऽपि मृचन्ते उपपदे क्तिप् ॥

जिप्पुः—‘ग्यानिरथश्च मनुः’ इति मनुः । जयी—
‘जिहति’ इति इतिप्रत्ययः । जित्वरः—‘इणशनि’ इति
करप् । त्रयोऽपि नाच्छील्लिङ्गाः ॥

जत्रम्—बाहुल्यान् श्रणप्रत्ययः ॥

जयति । जिगाय । जिजिग्यतु । जिजिगीयथ, जिजिगेथ ।
जिजिग्यिथ । जेना । जेप्यति । जयतु । अजयत् । जयेत् ।
आशिधि—जोषात् । अजोषीत् ॥

जिजीपति—‘इको झल्’ इति मन कित्वात्त गु
‘अञ्जनगमा’ इति दीर्घ ॥

जेजीयते । जेजेति । ज्ञाययति । अजिज्ञयत् ॥

जु इति सौत्रो वातु—जयति । इत्यादि । अय गत्य
वेगवचन इत्यपरे ॥

जवन—‘जुचङ्कम्य’ इत्यादिना युच् ॥

प्रजगशील प्रजवी—‘प्रजोरिनि’ इति इनिप्रत्यय ॥

जूः—‘भ्राजभास’ इत्यादिना क्तिप् । तत्रैव ‘जू’
पाठात् क्तिप्प्रभियोगेन दीर्घ ॥

जवः—अप् ॥

जूति—‘ऊतियूतिनूति’ इति निपातनात् क्तिनि दी
घयत्याटयोऽनुदात्ता उदात्तत् । श्रयतिस्तूदात्त । तथा
उभयपदिन ॥

ज्मिङ् ईपद्धसने ॥ १३३ ॥

एतद्वादय प्रायत्यन्ता अनुदात्ता आत्मनेपदिन ॥

स्मयते । सिप्मिये । सिप्मियिपे । सिप्मियिद्धे । सि
पिन्ने । सिप्मिये । सिप्मियिवहे । ‘अचि श्रुधातु’ इ
दिना इयङ् ॥

स्मेता । स्मेप्यते । स्मयताम् । अस्मयत । स्मेयत । स्मे
अस्मेष्ट ॥

सिस्मायिपते—‘स्तौतिष्योरेव’ इत्यपत्वम् । ‘स्मिपूह्स्ञ्यशा
सनि’ इतीट् ॥

सेप्मीयते । सेप्मेति ॥

मुण्डो विस्मापयते । अस्मिप्यपन—‘नित्य स्मयते’ इति
हेत्येकारान्ते स्मयत्यर्थे आत्वम् । तत्र पुट् । ‘भीम्योर्हेतु-
भये’ इति हेत्येकारकार्ययोर्नित्य नट् । तत्र भयग्रहण वित्त-
विकारोपठतणम् । तेन ‘बिभेनेर्हेतुभये । स्मयतेर्हेतुभये’ इत्यर्था
भवति । यदा नु हेतुन एव स्मयो न भवति तदा नात्वं,
नापि तद्धितम् इति मुण्डो रूपेण विस्मापयति इति भवति ॥

स्मरं मुलम्—‘नमिष्वि’ इति र ॥

स्मित्वा । स्मितम् ॥

अयमनादरे घुतादि ॥

गुड् अव्यक्ते भव्ये ॥ ९३४ ॥

गवते । जुगुरे । जुगुविपे । जुगुविपदे ॥

गोता । गोप्यते । गयता । अगयत । गवते । आगिपि—
गोपीष्ट । अगोष्ट । अगोप्यत ॥

जुगूपते—‘अज्जन’ इति दीर्घे ॥

नोगूपते—‘अरुत्मार्वधानुक्तयो’ इति दीर्घे । नोगोति ॥

गाययति । अनृगयन्—गौ रुन्म्य स्थानिवत्त्वान् गुह-
व्यस्य द्विवचनम् ॥

गुत्वा । गुतः—‘दुग्धोर्दाघेश्च’ इत्यत्र निरनुबन्धस्य तौ-
दादिकस्य ‘गु पुरीषोत्सर्गे’ इत्यस्य ग्रहणमिति नात्र निष्ठा-
नत्वदीर्घत्वे भवतः ॥

गोत्रम्—‘गुधृवीपचि’ इत्यादिना त्रप्रत्ययः ॥

ग्राहणगोत्रा—‘कुत्सितानि कुत्सनेः’ इति समासः । वृ-
त्तिविषये गोत्रशब्दः कुत्सनवचन इति चेलनावुक्तम् । ‘घरूप’
इत्यादिना पूर्वपदस्य इस्व ॥

गवाकः क्रमुकवचन —पिनाकादिपाठादाकप्रत्ययः ॥

गवलं माहिपं शृङ्गं—बाहुलकादलप्रत्ययः ॥

अनन्तरं ‘धृञ् धारणे’ इति कश्चित् पठ्यते । वर्धमानोऽमुं
न सहते । यदाह—केचित् धृञ् धारणे इति पठन्ति । सोऽ-
नार्प इति । धरति धरते इति प्रयोगदर्शनात् तत्साहसमाश्रम् ।
उपादीयते च ‘अनुपमर्गाच्छिष्य’ इत्यत्र न्यासपदमङ्गर्पोः धृञ्
धारण इति । दैवे च धारणार्थे ‘धरते धरतीत्युभे’ इति ।
अस्माभिस्तु—मैत्रेयायानुसारेण निम्नकरणे हरतेरनन्तरं पठित्वाऽ-
यमुदाहृतः ॥

गाङ् गतौ ॥ ९३५ ॥

गाते । त्रिष्वपि वचनेषु समानं रूपम् । गा आ आतां
इति स्थिते, अत्रान्तरङ्गत्वाद्वातुशपोरेकदेशे मवर्णोदीर्घं हिद्व-
यव आकारोऽन. परो न भवतीति ‘आनो दितः’ इतीयादेशो
न भवति । न च मवर्णोदीर्घस्यादिवद्भावेनातः परत्वमकारस्य,

‘अन्तादिवद्भावो वर्णाश्रये न’ इति स्थितत्वात् । न च मन्तव्यं
‘वार्गाद्वाङ् चरीय’ इति सर्वर्णदीर्घान् प्रणिव इवादेशस्त्या-
दिति । यदयमद्वात्परस्येत्यद्वात् न भवति । बहुवचने सस्य
‘आत्मनेपदेऽप्यनत’ इत्यद्वाव । अत्राप्यनत इति पर्युदास
आदिवद्भावेन न भवति, वर्णाश्रयत्वात् ॥

गासे । गाथे । गाध्वे । गे । गावहे । गामहे ।
इटि ऌरेत्वे वृद्धिः । घातुशपेरेकादेशस्यादिवद्भावात् ‘अनो गुणे’
इति पररूपं वर्णाश्रयत्वादेव न भवति । ‘आतो लोप इटि
च’ इत्यत्र आर्ग्यातुक्रम्यागमस्येष्टो ग्रहणान् नाह्योपप्रसङ्गः ॥

जगे । जगाते । जगिषे । जगिध्वे । जगे । जगिबहे-
‘आतो लोप इटि च’ इत्याह्योप ॥

गाना । गाम्यते । ‘गाङ्गुयादिभ्योऽङ्गुणान्तिन्’ इत्यत्र
गाङ्गिनि इडादेशग्रहणान् अस्मान् परस्याङ्गुणितः प्रत्ययस्य
दित्वाभावात् न ‘घुमाम्यागा’ इतीचम् ॥

गाताम् । गास्य । गे । गावहे । अगात् । अगाताम् ।
अगात—अग्याद्भावात् । अगाथाः । अगे—आङ्गुणः । अगा-
वहि । गेत । गेयाताम् । गेथाः । गेय । ‘लिङ्गम्-
लोप’ । ‘आङ्गुण’ यत्रापि । आशिपि—गासीष्ट । अगास्त ।
अगासाताम् । अगास्त । जगाम्याः । अगासि ॥

जिगामते । जेगीयते—‘घुमाम्या’ इतीचम् ॥

गापयति । अजीगपत् ॥

‘गापोष्टक्’ इत्यत्र न्यासपदयङ्गोर्यस्य घातुरादादिक इति स्थितम् । शपि पाठे चास्य प्रयोजन नास्ति । अस्माभिस्तु क्कापि पठितव्य इति मैत्रेयाद्यनुसारेणेह पठि ॥

गायतीति गतं शब्दे ॥

कुङ् घुङ् उङ् ङुङ् *शब्दे ॥१३६-१३९॥

कवते । चुकुवे । घवते । जुघुवे । इत्यादि गवतिवत् ॥

कौकूयते इत्यत्र ‘न कवतेर्याडे’ इत्यभ्यासस्य चुलनिषेध । यङीतिवचनात् तल्लुकि—चोकोति इति चुल भवति ॥

अयमव्यक्तशब्द इति न्यासे । तथा देवश्च—‘अव्यक्तशब्दे कवते’ इति । अयमार्तशब्दे तुदादौ । शब्दमात्रे अदादौ ॥

अवते । अवेते । अवन्ते । अवसे । अवे । ऊवे । ऊवाते । ऊवेपे । ऊवे । ऊविबहे—अत्रोवडि तस्य ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति स्थानिवत्त्वात् उशब्दस्य द्विर्वचने वाणा-
दन्तरङ्गादपि सवर्णदीर्घान् पूर्वं बहिरङ्गेऽप्युवडि ‘वाणादाङ्ग बली-
य’ इति कृते पश्चात् सवर्णदीर्घ ॥

ओता । ओप्यते । अवताम् । आवत । अवेत ।
आशिपि—ओषीष्ट । मा भवानौष्ट ॥

ऊपिपते—‘इको ङल्’ इति सन किञ्चान्न गुण ।
‘अङ्गल’ इति दीर्घ । ‘सुन्यङ्गो’ इति प्रत्ययान्तात् पश-
व्दस्य द्वितीयस्यैवाचो द्विर्वचनम् ॥

आवयति । मा भवान् अविवन् । वृद्ध्यावो । चटि-
णेल्लेपे 'णो च टि' इति ह्रस्वे 'चटि' इति द्विवचने णि-
लोपस्य 'द्विवचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वान् द्वितीयस्मैकानो नि-
शब्दस्य द्विवचनम् ॥

हवन्ते । हुह्वे ।* इत्यादि गवतिवन् ॥

च्युङ् ज्युङ् मुङ् छुङ् गतौ ॥१४०-१४३॥

च्यते । चुच्युवे । चुच्युविषे । चुच्युविध्वे । चुच्यु-
विद्वे । चुच्युवे—'अचि श्रुषातु' इति उवह ॥

च्योता । च्योप्यन्ते । च्ययताम् । अच्यवन् । च्यवन्ते ।
च्योपीष्ट । अच्योष्ट ॥

चुच्युप्यन्ते—'इतो तत्' इति रिद्धं, 'अस्मन्' इति दीर्घः ॥

चोच्युप्यन्ते । चोच्योति ॥

च्यारयति । अचुच्ययत् । अचिच्यवन्—'स्त्वतिशृणोति'
इत्यादिना अम्यामस्य क्त्वम् ॥

च्ययन्तः—चउतार्थन्यासुन् ॥

च्योत्रम्—चाहुउतात् प्रगृह्ण ॥

च्ययन् इत्यादि च्ययतिवन् ॥

*टपे । टपे ।

†च्येत्—च्युत्वात् च्ययन्तः । च्येत् च्येत्—चाहुतात् च्यु-
तम् ।

अत्र नन्दी—‘जु’ इत्ययकार पठति । तन् ‘जु इति सौत्रो धातु’ इति वृत्तिन्यासपदमञ्ज्यादिष्वभिधानादनार्पणमिव प्रतीयते ॥

प्रवते । पुप्रुवे । पुवते । पुप्रुवे । इत्यादि गवतिवत् ॥

अत्र मैत्रेय रुड् इत्येके । रुवते । चुक्रुवे । इत्यादि ॥

विस्त्रव इति च वयोरभेदात् द्रष्टव्यम् ॥

रुड्* इति च क्वचित्पठ्यते ॥

रुड् गतिरेपणयोः ॥ ९४४ ॥

रुवते । रुरुवे । इत्यादि गवतिवत् ॥

रावयति । अरीरवत्—‘ओ पुयण्जि’ इति यण्परत्वात् अम्यासस्येते दीर्घ ॥

रु शब्द इत्यदादा । अम्यैव निरनुबन्धस्य ‘उपसर्गे रुव’ ‘विमापा डिस्फुवो’ इत्यत्र ग्रहण वृत्त्यादौ कृतम् ॥

धृड् अवध्वंसने ॥ ९४५ ॥

धरते । ठध्रे इत्यादि धृन्वत् ॥

मेड् प्रणिदाने ॥ ९४६ ॥

प्रणिदान विनियम । प्रत्यर्पणमित्यपरे ॥

अपमयते । प्रणिमयते—‘नेर्गद’ इति णत्वम् । तत्र ‘माहमेदोर्ग्रहणमिष्यते’ इति वृत्ति । मेद आत्माभावेऽपि णत्वमिति हरदत्त ॥

ममे । ममिपे—‘आतो लोपः’ इत्याहोपः ॥

माता । मास्यने । मयताम् । अमयत । मयेत । मा-
सीष्ट । प्रण्यमास्त । ‘अदुचवायेऽपि’ इति गत्वमिप्यने ॥

मित्मते—‘सनिमीमा’ इतीम् । अम्यामलोपः । ‘सस्या-
धेधादुरु’ इति तत्वम् ॥

मेमीयते—‘धुमास्या’ इतीत्वम् । मामानि । मामीत ।
मामात । ‘ई हत्ययोः’ इतीत्वं ह्यदा द्विनि । अनादौ तु
‘श्राम्यस्तयोः’ इत्याहोपः ॥

मापयति । अमीमपत् ॥

मितम्—‘यानिस्यतिमा’ इतीत्वम् ॥

अपमित याचते । अपमाय याचते—‘न न्यपि’ इतीत्व-
निषेधः । ‘मयनेरिदम्यनरस्याम्’ इति पक्षे इतिरः । ‘उदीनां
मादो व्यनीहारे’ इति व्यनिहारार्पादस्मान् क्त्वा । अपूर्वशान्दार्ध
वचनम् । याचिन्वा ह्यसाउपमयेने । अगोदीनां ग्रहणान् यया-
मासमपि भवति—याचिन्वा अपमयत इति । अन्यथा येनना-
मासिन्यायेन अपूर्वशान्दार्धया पूर्वशान्दार्धो वाचम्यान् ॥

अपमित्य निर्वृत्तं आपमित्यकम्—‘अपमित्ययानिनाम्यां क-
र्त्तुः’ इति निर्वृत्ते ययामादस्मान् क्त्वा ॥

धान्यमायः—‘शरामश्च’ इति कर्मण्युत्पेदेऽपि गुर । अत्र
पूर्वो ‘माद माते’ इत्युत्पत्तिः ‘गामादाग्रहेऽजिरोपः’ इति
मेरोऽप्युत्पत्तिरिति हरदत्तः ॥

देङ् रक्षणे ॥ १४७ ॥

दयते । दिग्मे । दिग्म्याते । दिग्मिपे । दिग्मे—‘दयते दिग्मि लिटि’ इति टिप्पादेशे ‘एरनेवाच’ इति यण् । ‘दिग्मादेशेन द्विर्वचनस्य चाधनमिष्यते’ इति वृत्तिः ॥

दाता—इत्यादि ॥

अदित । अदिथाः । अदिपि—‘स्थाञ्चोरिञ्च’ इति सिच कित्त्व मित्त्व च ॥

प्रदाय—‘धुमास्था’ इतीत्त्व ‘न स्यापि’ इति निषिद्धच्चे ॥ शेष मयतिवत् ॥

श्यैङ् गतौ ॥ १४८ ॥

श्यायते । शश्ये । शश्याते । शशियपे । श्याता । श्यास्यते । श्यायताम् । अश्यायत् । श्यायेत् । आशिषि—श्यासीष्ट । अश्यास्त ॥

शिश्यासते । शाश्यायते । शाश्याति ॥

श्याययाति । अशिशययत् ॥

अवश्याय । प्रतिश्यायः—‘श्याद्वचषा’ इति ण । अ स्थाप्याकारान्तत्वादेव णे सिद्धे प्रतिषद्दोषादान सोऽसमर्थमिति स्थितम् ॥

शीन मेद । शीतो वागु । ‘द्रवमूर्तिस्पर्शयो श्य’ इति द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्श गुणे च वर्तमानस्य श्यायते-

निष्ठाया परत प्रमारणे 'हृत्' इति दीर्घ । तत्रास्पर्शे
'ज्योऽस्पर्श' इति निष्ठानन्वम् । द्रवमूर्तिस्पर्शाम्यामन्यत्र द्रयानो
वृश्चिक् इति सम्प्रमाणा न भवति । निष्ठानन्व 'सयोगादे-
रात्' इत्येव मिदम् । प्रतिशान्—'प्रनेश्च' इति श्येह प्रने
परस्य निष्ठाया प्रमारणम् । 'ज्योऽस्पर्श' इत्यत्र स्पर्शग्रह-
णेन गुणो निषिध्यते न तु रोग इत्यत्रापि निष्ठानन्व भवति ॥

अभिशीनः । अभिज्यान । जवशीन । जवश्यानः ।
'विमापाऽम्प्रवपूर्वम्' इति इयदो निष्ठाया वा प्रमारणम् ।
जत्राम्यवाम्यामिति उक्तस्य पूर्वग्रहण व्यवहितेऽपि यथा स्या-
मिति । तेन अभिमंशीनः । जवसशीन इत्याद्यपि भवति ।
मूर्तिस्पर्शयोगपि णत्वादियमेव विमापा भवति । सर्वत्र सम्प्रमा-
रणपक्षे स्पर्शादन्यत्र 'ज्योऽस्पर्श' इति निष्ठानन्वम् । अन्यत्र
'सयोगादेरात्' इति ॥

ज्यैद् वृद्धौ ॥ ९४९ ॥

प्यायते । पप्ये । इत्यादि श्यवत् ॥

त्रैड् पालने ॥ ९५० ॥

चोरात् प्रायते । तत्रे—इत्यादि पूर्ववत् । 'भोत्रार्थाना
भयहेतु' इति भयहेतेश्चोरस्यापादानत्वम् ॥

प्राणम्,^१ प्रातः—'नुदविद्' इत्यादिना निष्ठानन्व वा ।
इदं च व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव प्रात इत्यादौ न भवति ॥

स्मिहम्भनय एतदन्ना अनुत्ता आत्मनेभाषा ॥

पूङ् पवने ॥ ९५१ ॥

एतदादयो ड्यत्यन्ता उदात्ता आत्मनेपदिनः ॥

पवते । पुषुवे । पुषुविषे । पविता । पविष्यते । पवताम् ।
अपवत । पवेन । पविपीष्ट । अपविष्ट ॥

पिपविषते—‘सनि ग्रहगुहोश्च’ इत्यत्र चकारेणोगन्तानां
समुच्चयात् निषेधे प्राप्ते तदपवाद ‘स्मिपूङ्’ इति इट् । ‘द्विर्व-
चनेऽचि’ इति गुणावादेशयोः स्थानिवत्त्वात्पुशब्दस्य द्विर्वचने
‘ओ पुयशाञि’ इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥

पोपूयते । पोपोति ॥

पावयति । अपीपवत् ॥

पूत्वा, पवित्वा । पूतवान्, पवितवान् । पूतम्,
पवितम् । ‘पूङ्श्च’ इति क्लानिष्ठयोर्वेङागम । ‘पूङ्ः क्ला च’
इति सेटोः क्लानिष्ठयोः नित्यमकित्त्वम् । ‘पूङ्’ इति सानुब-
न्धकनिर्देशात् यङ्ङुकि निष्ठाया कित्त्वमेव—पोपुवितः । पोपु-
वितवान् । इति ॥

क्वायां तु ‘न क्ला सेट्’ इति कित्त्वनिषेजान् पोपवित्वा
इति भवति ॥

पवमानः—‘पूङ्ग्यजोश्शानन्’ इति शानन्प्रत्ययः ॥

पोत्रम्—हलस्य सूकरस्य वा मुखम् । ‘हलसूकरयोः पुव-’
इति करणे घृन् । तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवो भवति ।
‘तितुत्र’ इतीष्णिगेष्वेव ॥

पवित्रम् दर्भः—‘पुवस्संज्ञायाम्’ इति करणे इत्रः ॥

‘पूषतेऽनेनेति पवित्रम् ऋषिर्मन्त्रः । पवत इति पवित्रम् अग्न्यादिः । ‘कर्तरि चार्पदेवतयो.’ इति ऋषो करणे देवतायां कर्तरि पवतेरित्रः । यदाऽयमित्र कर्तरि तदा नपुंसकलिङ्ग एवोदाहृतः ॥

पूडिति कच्चादौ । तस्यापि छनित्रयोर्विधौ सामान्येन ग्रहण-
मित्युक्तानि रूपाणि तस्यापि ॥

मूङ् वन्धने ॥ ९५२ ॥

मवते । इत्यादि पवातिवत् ॥

मुमूषते । मूत्वा । मूत्—इत्यत्र ‘श्रचुकः किति’ ‘सनि
ग्रहगुहोश्च’ इतीणिनिपेधः ॥

डिङ् विहायसा गतौ ॥ ९५३ ॥

‘विहायसां गतौ’ इति कचित्पठ्यते । तदाकाशगमन इति
पठद्भ्यां चन्द्रधनपालाभ्यां प्रत्युक्तम् । ‘द्योमोरोभ्यां गमने
ड्यते मंहते च’ इति पठन् केशवस्वाम्यत्रैवानुकूलः । अय-
मेव पठो मैत्रेयादीनामपि । ड्यते । डिड्ये । डिडिच्ये-
‘एरनेकाचः’ इति यण् । डयिता । डयिष्यते । डयताम् ।
अडयत । डयेत । डयिषीष्ट । अडयिष्ट ॥

डिडयिषते । डेडीयते । डेडेति ॥

डाययंति । अडीडयत् । डयित्वा ॥

‘निष्ठाशीद्’ इत्यत्र ‘निष्ठा’ इति योगविभागात् ङयित इति भवतीति पारायणे ॥

डीनशब्दो दैवादिकस्य ॥

पूडादयस्त्रय एते उदात्ता आत्मनेपदिन ॥

तृ पृवनतरणयोः ॥ ९५४ ॥

उदात्त परस्मैभाष । तरति । ततार । तेरतु । तेरु । तेरिथ । तेरथु । तेर । ततार । तेरिब । तेरिम—
‘नृच्छत्युताम्’ इति गुण । वृद्ध्या तु स्वविषये पूर्वविप्रति-
पेधेनाप बाध्यते । ‘तृफलमनत्रपश्च’ इति किति लिटि थलि
च सेटि एत्नाभ्यासलोपौ ॥

तरिता, तरीता । तरिष्यति, तरीष्यति—‘वृत्तो वा’
इति इत्थे वा दीर्घ । वृद्धवृज्भ्यामृदन्ताच्च परस्मैटो वा दीर्घ
इति सूत्रार्थ । अत्र अलिगित्यनुवृत्ते लिटि न दीर्घ । तरतु ।
अतरत् । तरेत् । आशिपि—तीर्यात्—‘नृत् इद्धातो’ इति
इत्तरपरत्वयो ‘हलि च’ इति दीर्घ । ‘इत्तोत्वाभ्या गुणवृद्धी
भवतो विप्रतिपेधेन’ इत्युक्तत्वात् न तयोर्विषये इत्वम् ॥

अतारीत् । अतारिष्टाम् । अतारीः । अतारिष्टम् । अतारिष्ट-
‘वृत्त’ इतीटो दीर्घ ‘सिचि च परस्मैपदेषु’ इति बाध्यते ॥

तितीर्यति । तितरीपति तितरिपति—‘वृत्तो वा’ इत्यधिकृत्य
‘इद्गुणि वा’ इतीटो विकल्पनात् ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ इति
निषेधोऽत्र न भवति । इडभावे ‘इको मल्’ इति सनः

किञ्चादगुणत्वे 'ऋत' इति इत्परत्वयो 'हलि च' इति दीर्घ । इत्पक्षे 'वृत' इति दीर्घविकल्प ॥

तेतीर्यते । तातर्ति—अभ्यासस्योरदत्वे ह्लादिशेषे 'दीर्घाऽ-
कित' इति दीर्घ । 'रुमिको च' इति रुमिग्रीको न
भवन्ति, 'ऋतश्च' इति तपरस्मरणेन ऋतारान्तस्याङ्गस्याभ्यासे
तद्विधानात् । तातीर्व । तातिरति । तातर्पि । तातर्मि ।
तातीर्व—अगुणविषये इत्परपरत्वे । हल्परत्वे तु दीर्घश्च ।
लोठि—तातर्तु । तातर्तात् । तातीर्ताम् । तातिरनु । तातीर्हि ।
तातराणि । हितातडो ढिच्चाञ्च गुण इतीत्यादि ॥

लडि तिप्सिपो हलृच्चादिलोपे अतात । अतातीर्ताम् ।
अतातटः । अत्र 'नुसि च' इति गुणेन परत्वादित्वा बाध्यते ॥

तातीर्यात् । तातीर्याताम् । आशिषि सलोपाभावो विशेष—
तातीर्यास्ताम् । इत्यादि ॥

तारयति । अतीतरत् ॥

व्यतितरते । व्यतितेरे । व्यतितरिता, व्यतितरीता ।
व्यतितरिष्यते, व्यतितरीष्यते । व्यतितरताम् । व्यस्य
तरत । व्यतितरेत । व्यतितरिपीष्ट । व्यतितरीपीष्ट—'लि-
ङिचोरात्त्रनेपदेपु' इति ऋत इगो विस्मृतात् पक्षे इद् । तस्य
च दीर्घत्व 'न लिङि' इति निषेधाच्च भवति । इडभावे
'उश्च' इति लिङ्सिचो कित्त्वादगुणत्व इत्यादि । लुङ्चपि
पूर्वेन सिच इडभावे कित्त्वैत्वयो व्यस्यतोष्टे इति । इट्-
पक्षे दीर्घविकल्पे—व्यस्यतरिष्ट, व्यस्यतरीष्ट इत्यादि । अय

च दीर्घविकल्प प्रकृतस्येष्ट इति चिण्वदिटो न भवति । तेन तारिता, तारिता, तारीता । तारिष्यते, तारिष्यते, तारीष्यते इति त्रीणि रूपाणि भवन्ति । लिङि तु शुद्धोपोद्पाक्षिक । तस्य च न दीर्घ इति तारिषीष्ट । तारिषीष्ट, तीर्षीष्ट । इति त्रीणि रूपाणि । लुङि त्वेकवचने अतारि । अन्यत्र चिण्वदिटि अतारिषाताम् । शुद्धे पुनरिति दीर्घविकल्पनात् अतारिषाताम् । अतरीषाताम् । अयं चेद् ‘लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु’ इति पक्षे न भवति । तदा ‘उश्च’ इति कित्त्वेत्वादौ अतीर्षाताम् इत्यपीत्येव चातूरूप्य भवति ॥

ध्वमि तु चिण्वदिटि शुद्धेष्टश्च दीर्घादीर्घयो ‘विभाषे’ इति मूर्धन्यविकल्पनात् अतारिष्वम् । अतारिद्वम् । अतरिष्वम् । अतरिद्वम् । अतरीध्वम् । अतरीद्वम् इति षड्रूपाणि । इडभावे तु नित्ये मूर्धन्ये अतीर्द्वम् इत्याहत्य सप्त रूपाणि ॥

रथन्तर साम—‘सज्ञाया भृतृवृजि’ इति खच् ॥

अवतार—‘अवेतृस्त्रोर्धञ्’ इति करणाधिकरणयोर्धञ् ॥

तीर्त्वा । तीर्ण । तीर्णवान्—‘अद्युक् किति’ इतीप्तिपेय । निष्ठाया इत्वरपरत्वदीर्घत्वेपु ‘रदाभ्याम्’ इति नत्वम् ॥

तीर्णि—‘ऋकारत्वादिभ्य क्तिन्निष्ठावङ् भवति’ इति नत्वम् ॥

तरण—‘कृतृशरिभ्य उनन्’ इति उनन्प्रत्यय । क्वयस्तु तरुणिमा इतीमनिच प्रयुञ्जते । नास्य लक्षणमास्ति ॥

तरुणी—‘क्वसि प्रथमे’ इति ङीप् ॥

तलुनी मुरा—‘कपिलकादीना संज्ञाच्छन्दसोर्बारे लमापद्यते’
इति. लचम । ‘नञ्स्तनीकन्तस्त्वातलुनानामुपसङ्गग्रहणम्’ इति
१५ । नञ्स्तनीक. प्रत्यय, इतरे प्रतिपादिके ॥

तरुः—‘भृमृशि’ इत्यादिनोप्रत्यय ॥

तालु—‘ओरश्च ल.’ इति जुष्प्रत्यये रेफस्य च ल्यम् ॥

तीर्थम्—‘पातृवदि’ इत्यादिना क्ये ऋन इत्यादि ॥

तर्पः उत्साह’ मूर्योऽभिलापश्च—‘पातृवदि’ इत्यादिना स ॥

तरणि—‘अर्तिम्’ इत्यादिना अनिप्रत्यय ॥

गुप गोपने । तिज निशाने । मान पूजायाम् ॥

वध बन्धने ॥ १५५-१५८ ॥

गुप गोपनकुत्सनयो इति मेरेयः । एते च गुपादय
‘गुप्तिच्छिद्यम् मन्’ ‘मानवदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाम्या-
सम्भ्य’ इति नित्यमन्नन्ता । तथा च भाष्यम्—‘नेनेभ्यः प्राक्मन
आत्मनेपदम्, नापि परस्मैपदं पश्याम इति । तथा च ‘पूर्व-
वत्मन’ इत्यत्र वार्तिके च ‘पूर्वस्थात्मनेपददर्शनात् । मन्नन्तान्
आत्मनेपदमिति चेत् गुपाद्विप्रममिद्धे’ इति । ‘अयं च
सन् गुपे’ निन्दायाम् । तिजे क्षमायाम् । माने निज्ञायाम् ।
यो येरूप्ये’ इति वृत्तावृक्तत्वात् अत्रापठितेऽर्थेषु न च मन्
अग्नि । न चैव केरगना पठितेऽर्थेषु मयोग, पूर्वोक्तभाष्य-
वार्तिकविरोधान् । हि च भाष्ये अनुबन्धकरणमाकर्ष्यान् अव-
यवे र्त्नं द्विजं समुदायस्य विशेषकं भवतीति सन्नन्तादात्मने-

पदसमर्थनं च विरुध्येत । तथा निन्दादेरन्यत्र केवलानां गुपादीनां प्रयोगे तत्रैव अनुनन्धासञ्जनस्य आत्मनेपदार्थत्वेन चरितार्थत्वात् । कथं सामर्थ्यम्, कथं वा कृतत्वम्^१ । एव च गोपते । तेजते । इति ध्वाभ्युक्तं केवलात् तिङ् प्रयोग प्रत्युक्त । अत्र नन्दि-
मैत्रेयो 'न हेतेभ्य' इत्यादिना भाष्येण तिङामभाव प्रतीयत इति निन्दादेरन्यत्र कृतमुदाजक्तु । हरदत्तस्त्वेतन्नानुमन्यते । यदाह—'पूर्ववत्सन' इत्यत्र—कथं तर्हि जुगुप्सादेः समुदायस्य अनुदात्तेस्त्वमन आह—अवयव इति । अवयवे ह्यचरितार्थं लिङ्गं सामर्थ्यात्समुदायस्य विशेषकं भवति । यद्येव गोप-
यति तेजयति इत्यादावपि प्रसङ्गः । अथ यः समुदायः योऽव-
यवो न व्यभिचरति तत्र कृतं लिङ्गं तस्य विशेषकं भवति ।
णिजन्तश्च व्यभिचरति, विनापि तेन जुगुप्सत इति गुपे
प्रयोगान् इत्युच्येत । यद्येव सन्नन्तादपि न स्यात्, विनापि
तेन गोपयतीति गुपे प्रयोगात् । वक्तव्यो वा विशेषः । अय-
मुच्यते; गुप गोपने इत्यस्य सन्निधौ ग्रहणं, तस्माच्च नित्य
सन्नेव भवति नापरः प्रत्ययः । गोपायतीत्यादिस्तु प्रयोगो
गुपूरक्षणे इत्यस्य । सचान्य एव । अवश्यं चेनदेव विज्ञेयम्—
अन्य एव सन्प्रकृति तस्माच्च सनेव भवतीति । अन्यथा—
निन्दाया अन्यत्र यथा णिच् भवति तथा लडादिरपि स्यात् ।
एव तिजिप्रभृतयोऽपि क्षमाद्यर्थे यत्र सन्निष्यते तत्रानुदात्तेतो
नित्यसन्नन्ताश्च । क्षमादिभ्योऽन्यत्र तु यत्र णिजिष्यते तत्राननुबन्धना
एव चुरादौ पठितव्या इति । अत्रैव मने 'अवयवे कृतं लिङ्गं'
इति भाष्योपपत्तिः । यदि हि कृतं स्युः तर्हि अनुदात्तेस्त्व
मुत्तरं स्यात् इति कथमटतार्थत्वोक्तिः ॥

अथोदाहरणानि—जुगुप्सने । जुगुप्साधने । जुगुप्सिता ।
जुगुप्सिष्यते । जुगुप्सताम् । अजुगुप्सत । जुगुप्सेत ।
जुगुप्सिषीष्ट । अजुगुप्सिष्ट—अत्राम्य मनो धातुमंशब्देना-
विगतान् अनार्षधातुत्वान्नेद्गुणो । एउ तितिक्षत इत्यादि ॥

मीमांसत—इत्यादी 'मान्त्र' इत्यभ्यासस्य दीर्घ । अय
न 'अभ्यासविहारेष्वपरादा नोत्सर्गान्विनीन् बाधन्ते' इति अ-
भ्यासस्य ह्वादिशेषद्वस्त्वेषु कृतेष्वेव । एव भीभत्सते इत्या-
दावपि । अत्र 'एकाचो वश' इति नकारस्य भ्रार । धकारस्य
'सरि च' इति चत्वं त्रार ॥

गोपायतीति रक्षणे गतम् ॥

गुपादयभ्रत्वार एते अनुदात्तेतः ।

रभ राभस्ये ॥ ९५९ ॥

राभस्यमुपक्रम । एतदादयो हृदयन्ता अनुदात्ता अनुदात्तेतः ॥

आरभते । आरभे । आरभिषे । आरभिषहे—क्रादि-
नियमादिद् । एत्वाभ्यासलोपो ॥

आरब्ध—'क्षपस्तथो' इति वत्वे 'सल्ल जश् मशि' इति
जश्च भ्रारस्य व्रार । आरप्स्यते—'सरि च' इति
चत्वं । आरभताम् । आरभत । आशिषि—आरप्सीष्ट ।
आरब्ध—सिञ्जेपवत्तजश्चे ॥

आरिप्सते—'सनिमीमा' इत्यादिना अच इस्, 'स्को.' इति
सलोप, 'भ्रल्लोप' इत्यभ्यासलोप ॥

आरारभ्यते । आरारम्भीति, आरारब्धि । ईदृशे
 'रभेश्शब्दिलो.' इति शब्दिलङ्गचामन्यत्र अजादौ नुम्बिधाना-
 न्नुमि अनुस्वारपरसवर्णौ । आरारब्धः । आरारभति—अत्र
 अङोवे अजादित्वात् कृतस्य नुम् 'अनिदिताम्' इति नलोपः ।
 आरारम्भाणि । आरारम्भाव । आरारम्भाम् । आट्छनादि
 त्वाङ्गुम् । पित्त्वान्नलोपाभावः । लङि तिप्सिपोः हलन्त्यादिलोपे
 जश्चत्त्वयोः—आरारप् ॥

आरम्भयति । आररम्भत् । अत्र परामपि वृद्धि नित्य-
 त्वाङ्गुम् बाधते ॥

आरम्भ.—आरम्भणम्—अजादित्वाङ्गुम् ॥

रम्भा—पञ्चाद्यचि टाप् ॥

रभसः—'अत्यवि' इत्यादिना असच्, बाहुलकाङ्गुमभावः ।
 रामस्य इति निपातनात् वा ॥

डु लभप् प्राप्तौ ॥ ९६० ॥

लभते—इत्यादि सर्व रभतिवत् । अस्यापि शब्दिलङ्गजिते
 अजादौ 'लभेश्च' इति नुम् ॥

आलम्भ्या गो—'आडो यि' इति आङ्गुर्वाङ्गुभिर्यकारादौ
 नुम् । अत्र योत्यस्य विषयसप्तमीत्वात् प्रागेव नत्ययोत्पत्तेः
 नुमि अदुषधत्वाभावान् 'पोरदुषधान्' इति यच्चेति ण्यङ्भवति ।
 ण्यङ्गतोश्च स्वरे विशेषः । ण्यति 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इति
 कृदन्तोत्तरपदप्रकृतिस्वर 'निस्वरितम्' इति स्वरितत्वं भवति ।

यति तु उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन 'यतोऽनाव' इति यदन्तं द्व्यच्ङमाद्युदात्त स्यात् । अत्र च विषयसप्तमीत्वं 'इदितो नुम् धातो' इत्यत धातोरित्वनुवृत्त्या भाष्ये प्रतिपादितम् ॥

उपलम्भ्या विद्या—'उपात्प्रशसायाम्' इति लभे यकारादौ विषये नुम् । अत्र धात्वर्थस्य प्राप्ते प्रशसापादनद्वारेण वा प्राप्यमाणद्वारेण वा प्रशसाया अन्यत्र नुमभावात् 'पोरदुपगात्' इति यति 'उपलम्भ्यमस्मात् वृपलान् किञ्चित्' इति भवति । अत्रापि ण्यद्यतो स्वरे विशेष ॥

ईप्सलम्भ । सुप्रलम्भ—'उपसर्गात् खल्प्रजो' इति नुम् । 'लभेश्च' इति सिद्धे वचनमिदं नियमार्थं—खल्प्रनोरजाद्योर्यदि भवति उपसर्गात्परस्म्यवेति । तेन ईप्सलम्भः । लाभ इत्यत्र नुम्भवति ॥

सुलभ । दुर्लभ । मुलाभः । दुर्लाभः । इत्यत्र तु उपसर्गात्परत्वेष्वपि 'न मुदुर्भ्यां केवलाम्याम्' इति नुम्निषेधः । अत्र केवलशब्ददशब्दोपात्ताभ्यां मुदुर्भ्यामन्यस्य सनातीयोपसर्गस्याभावमाह । तेन मुदुर्भ्यामन्योपसर्गरहितस्य लभे खल्प्रजोर्नुम् भवतीति सूत्रार्थः । उपसर्गान्तरयोगे तु अतिमुलम्भ इति नुम् भवत्येव ॥

मुदुर्लभम् । अतिमुलभम् । मुदुर्लभः । अतिदुर्लभः—इति प्रयोगास्तु 'मु पूनायाम्' 'अतिरतिक्रमणे च' इति स्वत्यो कर्मप्रवर्तनीयत्वे द्रष्टव्या । अतिक्रमणं पञ्चास्तावपि क्रियाऽनुपरति । उक्तेषु सर्वेषूपकारणेषु खल्प्रजोर्न बाधः, विषयभेदान् कर्मणि सल्भावे नृ वनिति । यद्वा—सूत्रक्षेपे, यया-

‘मुपिक्तं किं तत्रात्र’ इति । दुर्निन्दाया, यथा—दुर्वाहण इति ।
तेन कृच्छ्राकृच्छ्रार्पत्वामावात् खलभाव ॥

अलाभि, अलम्भि । लाभलाभं, लम्भलम्भं—‘विभाषा
चिण्णमुलो’ इति लभे लुम्भिकरूप । व्यवस्थितविभाषा
विज्ञानात् सोपसर्गस्य नित्यं लुम्भयति—प्रालम्भि । प्रलम्भं-
लम्भमिति ॥

लाभेन निरुत्त लब्धिप्रयं—‘द्वित् क्रि’ ‘जेर्मन्वित्यम्’ इति
मप् ॥

षित्त्वादह—लभा । लब्धि—‘क्तिन्नावादिभ्य’ इति क्तिन् ॥

प्वञ्ज परिप्वञ्जे ॥ ९६१ ॥

स्वजते—‘दशसञ्जस्वज्जा शपि’ इति अनुनासिकलोप । स-
स्वजे । सस्वजे । सस्वजिपे, सस्वजिपे—‘इन्विभवतिभ्याम्’
इत्यत्र ‘श्रन्धिग्रन्धिदम्भिस्वजीना वेति वक्तव्यम्’ इति णिट्
क्त्विबिन्नल्पनात् पक्षे अनुनासिकलोप । तथा च ‘सदित्स्व-
ज्यो’ इत्यत्र वृत्तितद्व्याख्यानेषु स्वञ्जे सयोगान्तादपि णिटो
विभाषा कित्त्वमिच्छन्तीति ॥

स्वङ्गा । स्वङ्गयते । स्वजताम् । अस्वजत । स्वजेत ।
स्वङ्गीष्ट । अस्वङ्ग ॥

सिस्वङ्गते—‘स्तोतिष्योरेव’ इत्यपत्वम् । सास्वज्यते । सा-
स्वजीति, माम्वाङ्कि । सास्वक्त । सास्वजति । लोटि

हौ—सास्वीन्व । छटि निष्मिपोः हृद्यादिशेषे संयोगान्तलोपे
च—असास्वन् ॥

स्वञ्जयति । असस्वञ्जत् ॥

प्रतिष्वजते—‘उपमर्गात्सुनोति’ इत्यादिना पत्वम् । प्रत्यप्वङ्क-
‘प्राक्मिनादडुचवायेऽपि’ इति पत्वम् । परिष्वजते । निष्व-
जते । विष्वजते ‘परिनिविम्यः’ इत्यादिना पत्वन् । ‘उप-
मर्गात्सुनोति’ इत्यादिना सिद्धे सुस्वञ्जचोरुपादानं ‘मिवादीनां
वाऽडुचवायेऽपि’ इति परिनिविम्यः परत्वे अडुचवाये सिवादित्वा-
दनयोः पत्वविकल्पो यथा स्यादिति । तेन पर्यप्वजत, पर्यस्वजत
इत्याद्युभयं भवति । प्रतिपस्वजे प्रतिपस्वजे । परिपस्वजे ।
परिपस्वजे इत्यादौ ‘स्यादिष्वभ्यासेन’ इत्यभासात् परस्य
प्राप्तं पत्वं ‘सादिष्वञ्जचोः परस्य छिटि’ इति निवार्यते ॥

हृद पुरिपोत्सर्गे ॥ ९६२ ॥

हृते । जहृदे । जहृदिषे । हृत्ता । हृत्स्यते । हृद-
ताम् । अहृदत । हृदेत । हृत्सीष्ट । अहृत्त ॥

जिहृत्सने । जाहृद्यने । जाहृदीति, जाहृत्ति ॥

हादयति । अजीहृदत् ॥

हृत्वा । हृन्न—‘रदाम्याम्’ इति नत्वम् ॥

रमादयश्चत्मारोनुगता अनुदात्तेनः । नन्दीनु र्द्वि विमापा-
नुदात्तेनमाह ॥

जि द्विदा अव्यक्ते शब्दे ॥ ९६३ ॥

अयमुदात्त उदात्तेत् । क्ष्वेदति । चिक्ष्वेद । चिक्ष्वदिथ ।
चिक्ष्वदिव । तासौ नित्यानिटो भारद्वाजनियम इत्युक्तम् ॥.

क्ष्वेदिता । क्ष्वेदिप्याति । क्ष्वेदतु । अक्ष्वेदत् । क्ष्वेदेत् ।
क्ष्विद्यात् । अक्ष्वेदीत् ॥

चिक्ष्वदिपति, चिक्ष्वेदिपति—‘रलो व्युपधात्’ इति
क्वित्त्विकल्प । चेक्ष्वद्यते । चेक्ष्वेत्ति ॥

क्ष्वेदयति । अचिक्ष्वदत् ॥

क्ष्वेदित्वा, क्ष्वदित्वा । क्ष्विण्ण —‘जित क्त’ इति वर्त
माने क्त ‘आदितश्च’ इति इडभाव । ‘रदाभ्याम्’ इति
निष्ठानत्वम् । क्ष्विण्णमनेन, क्ष्वेदितमनेन । प्रक्ष्विण्णः, प्रक्ष्वे
दितः—‘विभाषा भावादिकर्मणो’ इतीड्विकल्प । ‘निष्ठा शीङ्
स्विदिमिदिक्ष्वदिधृष’ इति सेटो निष्ठाया अकिञ्च्वाहुण ॥

मिद्विदास्तेहनमोचनयोरिति दिवादौ ॥

स्कन्दिर् गतिशोषणयोः ॥ ९६४ ॥

इतो मिहान्ता उदात्तेतोऽनुदात्ता । स्कन्दति । चस्कन्द ।
चस्कन्दिथ, चस्कन्थ । चस्कन्दिथ—क्रादिनियमादिद् । थलि तु
भारद्वाजनियमाद्विकल्प ॥

स्कन्ता । स्कन्त्स्यति । स्कन्दतु । अस्कन्दत् । स्कन्देत् ।
स्कद्यात्—‘विदाशिपि’ इति कित्त्वात् ‘अनिदिताम्’ इति
नलोप । अस्कदत् । अस्कदता—‘इरिनो वा’ इति वाऽडि
नलोप । अडोऽभावे—अस्कान्तमीत् । अस्कान्ताम् । अ-

स्कान्तमुः—‘वद्वज्र’ इति वृद्धिः । अनजादौ ‘अलो झलि’ इति सिञ्चोपः ॥

चिस्कन्तमिति । चनीस्कद्यते—‘नीमञ्चु’ इत्यादिना नीक् । चनीस्कन्दीति, चनीस्कन्ति । चनीस्कचः । चनीस्कदति । स्कन्दयति । अचस्कन्दत् ॥

गेहवस्कन्दमास्ने—‘विशिपति’ इत्यादिना णमुल् । तृतीयाप्रभृतिन्यात् वा समाम् । तेनैवोक्तत्वात् नित्यवीप्सयोः न द्विर्वचनम् । असमासे वीप्सायां द्रव्यवचनस्य द्विर्वचनं, नित्यत्वे क्रियावचनस्येति गेहंगेहमवस्कन्दम् । गेहमवस्कन्दमवस्कन्दमिति । क्रियाभेदे क्वाऽपीप्यने इत्युक्तत्वात्—गेहंगेहमवस्कन्द इत्याद्यपि भवति ॥

चिष्कन्ता, विष्कन्ता—‘वेस्कन्देरनिठायाम्’ इति वा पत्वम् । ‘अनिठायाम्’ इति पर्युदासात् ननिवयुक्तन्यायेन कृत्वेवाऽयं विकल्पः । तथा वृत्तिकारेणापि पर्युदासो व्याख्यातः, कृत्तश्चोदाहृताः । निठायाम् विस्कन्नः—‘रदाम्याम्’ इति निष्ठानत्वम् । परिष्कन्ता, परिस्कन्ता—‘परेश्च’ इति वा पत्वम् । पृथग्योगकरणान् अनिठायाम् इति नानुवर्तत इति वृत्तिः । तेन परिष्कण, परिस्कन्न इति भवति । अत्र एव पर्युदासाभावात्, ननिवयुक्तन्यायो नास्तीति तिङ्चापि भवत्येव विकल्पः परिष्कन्दति, परिस्कन्दति इति ॥

परिस्कन्दः—‘परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु’ इत्यपत्वमस्य प्रयोगस्य प्राच्यभरतविषयत्वे ॥

स्कन्ता । प्रस्कन्द—‘नित्वस्कन्दिस्सन्धोः’ इति नलोपाभावः ॥

उत्कन्दो नाम रोग—‘उदस्यास्यम्भो’ इत्यत्र ‘रोगे-
चेति वक्तव्यम्’ इति वचनात् स्कन्दे सकारस्य पूर्वसवर्ण-
स्तकारो भवति ॥

यभ विपरीतमैथुने ॥ ९६५ ॥

विपरीत इति विपरीतानुष्ठित इत्यर्थ इति मैत्रेयः । पुरुष-
धारे तु यभ विपरीते^१ मैथुने इति विपरीत इति यभेऽर्थ इति ।
कचित्पठ्यते यभ मैथुने इति । यभति । ययाभ । येभतुः ।
येभिथ, ययब्ध । येभिव—क्रादिनियमान्नित्यमिद् । थलि
भरद्वाजनियमात् विकल्प ॥

यब्धा । यप्स्यति । यभतु । अयमन् । यभेत् । य-
भ्यात् । अयाप्सीत् । अयाब्धाम् ॥

यियप्सति । यायभ्यते । यायब्धि ॥

याभयति । अयीयभत् ॥

यब्धा । यब्धम् । यभ्यम्—‘पोरदुपधात्’ इति यत् ॥

जभेत्येके इति मैत्रेय । जभ च इति धनपालकाश्चपौ । जप
जभ इति शाकटायन । तत्र जभे पाठो न्यासपदमजरीकृतो-
रनभिमत । सति ह्यस्मिन् ‘लुपसदचरजपजभदहदशभजपशां
च’ ‘रथिजभोराचि’ इत्यादौ जभजृमीतिवदमुमप्युपाददीयाताम् ।
किञ्च—इह जभे पाठेऽनेनाप्यनिटा भाव्यत्वात्

रभिश्च भान्तेप्पथ मैथुने यभि

ततस्तृतीयो लभिरेव नेतर ।

इति व्याघ्रभूतिवचनेनापि विरोधस्त्यान् । तृतीयश्च यमिरेव,
तत्र वृत्तौ यवेत्युदाहरणान् ॥

जम्भन इति गात्रविनामे गत ॥

णम प्रहृत्वे ॥ ९६६ ॥

नमीत । ननाम । नेमतुः । नेमिथ, ननन्य । नन्ता ।
नंस्यति । नमतु । अनमत् । नेमत् । नम्यात् । अनंसीत् ।
अनंसिष्टाम्—‘यमरमनमाता’ इति समिष्टौ परस्मैपदे ॥

निनंसति । ननस्यते । ननमीति, ननन्ति । ननतः । नन-
मति । ननन्दः । ननन्यः—‘म्वेश्र’ इति मकारस्य नत्वम् ।
लङि—अनंनन् । अनन्नताम्—‘मोनोघातो’ इति पदान्ते
नत्वम् ॥

नमयति, नामयति—‘ज्वलद्बल्ललनमामनुपसर्गाद्वा’ इति
मित्त्वविकल्पः । सोपसर्गात्तु अमन्तत्वाच्चित्य मित्त्वं—प्रणमयति ।
‘उपसर्गादसमासेऽपि’ इति णत्वम् । अनीनमत् । नमते दण्डः
स्वयमेव । अनंस्त दण्डः स्वयमेव—‘न दुहस्तुनमाम्’ इति
यकिचणो. निषेधः ॥

नम्रः—‘नमिरपि’ इति र. । नेमिः—‘भाषाया घाञ्-
कृसृगमिजनिनमिम्य’ इति विक्रिनोरन्यतर । तस्य लिङ्गुदावा-
देत्वाम्यामलोपो ॥

नतम्—‘अनुदातोऽपदेश’ इत्यनुनामिरलोपः ॥

प्रणस, प्रणम्य—‘वा ल्यपि’ इत्यनुनासिकलोपविकल्पः ॥

‘नृन् नमयतीति नृनमो नाम कश्चित्—‘क्षुभ्रादिषु च’ इति णत्वाभावः ॥

नम —अमुन् ॥

नमस्यति देवान्, पूजयतीत्यर्थः —‘नमोवरिवश्चित्रह क्यच्’ इति क्यच् । नमस पूजाया इति तत्र वृत्तिः ॥

नमस्कृत्य, नमःकृत्वा—‘साक्षात्प्रभृतीनि च’ इति कृत्वा योगे पक्षे गतिसङ्गा । गतित्वे ‘कुगति’ इति समासः । ‘न मस्पुरमोर्गत्यो’ इति विमर्जनीयस्य सत्त्वं ॥

नमो देवेभ्य —‘नमस्सर्वस्तिस्वाहास्वधारवपडचोगाश्च’ इति नमोयुक्ताच्चतुर्थी ॥

नाकु —वल्मीकः । ‘फल्लिपाटिनमि’ इत्यादिना उग्रत्ययो नाकादेशश्च ॥

नप्ता—‘नप्तृनेष्टृ’ इत्यादिना तृनि मकारस्य पकारो निपात्यते नप्तरा इत्यादौ असन्बुद्धौ सर्वनामस्थाने ‘अप्तृन्’ इत्यादिनोपधादीर्घः ॥

गम्ल्ठ सृप्ल्ठ गतौ ॥ ९६७-९६८ ॥

गच्छति—‘इपुगमियमा छ’ इति इत्सङ्गकशकारादौ शेषि छत्वे तुक् । जगाम । जम्मतु । जगन्थ, जगमिथ । जग्मिच । जग्मिथ । ऋदिनियमादिर् । थलि भारद्वाजनियमात् विकल्पः । द्वितोरन्त्यो ‘गमहन’ इत्युपधारोपे तस्य ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति स्थानिवच्चात् द्विर्वचनम् ॥

गन्ता । गमिष्यति—‘गमेरिट् परस्मैपदेषु’ इति मन्त्रादेरिट् ।
गच्छंतु । अगच्छत् । गच्छेत् । आशिपि—गम्यात् । अग
मत्—लृदिच्चादङ्, ‘गमहन’ इत्यत्र अनङीति पर्युदासात् नोप
धालोप ॥

जिगमिषति । जिगमिष त्व—इत्यत्र हेतुका लुप्तत्वान् परस्मै-
पदामावेऽपि भाष्यवार्तिकयो ‘मिद्ध तु गमेरात्मनेपदेन समानप-
दस्थस्येष्ट प्रतिषेधात्’ इति न्यासान्तरेण आत्मनेपदेन समानप-
दस्यस्य गमेस्तकारादेरिणिणपेधान् इङ्गवति । एव जिगमिषिता
इत्यादौ कृत्यपीङ्गवति । इड च भाष्य वार्तिक च आत्मने-
पदेऽपीणिणपेधे सिद्ध एव आगम्यमाणमर्यादन्यत्रेण बोधयति । अत्र
एव भाष्यवार्तिकविरोधात् ‘गमेरिट्’ इत्यत्र परस्मैपदग्रणं गम्यु
पलक्षणार्थं परस्मैपदेषु योगमिदृष्ट इति पदशेषनारदर्शनमुपे-
क्षम् । वृत्तावय पक्ष प्रतिक्षेपार्थमेव उपस्थित । यदाह
तत्र हरदत्त—न पुनरय पक्षः स्थापितो भाष्यवार्तिकविरोधा-
दिति । क पुनरत्र फलभेद । उच्यते—सपूर्वस्याकर्मकस्य
गमे ‘समोगमृच्छि’ इत्यात्मनेपदित्वात् परस्मैपदेष्वदर्शनात् स-
जिगमिषितेत्वाद्वा इणनस्यात् । तथा जिगमिषाचक्रे इत्यत्र
भावकर्मविषयस्य गमे परस्मैपदेष्वदर्शनात् इणनस्यात् । अथ
मत—परस्मैपदेषु ङष्ट एव गमि उपसर्गादिवशेनात्मनेपदेऽपीति
इङ्गविष्यतीति । तर्ह्यस्य गमे सर्वत्रेण स्यात् । ‘गस्यने
स विशेष’ इति भाष्यप्रयोगश्च विरुध्यते । कथं तर्हि आत्म-
नेपदेन समानपदस्थस्येणिणपेधे जिगमिषिनेऽप्यत्र जिगमिषयत्रोच्यते
इति हरदत्तादयः । अहिरङ्गत्वादात्मनेपदस्य प्रतिषेधाभाव इति ।
अथ च प्रसारोऽस्माभिः क्रमतावुपपादित ॥

जङ्गम्यते—‘नित्य कौटिल्ये गतौ’ इति गतिवचनत्वात् कौटिल्य एव यत् । ‘नुगन्’ इत्यभ्यासस्य नुक्त्यनुस्वारपरसङ्गो ॥

जङ्गमीति, जङ्गन्ति । जङ्गत—‘अनुदात्तोपदेश’ इत्यनुनासिकलोप । जङ्गमति । प्रकृतिग्रहणन्यायेन ‘गमहन्’ इत्युपधालोप । जङ्गन्मि । जङ्गन्वः । जङ्गन्म—‘भ्योश्च’ इति नत्वम् । जङ्गहि—इत्यत्र अनुनासिकलोपे तस्य ‘अभिद्ववदत्र’ इत्यसिद्धत्वात् ‘अतो हे’ इति लुप्तवति । अत्र सुधाकर—अनुदात्तोपदेशा यम्यादय इति यम्यादे गणत्वेन निर्देशात् ‘निर्दिष्ट यद्गणेन च’ इत्यनुनासिकलोपाभावमुक्त्वा उदा धातुपाठ एव गण तदा भवितव्यमेव लोपेनेत्याह ‘हन्तेर्न’ इत्यत्र जङ्गहीत्युदाहरणे । न्यासकारोपि व्याख्यातुर्निर्देशेन गणनिर्देश नानुमन्यते । अत एव न्याससुधाकरविरोधात् ‘स्तिपाशपा’ इत्यत्र यत्रोपदेशग्रहणमिति य क्वचित्पाठ स उपे १ । अजङ्गन्—‘मोनोधातो’ इति नत्वम् ॥

गमयति । अजीगमत् ग्राम देवदत्त यज्ञदत्त ग्रामायेति वा । ‘गतिबुद्धि’ इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् । अत्र ‘गत्वर्थ कर्मणि’ इति ज्ञानात् द्वितीयाचतुर्थ्या । ग्रामश्चात्र गमेरेव कर्म यतो ग्रामकर्मिणाया गता प्रेष्यते ग्राम गच्छेति, प्रयोज्यस्तु प्यन्तस्य कर्म न गमरिति न तत्र चतुर्थी भवति । अत्र कर्मणि लादयो ‘प्यन्ते कर्तुश्च कर्मण’ इत्यभिधानान् प्रयोज्ये भवन्ति गम्यते ग्रामं देवदत्त । गमयितव्य इत्यादि । अत्र कृत्योगलक्षणा षष्ठी ‘गत्वर्थकर्मणि’ इत्या चतुर्था चेति षष्ठ्ये द्वितीयाग्रहणात् बाध्यते । यद्वा—‘इत्याना’ इत्यत्र योगविभागेन ‘उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी न’ इत्युक्त्यान् कर्तृवत् कर्सेष्वपि षष्ठ्या नेत्र प्रसङ्ग । ग्राम गन्ता गमयिता इत्यादौ तु पुनर्द्विती

याग्रहणादेव षष्ठ्या बाधः । 'अत्रानध्वनि' इति पर्युदासात् अध्व-
वचनेभ्यो यथायोगं द्वितीयापत्तचावेव भवतः—अध्वानं गच्छति
पन्थानं गच्छति अध्वनो गन्ता पथो गन्ता इति । अयं चान-
ध्वनीति प्रतिषेध 'आस्थितप्रतिषेधश्चायं विज्ञेयः' इति वृत्तावु-
क्तत्वात् आस्तिविषयः । आस्थित प्रथममेव स्वीकृत । तेन यदा
उत्पद्येन पन्थानं गच्छति तदा ग्रामादिवत् द्वितीयाचतुर्थी द्वे
अप्युदाहार्ये द्वितीयया षष्ठ्या बाधोऽपि । चेष्टाग्रहणं मनसा पा
टलिपुत्रं गच्छति इत्यादौ चतुर्थीनिवृत्त्यर्थम् । आगमयते माण-
वकः कालं हरति न त्वरते इत्यर्थे 'आगमे क्षमायामात्मनेपदं
वक्तव्यम्' इति ण्यन्तात्तद्ध । क्षमा उपेक्षा कालहरणमिति
वृत्तिः । ण्यन्त एवायमत्रार्थे वर्तन इति तस्यैवोदाहरणम् ॥

सङ्गच्छते—'समोगमृच्छि' इत्यकर्मकात् सङ्गमे तद्ध ।
सजग्मे । सजग्माते । 'गमहन' इत्युपबालोपः । सङ्गन्ता ।
सङ्गस्यते । सङ्गच्छताम् । समगच्छत । सङ्गच्छेत । आशिपि—
सङ्गमीष्ट, सङ्गसीष्ट । लुङि—समगत, समगंस्त । समगंसा-
ताम्—'वा गम' इति स्रष्टाद्योर्लिङ्गिचोः आत्मनेपदविषययोः वा
किञ्चे तदाश्रय 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपः । स्रष्टि
'द्वत्वादङ्गात्' इति मिज्जलोपः । न चास्मात्पूर्वं 'अतो लोपः'
इत्यल्लोपस्य प्रसङ्गः, आर्षधातुर्लोपदेशे अनङ्गारान्तत्वात्, 'असि-
द्धवदत्र' इत्यनुनामिकलोपस्यासिद्धत्वात् वा सर्वत्र गमेरात्मनेप-
देन समानपदस्यत्वात् सङ्गारादेरिडभावः । सज्जिगंसते—अत्र
'अज्जन' इति दीर्घो न भवति, अत्रादेशस्य गमेर्ग्रहणात् ।
यत्तु तराङ्गण्यां दीर्घप्रदर्शनेन तन् 'गमेर्दीर्घे' इङ्ग्रहणम् । अग्रहणे
ह्यनादेशास्त्रापि दीर्घचप्रसङ्गः' इति वार्तिकविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

गन्धम्—‘घोरदुपघात्’ इति यत् ॥

सुतङ्गमो नाम कश्चित्—‘गमश्च’ इति मुप्युपपदे संज्ञायां-
खच्, ‘अर्द्धपदजन्तस्य’ इति पूर्वपदस्य मुमागमः ॥

सुतङ्गमेन निर्वृत्तः सौतङ्गमिः—‘बुञ्छणक्ठजिलसेनिरदन्णय-
फक्फिञ्ज्यक्ठकोरीहणकुशाश्वर्यकुमुदकाशतृणभेसाशमसखिसंकाश-
बलपक्षकर्णमुतङ्गममगादिन्बराहकुमुदादिभ्यः’ इति यथासङ्ग्यात्
सुतङ्गमादेशातुरार्यिक इन् ॥

अन्तगः—‘अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वाङ्तेषु डः’ इति अन्ता-
दिषु कर्मसूपपदेषु गमेडः । टित्त्वमामथ्यादभत्वेऽपि टिलोपः ।
एवं असन्तगः इत्युदाहार्यम् ॥

सर्वत्रगः । पन्नगः—‘मर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्’ इति डः ।
उरसा गच्छतीति उरगः—‘उरमो लोपश्च’ इति डप्रत्ययः,
उरसः सलोपश्च । सुखेन गच्छन्त्यस्मिन् सुगः । एवं दुर्गः ।
‘सुदुरोरधिकरणे’ इति डः । अत्र न्यासे वासरूपीविधना
पक्षे ल्युङ्प्लुक्तः । तदयुक्तम् । ‘कल्युद्युमुन्खल्येषु वासरूपविधेः
प्रतिषेधः’ इत्युक्तत्वात् अधिकरणादन्यत्र सुगमः इति खलेव
भवति । निर्गच्छन्त्यत्रेति निर्गः देशः—‘निसो देशे’ इति डः ।
देशादन्यत्र निर्गमनमिति ल्युङ्भवति । ग्रामगः—‘डौऽन्य-
त्रापि दृश्यते’ इति डः । मित गच्छतीति मितङ्गमः, हस्ती—
‘खच्प्रकरणे गमेन्मुप्युपसङ्ग्यान्’ इति खच् । विहङ्गमः—
‘विहायसो विह च’ इति खाचि विहायसश्च विहादेशे मुमागमः ।
विहङ्गः—‘खच्च डिद्वा वक्तव्यः’ इति खचो वा डित्त्वाट्टिलोपः ।

विहगः—‘दे च विहायसो विहादेशः’ इति विहादेशः । अस्मादेवानुवादात् ‘देऽन्यत्रापि दृश्यते’ इति वा उः ॥

गामुकः—‘लपनपद’ इत्यादिना उक्त् ॥

गत्वरः—‘गत्वरश्च’ इति करपि अनुनासिकलोपो निपात्यते ।

गत्वरी—‘द्विष्ठाणन्’ इत्यादिना ङीप् ॥

जग्मिः—‘भाषायां घान्द्रुमृगामि’ इति किकिनोरन्यतरस्मिन् उपधालोपः । लिङ्गवात् द्विर्वचनम् ॥

जगत्—‘द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च’ इति कौ द्विर्वचनम् । ‘गम-कौ’ इत्यनुनासिकलोपः । स्त्रियां ‘वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगः त्सरमां शतृवञ्च’ इति शतृवञ्चवात् ङीप्, उत्सादिषु जगतीति पाठाद्वा । जगत्या अपत्यादि जागतं—‘उत्सादिभ्योऽन्’ इति प्राग्धीव्यनीयोऽन्प्रत्ययः । जगत् इदं जागतम् इत्यत्र अचामदे-रचो वृद्ध्या उपधालक्षणा वृद्धिर्वाध्यते इति वृत्तिः ॥

अन्येव जागतं छन्द—‘छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वेति’ इत्यन् ॥

अनुनासिके अन्येभ्योपि दृश्यते’ इति क्विपि

अग्रे गच्छेत्—‘ऊह् च गमादीनां’ इति कौ अनुनासिकलोपे, अत्र रस्योकारः । अयं च घातोरुत्कार इति अग्रेग्वौ इत्यादानुवादादेशे प्राप्ते ‘ओस्मुपि’ इति यण् । ‘तन्तु-रूपे छति’ इत्यलुक् ॥

गोः पुरीषम्—गोमयम्—‘गोश्च पुरीषे’ इति मगद् ॥

गवे हितं गव्यम्—‘उगवादिभ्यो यत्’ इति प्राक्क्रीतीयो यत् ॥

गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः—प्राणिनां शुभस्य अशुभस्य वा सूचको महामूनविकार उत्पातः । ‘गोद्वचचो सङ्ख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्’ इति यत् । गोशब्दात्सङ्ख्यापरिमाणा-
श्वादिवर्जितात् द्वचचश्च तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा इति विषये यदिति सूत्रार्थः ॥

गोरिदं गव्यम्—‘सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययमसङ्गे यद्वक्तव्यः’ इति प्राग्दीव्यतीये चार्थे यत् । एवं च तत्रतत्रार्थे सूत्रेण यद्विधानं प्रपञ्चार्थं भवति ॥

दाराश्च गावश्च दारगवम्—द्वन्द्वात् ‘अचतुर’ इत्यादावचि निपातितम् ॥

अनुगचं शकटम् । गौर्यथा आयतः तथाऽऽयत इत्यर्थः । ‘अनुगवमायामे’ इति अनुगुशब्दादचि निपात्यते । इह आयामशब्द अर्शआद्यजन्त तद्वतिवर्तते । अनुगुशब्दश्चायं ‘यस्य चायाम’ इत्यव्ययीभावः । अनुर्गस्यायामव्यची तेन अन्यस्यायामवतो लक्षणभूतेन समस्यत इति सूत्रार्थः । इह च गोरायाम शकटायामस्य लक्षणं भवति ॥

आगवीनः । गवा मृतो य आगतस्य प्रत्यर्पणात्कर्म करोति । स एवमुच्यते । अगवीन इति आगुशब्दात् कर्मकारिणि स्वप्न-

त्यये निपात्यते । आगुशब्दश्च, 'आङ्ग्यादाभिविध्योः' इति इह आहो मर्यादावचनस्य पञ्चम्यन्तेन गोशब्देन गो प्रत्यर्पणे वर्तमानेनाव्ययीभावे पञ्चमी च 'आङ्ग्यादावचने' इत्याहः कर्म प्रवचनीयत्वे तद्युक्तात् 'पञ्चम्यपाट्परिमि.' इति विधीयते ॥

गोः पश्चात् अनुगु—'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना पश्चादर्थेऽव्ययी भावः ॥

अनुगु अठं पर्याप्तं गन्तुं शीलमस्य अनुगर्वीनो गोपालकः—'अनुग्वलं गामी' इति क्रियाविशेषणात् द्वितीयान्तात् अलङ्गामीत्यर्थे खः ॥

तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले दोहनाय स कालस्तिष्ठद्गु । वहन्ति आगच्छन्ति गावो दोहनाय यस्मिन्सकाल वहद्गु । आयन्ति यस्मिन् काले दोहनाय सकालः आयतीगवम् । 'तिष्ठद्गु प्रभृतीनि च' इत्यव्ययीभावे निपात्यन्ते ॥

परमगवः—'सन्महत्परम' इति तत्पुरुषे, 'गोऽरतद्धितलुकि' इति समामान्तः टच् । टिच्चात् स्त्रियाम्—परमगवी । 'अतद्धितलुकि' इति वचनात् पञ्चमिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगु पटः इत्यत्र टज्ज भवति । अत्र हि—'आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाट्ठक्' इति गोपुच्छादिव्यतिरिक्तात् प्रातिपादिकात् यथायथं समर्थव्यक्तियुक्तात् आर्हायेष्वर्थेषु विहितस्य ठक् 'अव्ययेपूर्वाद्दिगोर्लुगसंज्ञायाम्' इति लुकिक्रियते । द्विगुत्वं च 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे' इति समासे 'सङ्ख्यापूर्वाद्विगुः' इति द्विगोः, 'द्विगुश्च' इति तत्पुरुषत्वात् अस्ति टचः प्रसङ्गः ॥

पञ्चगवधनः—इत्यत्र पञ्च गावो धनमस्येति त्रिपदे वदुग्रीहो
 'तद्धितार्थोत्तरपद' इति पूर्वयो समासे सङ्ख्यापूर्वत्वेन द्विगुत्वात्
 तत्पुरुषत्वे टच् । पञ्चाना गवा समाहार पञ्चगवम्—'तद्धितार्थ'
 इत्यादिना समासे पूर्ववत् द्विगुतत्पुरुषयो टच् । अत्र समासा-
 र्थादुत्तरपदात् अरुत एव समासे, समासान्ता, इति अनारा
 न्तोत्तरपदद्विगुत्वात्, 'अकारान्तोरपदो द्विगु स्त्रियामिप्यते' इति
 प्राप्तस्य स्त्रीत्वस्य 'पात्रादिभ्य णतिषेध' इति निषेध ॥

चित्रा गावो यस्य चित्रगु—'गो स्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति
 उपसर्जन गोशब्दान्तप्रातिपदिकत्वात् इस्व । अत्र 'गो पूर्व-
 णित्वात्वस्वरेषु' इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् न 'गोत' इति
 णित्वम् । ननु—अतत्कालव्यावृत्त्यर्थात् 'गोत' इति तपरकरणादेव
 न भविष्यति । अस्त्वत्र परिहार । चित्रगो, चित्रगव इत्यत्र
 तु 'सम्बुद्धौ च' 'जसि च' इति गुणे, अविवृत गोरूप
 मिति स्थाणित्वम् । नन्वेवमत्राप्यनेन निषेधेन स्थानिवत्त्वकृत्
 मेव णित्व निवर्गताम्, न तु स्वाश्रयमपीति गोरूपस्याव्याह-
 तत्वात् तदाश्रय णित्व स्यादेव ॥

नैपदोप । यदस्य गोरूपस्य लाक्षणिकत्वात् लक्षणप्रति
 पदोक्तपरिभाषया तदपि न भविष्यति । वृत्तौ तु 'गोत' इति
 पष्ठचन्तमाश्रित गोशब्दार्थसम्बन्धि सर्वनामस्थान णिविति व्या-
 रयातमत्र मते न कुत्रापि णित्वप्रसङ्गः । यदत्र सर्वनामस्थान
 तदन्यपदार्थस्य सम्बन्धिनो गोशब्दार्थस्य तपरकरण लोकारा-
 न्तोपलक्षणार्थम्, कर्णनिर्देशेषु प्रसिद्धत्वात् । तेन गोशब्दस्या-
 पि णित्वार्थं भवति । अपरे तु ओत इति पठन्तीति चोक्त
 वृत्तौ । गो अग्रम्—सर्वत्रविभाषा गो' इति छन्दसि भाषा-

यां चातिपरे वा प्रकृति भावः, अन्यदा—‘एट्.पदान्तादति’
इति पूर्वत्वम् ॥

गवाग्रम्—‘अवहस्फोटायनस्य’ इत्यवहट्देशः । अयं च
व्यवस्थितविभाषात्वात् गवाक्षम् इत्यत्र नित्य चित्रग्वग्रम्
इत्यत्र । ‘गो पूर्व’ इतित्थानिवृत्तनिषेधान्न प्रकृतिभावादि ॥

गवाश्वम् । गवाविकम् । गवेडकम् । अत्र ‘गवाश्व-
प्रभृतीनि च’ इति समाहार एव द्वन्द्वः । अयं च नियतो
‘गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम्’ इति वृत्तायुक्तत्वात्
अवहमात्र इति । ‘विभाषावृक्ष’ इत्यादिना पशुद्वन्द्वं विभाषैव
तेन गोश्व गोश्वा इत्यादि ॥

गङ्गा—‘गन्गम्यद्योः’ इति गन्प्रत्ययः ॥

गङ्गाया अवत्वं माङ्ग्रेयः—‘शुभ्रादिभ्यश्च’ इत्यत्र चकारेण
आकृतिगणत्वद्योतनादृक् । तिकादिपाठात् अपत्येऽपि किनि गा-
ङ्गायनि’ इत्यपि भवति ॥

सर्पति । ससर्प । ससृपतु । ससर्पिथ । ससृपिव ।
क्रादिनियमादिट् ॥

सृष्टा, सस्त्रा । सस्पर्शति, सस्पर्शति—‘अनुदात्तस्य चर्दुप-
धस्यान्यतरस्याम्’ इति ऋलादावाकिति प्रत्यये पक्षे मित्त्वादन्त्यादच-
परे अमागमे यणदेशः, अन्यत्र गुणः ॥

सर्पतु । असर्पत् । सर्पेत् । आशिषि—सृप्यात् । असृपत् ।
असृपताम्—ऋदित्वादद् ॥

सिसृप्सति—‘हल्न्ताच्च’ इति सत कित्त्वान्न गुण, ना-
प्यमागम ॥

सरीसृप्यते—‘रीगृत्वत’ इति रीक् । सरिसृपीति,
सरीसृप्ति, सरीसृप्ति—प्रकृतिग्रहणन्यायेन ‘अनुदात्त’ इति
अमागम ॥

सरीसृप—पचाद्यचि, ‘यडोऽचि च’ इति यडो लुक्
‘न धातुलोप’ इति लघूपधगुणाभाव । यङ्गुगन्तात् इगुपध
लक्षण को वा ॥

सर्पयति । अससर्पत्, असीसृवत्—‘उट्’ वा ॥

सृप्य—‘ऋदुपधाच्च’ इति क्यप् ॥

सर्प—पचादित्वादच् ॥

स्रप्ता, सृप्तः । पीठेन स्रप्ता शीलमस्येति पीठसर्पि—
णिनि ‘सुप्यजातौ’ इति ॥

पीठसर्पिण इमे पेठसर्पा—‘इनप्यनपत्ये’ इति प्रकृति
भाव बाधित्वा ‘नान्तस्य टिलोपे पीठसर्पि’ इत्यादिन
टिलोप ॥

सर्पि—‘अर्विशुचिहुसृपिच्छादिछर्दिम्य इस्’ इतीरप्रत्यय ।

प्रियसर्पिष्कः—उरप्रभृतित्वानित्य कप् । ‘इण प’ इ
अपदाद्यो कुप्पो विसर्जनीयस्य पत्वप् ॥

सृप्रः—‘ऋजेन्द्र’ इत्यादिना रक् ॥

यम उपरमे ॥ ९६९ ॥

अत्र मेत्रेय उदितमस्य केचिदिच्छन्तीति । यच्छति—
'दुपुगमियमाप्' इति च्छ शिति ॥

ययाम । येयतु । ययन्थ, येमिथ । यन्ता । यंस्यति ।
यच्छतु । अयच्छत् । यच्छेत् । आशिपि—यम्यात् ॥

अयंसीत्—'यमरम' इति सागिगे ॥

यियंमति । ययम्यते । ययन्ति । यंयन्न ॥

यमयति । अयीयमत्, भोजयतीत्यर्थ । अमन्तत्वात्
मित्त्वम् । अस्य च 'यमोऽपरिवेषणे' इति परिवेषणादन्यत्र
मित्वनिषेधात् ॥

आयामयते, आयामयतीति भवति—'न पादमि' इत्यत्र,
आयामग्रहणेन 'अणावर्त्मकात्' इति कर्त्रभिप्रायभासस्य
परस्मैपदस्य निषेध इति यथायोगमत्रात्मनेपदपरस्मैपदे भवत ॥

आयच्छते दीर्घो भवति, व्याप्रियते इति वा अर्थ ।
आयच्छते स्वरूपाणि द्रावयति व्यापारयति वा इत्यर्थ । 'आडो-
यमहन' इति 'स्वाङ्गकर्मणाचेति वक्तव्यम्' इति अकर्मणा-
त्स्वाङ्गकर्मकाच्चाङ्पूर्वादस्मात्तद् । इह स्वमङ्ग स्वाङ्ग न त्वद्रव-
न्मूर्तिमदित्यादिना लक्षित पारिभाषिकमिति देवदत्तस्य पाणि
आयच्छति, इत्यत्र न भवति ॥

उपयुच्छते कन्या परिणयतीत्यर्थ—'उपाद्यम स्वकरणे'
इति तद् । अत्र भाष्यम्—इह वस्मान्न भवति स्व शाटक तमु-

पयच्छति । अयं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यमेव । अत्र वृत्तिकारशिवस्वामिम्यामिदं भाष्योक्तं अस्वस्य स्वत्वेन करणं प्रसिद्धिवशात् पाणिग्रहणविशेष उपमह्नम् । कैयटे तु निष्पादनलक्ष-
णोऽत्र करोत्यर्थो गृह्यत इति सामान्येनापि वार्तिककारेण पाणि-
ग्रहणविशिष्टं स्वकरणं शिवस्वामिजयादित्यावूचुः, प्रसिद्धत्वात् ।
उपायंस्तं नतीः इत्यादिप्रयोगस्तु साधर्म्यात् । भाष्यकारस्तु
स्वकरणमात्रे विशिष्टे स्थित इत्युक्तम् । भट्टिकाव्ये च 'शास्त्राणि
उपायंस्तं नित्वराणि इति' सामान्येन प्रयुज्यते ॥

संयच्छते ग्रीहीन् । उपयच्छते भारम् । आयच्छते वस्त्रम् ।
'समुदाङ्ग्यो यमोऽग्रन्ये' इति समादिभ्यो यमेस्तद् । यदा तु
कर्त्रभिप्रायत्वमुपपदेन प्रतीयते तदा 'विभापोपपदेन प्रतीयमाने'
इति स्वान् ग्रीहीन् संयच्छति इत्यपि । इह आढोऽग्रहणम-
न्वाङ्गकर्मकार्यम् । स्वाङ्गकर्मकान्, 'आढो यम हनः' इत्येव
मिदम् । 'अग्रन्ये' इति वचनान्, उच्यच्छति चिकित्सां वैद्यः
इति अत्र परस्मैपदमेव । विचिकित्सामधिगन्नुमुद्यमं करोतीत्यर्थः ॥

यदाऽयं यमि गन्वने वर्तने गन्वनं सूचनम् । परेण प्र-
च्छाद्यमानस्य आविष्करणं तदा—'यमो गन्वने' इत्यात्मनेपदम् ॥

परस्मैपदस्य मिच- कित्वादनुनासिकलोपः—उदायत । उदा-
यसाताम् । इत्यादि । झलि सिञ्जोप- ॥

उपयमनार्यत्वे तु 'विभापोपयमने' इति तद् । तद्विपरस्य-
यमे मिच- कित्त्वविकल्पनात्, उपायत कन्याम्, . उपायंस्त
कन्याम् इत्युभयं भवति । उपयमनमिह दारकर्म ॥

यम्यम्—'गदमद' इत्यादिना यत् उपसृष्टात् गम्यति—
विनियाम्याम् इति । त्वया नियम्या इति, प्रयोगः नियम-

शब्दान् तत्करोतीति णो यति द्रष्टव्य । घानोर्णो 'यमोऽपरिवे
पते' इति मित्वनिषेवात् वृद्ध्या भाव्यम् ॥

वाचयम्—'वाचे यमो ऋते' इति खच् । 'वाचयम्—
पुरन्दरो च' इति निषाननादलुक् ॥

संयम, संयामः—'यमस्समुपनिविषु च' इति पक्षे अप् ।
तद्रभावं घञ् । एव समुपनिविष्योप्युदाहार्यम् ॥

संयत्—सम्पदादित्वान्, 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति वा
त्रिपि 'गम ङौ' इत्यत्र 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' इत्यु
क्तत्वात् अनुनासिकलोपे तुक् ॥

यच्छतीति यम—अच् ॥

याम्यम्—प्राग्दीव्यतायेष्वर्थेषु 'यमाश्चेतिवक्तव्यम्' इति ण्य ॥

यमुना—'अजियमिशीह्म्यश्च' इति उन्ञ्प्रत्यय ॥

यन्त्रम्—'गुपृवि' इत्यादिना ऋ प्रत्यय ॥

तप सन्तापे ॥ ९७० ॥

तपति । तताप । तोपेय, तनप्य । तप्ता । तप्स्यति ।
तपतु । अतपत् । तपेत् । आशिषि—तप्स्यात् । अता-
प्सीत् । अताप्ताम्—'श्लो शलि' इति । संज्योष ॥

तितप्सति । तातप्यते । तातप्ति । तापयति । अततपत् ॥

चोर सन्तापयति इत्यत्र—'रुन्तार्याना भाववचनानामज्वरे'
इति कर्मणि षष्ठी न भवति तत्र 'अज्वरिसन्ताप्यो' इति निषेधात् ॥

‘उत्तपने । त्रितपने—‘उद्विम्या तप ” इत्यङ्गमेकात्स्वाङ्गमर्माद्य
तद् । अङ्गमकत्व भासनार्थत्वेन । यद्वायमस्वाङ्गमङ्ग तदा उत्त-
पति सुवर्ण इत्येव भवति । तप्यते तपस्तापसः । अतस्त तप-
स्तापस —‘तपस्तप ऋमकस्यैव ’ इति तप ऋमकस्य तपे कर्तु-
कर्मवद्भावाद्यगात्मनेपदे । अत्र तपेरर्जनमर्थ इति तापसस्तत्र
वर्ता । यत्रासौ कर्म उपवासादीनि तपासि तापसं सन्तप-
न्तीति तत्र तपि दुःखानुभवार्थ इति कर्मणस्तापसस्य व्यपारो
दुःखानुभवमिति क्रियाभेदाद्विध्यर्थमतत् । एवकारस्तूत्रे सर्ववाङ्मयानां
सावधारणत्वादर्थमाप्तस्यैव वधारणस्यानुवादव । अत्र ‘तपोऽपि
च’ इति चकारेण ऋमङ्गरे चिणो निषेजत् सिच । अनातु
तापग्रहणस्याकर्मकत्वार्थत्वात् अन्ववातस्त पापेन कर्मणा इत्यत्रापि-
चिण्णभवति । अनुतापादन्यत्र उदतापि सुवर्णं सुवर्णकारेण
इति भवितव्यमेव चिणा ॥

तप्यम्—‘पोरदुपधात् ’ इति यत् ॥

ललाटन्तप आदिसः—‘असूर्यल्लाटये दशितपो ’ इति
यथासङ्गधात् ललाटे कर्मण्युपपदे तपे खचि मुम् । शत्रुन्तप —
‘सज्ञाया भृतृवृजि’ इत्यादिना खचि पूर्वपदस्य मुमागम ।
द्विपन्तप । परन्तप —‘द्विपत्परयोस्तापे ’ इति खचि, णिलोपे
‘खचि इस्व ’ इति इस्व । द्विपतस्तकारस्य मुमि सयोगा-
न्तलोप । अत्र ‘द्विपत्परयो ’ इति द्वितकारनिर्देशात्तकारान्त
एव द्विपच्छब्द उपपदेऽय प्रत्यय न तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
द्विपतीशब्द उपपद इति तत्र कर्मण्यगि द्विपतीताप इति
भवति । तथा तपोरिति ष्यन्तस्य ग्रहणात्कैवल्यद्व्यजेन भवति ।
असज्ञाया द्विपत्ताप इति । सज्ञाया तु ‘सज्ञाया भृतृवृजि’
इत्यादिना खनुक्त ॥

तप'—अमुन् ॥

* तपश्चरति तपस्पति—‘कर्मणो रोमन्यनपोम्या वर्तिचरोः’ इति रोमन्यतपोम्यां कर्मण्यां ययामङ्गञ्च वर्तिचरोरययोः क्यद्विति क्यद् । कर्मण इति प्रत्येकसम्बन्धोपक्षमेकत्वम् । ‘तपसः परस्मैपदं च’ इति परस्मैपदम् ॥

तपस्या—क्यङ्न्तत्वात् ‘अ प्रत्ययात्’ इति स्त्रियामकारः ॥

तपश्शीलमस्य तापस'—‘छात्रादिभ्यो णः’ इति ण' । अत्र ‘जेऽण्डह्रन् कार्यं भवति’ इति प्रागेवोक्तं । तेन तापसी इत्यत्र ङीप् भवति ॥

तपस्वी—‘तपस्तप्तृभ्यां विनीनी’ इति मत्वर्थे विनिः । अत्रेवार्थे ‘अण्व’ इत्याणि तापसः । तपस्वी इत्यत्र ‘तप्तौ मत्वर्थे’ तकारान्तं सकारान्तं च मत्वर्थे प्रत्यये भामिति भसंज्ञया आकङ्क्षणीयया अनवकाशया ‘स्वादिष्वसर्वनामस्थाने’ इति पदसंज्ञाया बाधात् ‘समनुषोरु’ इति स्त्वं न भवति ॥

ताप'—घञ् ॥

सन्तापाय प्रभवति सान्तापिको रोगः—‘तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः’ इति चतुर्थेन्तात् सन्तापशब्दात् प्रभवत्यर्थे ढम् ॥

निष्टपति । निष्टप्तम्—‘निमस्तपतावनासेवने’ इति षत्वम् । आसेवनं षीनःषुन्यं । ततोन्मदनासेवनम् ॥

अयमर्थदर्थे दिवादौ । दाहे चुरादौ ॥

स्य'

इत्यादिना परस्य षत्वम् । पूर्वस्य तु 'उपसर्गात्' इत्यनेनैव सिद्धम् । अङ्गुली सङ्गो यस्या अङ्गुलिपङ्गा यवागू—'समासे-
ङ्गुलेस्सङ्' इति षत्वम् ॥

मासङ्गे वहति मासङ्गश्च—'तद्वहतिरथयुगमासदम्' इति द्वितीयान्तात् वहतीत्यर्थे यत् । मासङ्गो युगाद्युगम् । निपङ्गधिः—
'ना सज्जेर्यवित्' इति घषिन्प्रत्ययः । चित्वात् कुत्वम् ॥

सक्थि—'असिसङ्क्षिप्त्या कियन्' इति कियन्, अजादौ विभक्तौ 'इको चि' इति नुमि सक्थिनी इत्यादि । तृतीया-
द्यजादौ तु 'अरिधदयिसक्थि' इत्यादिना द्वित्वादन्त्यस्य अन-
द्यादेशे 'अष्टोपोऽन' इत्यष्टोपे सक्थ्या इत्यादि । सप्तम्येकवचने
तु अष्टोपस्य 'विभाषा डिश्यो' इति विकल्पनात् सक्थिन, सक्थिनि
इत्युभयं भवति । अङ्गाधिकारे तदन्तविधेरभ्युपगमात् म्रियसक्थ्या
इत्यादावप्यनङ् भवति । यदत्र अनङ्गिषो नपुसकरूपेणानुवृत्तं तद-
स्थ्यादीनां विशेषणं नाङ्गस्येति म्रियसक्थ्या शुना इत्यादौ लि-
ङ्गान्तरेऽपि भवति । नपुसकानुवृत्तिस्तु यदृच्छाशब्दानां पुल्लिङ्गानां
अस्थ्यादीनां अनङ्गा मूदिति अस्मिन्नाम कश्चिदित्यादि । नन्वत्र—

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकाविश्रुता ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यं शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

इति नास्ति प्रसङ्ग इति चेत् तर्हि मन्दयियामनुग्रहाधेयानुवृत्ति-
राश्रिता । अत्रोदाहरणे सक्थिशब्दोऽस्वाङ्गवाची ब्रह्मव्य । स्वाङ्ग-
वाचिनस्तु 'नहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गो स्वाङ्गात् षच्' इति पचा
समासप्रत्ययेन भाव्य—म्रियसक्थ इति । स्वमङ्ग चेह स्वाङ्गं न तु
पारिभाषिक । चत्तरसकथं मृगसकथं पूर्वसकथ—'उत्तरमृगपूर्वश्च

सद्वध्न ' इति तत्पुरुषे टच् समासान् । अत्र चनङिण उप-
मानादित्यनुवृत्ते षट्शमिव सक्थि फलकसम्य इत्यत्रापि भवति ।
अस्मादेव ज्ञापकान् असामान्यवचनेनापि सक्थिशब्देन उपमानस्य
समास । न विद्यते सक्थि यस्य असत्त्वि, अमम्यः—'नन्-
दुस्सुम्यो हलि सस्ययोरन्यतरस्याम्' इति षत्वेऽच् समासान्त । एव
सुदुरोत्साहायम् । एव सुसम्य । गौर्या सक्थीव सक्थि यस्य
गोरेपस्यः—'बहुव्रीहौ सस्ययङ्गो' इति षच् । यदा गौर्या
सक्थीति षष्ठीसमास तदा 'अच्छत्तन्वव' इत्यत्र 'अच्' इति
योगविभागात् अनुभव्यत्र । सुषामादिषु 'गौरिसम्य सज्ञायाम्'
इति षष्ठात् षत्व पूर्वपदस्य द्वत्वव च ॥

दृशिर् प्रेक्षणे ॥ ९७३ ॥

पश्यति—'पाद्या' इत्यादिना पश्यदेशे इत्सङ्गशकारादौ
अचि । ददर्श । ददृशतु । ददर्शित, ठदृष्ट । दृशिर् ।
'विभाषा मृजिदृशो' इति यलि इडभावपक्षे 'मृजिदृशो
सस्यमकिति' इति अकिति मलादौ अमागमविधानात् अमि
यणि प्रश्नादिना षत्व एव च । दृष्ट । दृक्ष्याति—षत्वे
'पदो कर्त्ति' इति कत्वम् । पश्यतु । अपश्यत् । पश्येत् ।
आशिपि—दृश्यात् ॥

अदर्शन् । अदर्शिताम् । 'इरितो वा' इत्यादि 'ऋट्-
शोऽडि गुण' इति गुण । अडभावे 'न दृश' इति
कसानिषेधात् 'सिच्यमि यणादेशे हलन्तलक्षणाया वृद्धौ—अ-
द्राक्षीत् ॥

‘दिदक्षते—‘जाश्रुस्मृदशा सन’ इति सनन्तात्तद्ध । ‘हल-
नाच्च’ इति सन किच्चात् न गुण, नाप्यमागम । दरी-
दृश्यते—रीक् । दरीद्रोष्टे । दरीदृष्टः । दर्द्रष्टि । दर्द्रष्टः ।
लोढि हेर्धित्वे अमागमे पत्वष्ट्वनश्चेषु—दर्ददि । दृदृशानि ।
आटि ‘नाम्यस्तस्य’ इति गुणनिषेध । लङि तिप्सिपो—
अदर्द्रक् । ‘किन्प्रत्ययस्य कु’ इत्यत्र द्विन कुरिति वक्तव्ये
प्रत्ययग्रहण यस्मात् किमस्ति तस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वार्थमिति
पत्व बाधित्वा शकारस्यान्तरतम्यात्कुत्वेन खकारे ‘भावसाने’ इति
ष्वत् ककार ॥

दर्शयति रूपतर्क कार्पापणम् । अदीदृशत्, ‘अद-
दर्शत्—उरूद्धा । ‘दृशे सर्वत्र’ इति प्रयोज्यस्य रूपतर्कस्य
कर्मत्वम् । यदाऽय दृशि चक्षुस्साधने ज्ञानविशेषे वर्तते तदेद
मुपसङ्ख्यानम् । यदा तु ज्ञानमात्रवचना तदा मुख्यार्थत्वादेव
सिद्धम् । तत्र मुख्यार्था ज्ञानसामान्यवचना न तु विशेषवचना
इति स्थितम् । यदा तु ण्यन्तादात्म्येनेपद तदा ‘अभिवादिदृशो-
रात्मनेपद उपसङ्ख्यानम्’ इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वविकल्पनात् दर्श-
यते रूपतर्केण कार्पापणं, रूपतर्क इत्युभय भवति । पश्यन्ति
भृशान् राजानं । दर्शयते भृशान् राजा भृत्यैः इति वा ।
संपश्यते—‘दृशेऽथेति वक्तव्य’ इति सपूर्वात् अकर्मकात् दृशे-
स्तद्ध । संदृशे । संद्रष्टा । संद्रक्ष्यते । संपश्यताम् । समपश्यत ।
संपश्येत । आशिपि—संद्रक्षीष्ट । समदृष्ट । समदृक्षाताम् ।
लिङ्सिचो किच्चात् न गुण, नाप्यमागम । झलि सिञ्जलोपे
प्रत्ययलक्षणेन ‘पढो कस्सि’ इति कत्व न भवति, सिञ्जलो
पस्य प्रत्ययलक्षणेऽसिद्धत्वादिति तत्रतत्रोक्तम् । कर्मणि—

दृश्यते । अदर्शि—इत्यादि । त्यादिषु पक्षे चिष्वदिङपीति दर्शिष्यते । दृश्यते । अदर्शिपाताम् अदृक्षाताम् दर्शिपीष्ट । दृक्षीष्ट । दर्शिता द्रष्टेयुभयं भवति ॥

दृश्यम्—‘ऋदुपदाच्चति’ इत्यप् । उत्पश्यः । ‘पाघा-
ष्मावेददृशशः’ इति उपसृष्टात् कर्त्तरि शे पश्यादेशः । दर्शनं
पश्यः अत्र ‘पश्यार्थे’ इति निपातनात् भावे शः । अद-
र्शनमित्यादिनिर्देशात् ल्युडपि भवति । असूर्यपश्या राजद्वाराः ।
गुप्तिपरं चैतत् । एवं नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि
न पश्यन्तीति । ‘असूर्यललाटयोः’ इति खश् । अत एवा-
सूर्येति’ निर्देशात् दृशिना नञ्संबन्धेन असमर्पत्वेऽपि समासः ॥

उग्रपश्यः—‘उग्रपश्य’ इत्यादिना क्रियाविशेषणे कर्मण्युग्रशब्द
उपपदे खशि निपात्यते । तादृशः । तादृक्—‘त्यदादिषु
दृशोऽनालोचने कञ् च’ इति त्यदादिषु कर्मसूपपदेषु आलो-
चनात् चक्षुर्विज्ञानात् अन्यत्र वर्तमानान् दृशेः कञ् प्रत्ययः ।
चकारात् क्तिन् । कञः कित्वात् न गुणः । तादृशी—
‘टिड्ढाणन्’ इत्यादिना ङीप् । तादृक्षः—‘कसश्च वक्तव्यः’
इति कसश्च । ‘आसर्वनाम्नः’ इति दृग्दृशवतुषु परतः सवे-
नाम्नोऽन्त्यस्याकारः । ‘दृक्षे चेति वक्तव्यं’ इति चाकारः ।
सदृक् । सदृशः । सदृक्षः—‘दृग्दृशवतुषु’ इति समानस्य
सभावः । ‘दृक्षे चेति वक्तव्यं’ इति दृक्षे च सभावः ।
अत एव दृगादिषु सभाववचनात् ‘समानान्ययोश्च’ इति व-
क्तव्याद्वा ‘कञ्किन्क्साः समानान्ययोरपि उपपदयोर्भवन्तीति ।
सदृशी इत्यत्र पूर्ववत् ङीप् भवति । परलोकदृष्ट्वा—‘दृशेः
कनिप्’ इति कर्मण्युपपदे भूते कनिप् । स्त्रियां ‘वनो र च’

इति दीर्घफयो परलोकदृक्चरी । सुदर्शनः । दुर्दर्शनः—
‘भाषाया शासित्युचिद्वाशेषृषिमृषिभ्यो युञ्जक्य’ इति खल्वेऽप-
यादौ युच् ॥

कन्यादशो वरयति । या या कन्या पश्यति ता ता
वरयतीत्यर्थः । ‘कर्मणि दृशिबिदोस्साकल्ये’ इति कर्मण्युपपदेऽ-
स्मात् साकल्ये गम्ये णमुल् ॥

पशु — ‘अर्जिदृशी’ इत्युभयपक्षे पश्यादेशश्च । यदाऽयमस्-
त्त्ववचनस्तदा चादित्वात्त्रिपात यद्वा ‘लोष नयन्ति पशु मन्य-
मना’* इति । पशु सम्यगिति^१ ह्यत्रार्थः । दर्शत — ‘वृद्धशी’
इत्यादिनाऽऽच् । दृक् । सप्तदादित्वात् क्तिप् । ‘क्तिनपीप्यते’
इति क्तिनि दृष्टिः ॥

दंश दशने ॥ ९७४ ॥

दशन दष्टाव्यापारः । अत एव निर्देशादनुनासिकलोप इति
स्वामी । दशति । ‘दशसज्ज’ इत्यनुनासिकलोपश्शपि । ददंश ।
ददंशतु । ददंशिय । ददंष्ट । ददंशिव । दंष्ट्रा । दद-
क्षति । दशतु । अदशत् । दशेत् । दश्यात्—‘किदा-
शिपि’ इति यासुट् कित्वादनुनासिकलोपः । अदाहसीत् ।
अदाष्टाम्—‘वदन्नज’ इति वृद्धिः । दिददक्षति । दन्द-
श्यते—‘लुपसदचरनपनमदहदशगुभ्यो भावगर्हाया’ इति यह
भावगर्हायाम् । नपनमदहदशेत्यभ्यासस्य नुक् । ‘दन्दशीति ।
दन्दष्टि । दन्दष्ट । यद्विधौ नुविधौ च ‘दश’ इति

कृन्नलोपस्य निर्देशात् यद्भुक्ति अकिङ्कित्यपि न लोपो नुक् च
भवति । दंशयति । अददंशत् । दन्दशूकः । 'यजनपदशां
यहः' इति यदन्तादूकप्रत्यये 'अतो लोपः' । 'यस्य हलः'
इत्यल्लोपयलोपो ॥

दंष्ट्रा—'दाम्रीशसयुयुज' इत्यादिना घृन् । अनादिषु
दशेनात् टाप् । अत्रैव पाठात् नलोपाभावश्च । घृनि 'दश'
इति नलोपनिर्देशस्तु करणे स्युडर्थः—दशन इति । दंष्ट्री—
'घ्रीह्यादिभ्यश्च' इति मत्वर्थाय इनिः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते ।
मूलकेन उपदंशं इति वा । 'उपदंशस्तृतीयायां' इति ण-
मुल् । 'तृतीयाप्रमृतीनि' इति समासाक्किल्पः । वासरूपविधि-
ना क्त्वाऽपि भवति । मूलकेनोपदंश्य इति । उक्तं च—'स-
र्वत्रैवात्र प्रकरणे क्रियाभेदे सति वासरूपविधिना क्त्वाऽपि भवति'
इति ननु मूलकोपदंशमित्यत्र मूलकस्य भुगिनेवान्वयो नोपदंशिना ।
न ह्यत्र मूलकेन करणेनान्य उपदंश्य भुङ्क्ते इत्यर्थः । तेन तृ-
तीयान्तस्योपदंशिना सामर्थ्याभावान् उपपदत्वं नेति कथं प्रत्ययः ।
वचनं च दशनोपदंशं भुङ्क्ते इत्यत्र सावकाशं—उच्यते । यद्य-
त्रैव स्यान् करण इत्येव ब्रूयात् । तृतीयायामिति वचनात्तु सर्व-
त्रापि भविष्यति । तद्धि तृतीयान्तस्योपदंशिना आर्थेऽप्यन्वये
यथा स्यादिति । अस्ति चात्रार्थोऽन्वयः, कर्मपेक्षस्योपदंशोः
सन्निहितेन मूलकेन संबन्धान् ॥

रूप विलेखने ॥ ९७५ ॥

विलेखनमिहाकर्षणम् । तथा च पुरुषकारे—कर्पनिस्त्राकर्षणे

प्रसिद्ध इति । द्विकर्मकोऽयं—कर्षति शाखां ग्रामम् । चक-
र्ष । चकृपतु । चकर्षिथ । चकृपिव । ऋष्टा । कर्षा-
'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इत्यमागमविकल्प । कर्ष्यति । ऋ-
क्ष्यति । कर्षतु । अकर्षत् । कर्षेत् । कृष्यात् । अकृ-
क्षत् । अकृषताम्—'शल इगुपध' इति क्त । यदा
'सृशामृशकृपतृषट्पा सिज्वा' इति सिच् तदा पूर्ववदमागम
विकल्पे हलन्तलक्षणाया वृद्धौ अकार्षीत् । अकार्षीम् । अक्रा-
क्षीत् । अक्राष्टा इत्यादि । चिकृक्षति—'हलन्ताच्च' इति
सन किच्चात् गुणो नाप्यमागम । चरीकृष्यते । चरीकृषीति
चरिकर्षि । चरिक्राष्ट । चरीकृष्ट । चरिक्रष्ट इत्यादि ।
लोटि हेर्धित्वे द्युत्वजश्वयोरमागमपक्षे चरिकर्षि अन्यदा चरिकृ-
द्धि । लिङि तिप्सिपो हल्ज्यादिलोपे च अचरीकर्द् 'रात्स-
स्य' इति । नियमान्न संयोगान्तलोप । अमागमपक्षे अचरीकर्द् ।
एव वचनान्तरेषु सर्वेषु लकारेषु रुक्रीकोश्चोदाहार्यम् । कर्षयति
शाखां ग्रामं देवदत्तं यज्ञदत्तः । अचीकृपत् । अचकर्षत् ।
'उरूद्वा' । अत्र रूपे प्रापणार्थत्वेऽपि अस्ति फलतया गति
प्रतीतिरिति गत्यर्थत्वात् गतिमुच्चीति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् । अत्रैवा-
णिग्रहणमुपसर्जनीभूतयाऽपि गत्या तदर्थत्वे लिङ्गम् । अन्यथा
प्यन्तस्य गमनार्थ इति किमणिग्रहणेन । अत एव तत्र नीवह्यो
प्रतिषेध कृत । कर्मणि लदयो नयत्यादिवन्नेया ॥

कृष्याम्—'ऋदुपधाच्च' इति क्यप् । कर्षतीति कृप—इगु-
पधलक्षण क ॥

पाण्युपरुर्ष पयः पिशति पाणिना उपट्प्य, पाणावुपरुष्य
वा पय पिबतीत्यर्थ । 'सप्तम्या चोपपीयरुधकर्ष' इति सप्त-

म्यन्ते चशब्दात् तृतीयान्ते च उपपठे उपपृव्वात् अस्मान् णमुक्त्
 तृतीयाप्रभृतिव्वात् समासविकल्पनात् पाणानुपकर्षम् । पाणिनोप-
 कर्षमिहापि भवति । क्रियाभेदे वामरूपेण क्त्वाऽपि भवतीति
 प्रागेवोक्तम् । अत्र णमुक्त्विवगुपोपसर्गग्रहण पीडरेव विशेषणमिति
 भाववृत्तो । भट्टिकारस्त्वतन्त्र मन्यते । यदाह—घनुरारिभिरसह्यमु
 ट्पिपीड दधान इति । इदं तावत् साहसमात्र, यदाचार्येण प्रयु-
 क्तस्यातन्त्रत्वाङ्गीकरणं यदपि पीडिनैव सबन्धकयनं तदपि
 न न्याय्यं बद्धक्स्यास्य पूर्वनिपातायोगात् । अत एव वृत्ति-
 न्यासपदमञ्जरीदिषु सर्वैरुपस्य सबन्धोऽङ्गीकृतः । कर्णं शाखा,
 क्रष्टं शाखा—अत्र तृनि ‘ब्रुनिच्यादिर्नित्य’ इति प्रकृतेराद्यु-
 दात्तत्वेऽप्युपदेशावस्थायां कृपेरनुदात्तत्वात् अमागमविधौ चोपदेश-
 ग्रहणावर्त्तनात् पक्षेऽप्रागमो भवत्येव । अयं तुदादावपि ॥

दह भस्मीकरणे ॥ ९७६ ॥

दहति । ददाह । देहतुः । देहिथ । ददग्य । यलि भारद्वाज-
 नियमादिद्विरूप । तत्रानिदृष्ये ‘दादेर्धातोर्ध’ ‘भुपस्तथोर्धोघ’
 ‘भुल्ल घञ् मुशि’ इति घत्वधत्वजश्त्वानि । दग्धा ।
 धक्ष्यति—हकारस्य घत्वे एकाच इति भष्भावेन दकारस्य
 घन्तरे घकारस्य ‘खरिच’ इति चत्वम् । दहतु । अदहत् ।
 दहेत् । दह्यात् । अधासीत् । घत्वादि पूर्ववत् । अदा-
 ग्धाम् । अधासुः । मुलि सिञ्जोप । दिधक्षति । दंदह्यते ।
 ‘लुपसद’ इत्यादिना यङ् । ‘जपजमदह’ इति नुक्—
 दंदग्धि । दाहयति । अदीदहत् ॥

परिदाही सष्ट्यादिना विनुण् । निदाघ । अवदाघ ।

पर्णयो । 'संज्ञायां मेघनिदायावदाघायो.' इति न्यङ्कादिपाठात्
कुत्वं दहनम् ॥

मिह सेचने ॥ ९७७ ॥

मेहति । मियेह । मियेहिय । मिमिहिव—कृदिनियमादिद् ।
मेहा । दत्वधत्वष्ट्वढलोपगुणाः । मेक्ष्यति । दत्वकत्वे । मेहतु ।
अमेहत् । मेहेत् । मिह्यात् । अमिहत्—'शलङ्गुपधात्' इति
कसः । मिमिहति—'हलन्ताच्च' इति सन कित्वाप्त गुणः ।
मेमिह्यते । मेमेहि । मेमीढः—'दूलोपे' इति दीर्घः । मेह-
यति । अमीमिहत् ॥

मेहम्—दात्रीत्यादिना एन् । मेघ. । अचि 'संज्ञायां
मेघ' इति न्यङ्कादिषु पाठात् कुत्वं मीढान्—'दाभ्यान्
साढान्मीढाश्च' इति कसावद्वित्वानिट्त्वोपधादीर्घत्वदत्वानि निपा-
त्यन्ते । मिहिर—'इपिमदि' इत्यादिना किरच् । स्कन्धादय
एतदन्ता अनुदात्ता उदत्तेतः ॥

कित निवासे रोगापनयने च ॥ ९७८ ॥

अयमुदात्तेत् । गुपिवदयमपि नित्यसञ्चन्त । चिकित्सति—
'गुप्तिन्' इति सन् । अस्य सनोऽनार्धघातुकत्वाच्चेट् प्रसङ्गो
नापि गुणस्य । अत्र वृत्तौ व्याधिप्रतीकारे सनिति यदुक्तं
तदुपलक्षणं यत् स्वयमेव 'क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्य' 'इत्यत्र
निग्रहापनयननाशाद्यर्थान् वक्ष्यति तथा च "य एवं विद्वान्वि-
चिकित्सति"* इत्यादौ संशयेऽपि प्रयुज्यते । निघण्डुरपि
"विचिकित्सा तु सशय" इति ॥

चिकित्सिपति । इच्छामनन्तादेव सन् प्रानेषः । केन-
यतीति चौरादिकस्य । अत्राभरणकासे गुपादिमूले 'गुप्तिन,
किद्रचः' इत्यनुरूप्य 'गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थः' इति
माप्ये वार्तिके चोक्तत्वात्कितिः परस्मैपदिषु पठितोपि आत्मने-
पदी । न च गुपादिष्विति बहुवचनं वक्ष्यमाणमान्वापेक्षमिति
वक्तुं युक्तं; यतस्तु खलु तत्र गुप्तिचिदित्यनुरूप्य गुपादिष्वि-
त्युक्तमित्याह । कैयटे तु—क्रमदर्शनाय निनि पठितो न त्वय-
मनुदात्तेदिति । हरदत्तोपि—गुपादिष्विति बहुवचनं मान्वाधमूत्रा-
भिप्रायं नितिस्तु परस्मैपदीत्याह । इन्दुरपि—गुप्तिनावनुदात्तेता
न० कितिः तस्य चिकित्सतीत्येव प्रयोग इति एवं स्वामिनादय-
पादयोऽपि । एवं बहुभिर्मह्यग्रन्योर्विरोधात्परस्मैपदिषु पाठाग्राभर-
णोक्तं यत्किञ्चित् ॥

दान अवखण्डने ॥ ९७९ ॥

शान तेजने ॥ ९८० ॥

इमावपि नित्यसनन्तो स्वरितेनौ । दीढांसति । दीढांमते ।
शीशांसति । शीशांसते । 'मान्वाध' इत्यादिना मनीन्वे च
एतेऽभ्यासस्य दीर्घः । सन्नयं नार्धवानुक इति नेट्प्रमङ्ग इत्यु-
क्तम् । दानेरार्धवे, शानेर्निशाने, इति वृत्तापेक्षेशेषज्यं मनुक्तं ॥

दानयति । शानयतीत्यादि चौरादिकस्य ॥

डुपचप् पाके ॥ ९८१ ॥

इति बह्व्यन्ता अनुदात्ताः स्वरितेनः ॥

‘ पचति पपाच, पेचनु । पपाय । पेचिथ । पक्ता, पश्यति । पचनु । अपचत् । पचेत् । पच्यात् । अपा-
सीत् । पचते । पेचे । पक्ता । पश्यते । पचताम् ।
अपचत् । पचेत् । पक्षाष्ट । अपक्त । अपक्षाताम्—
भुञ्जि सिञ्जलोप । स्वामिटासौ पचतः इत्यत्र दासधर्मस्य
स्वामिन्यारोपात् परस्मैपदम् । पचते इत्यत्र स्वामिधर्मस्य दासे
समारोपात्तडिति कैयटादौ ॥

पिपक्षति । पिपक्षते । पापच्यते । पापाक्ति । पापक्तः ॥

कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते इति कृष्टपच्या । राजसूयादौ
क्यपि निपात्यते । कर्मकर्तरि निपातनमिति वृत्ति । पचः ।
अच् । श्वान पचतीति श्वपचः । पचाटिपाठसान्ध्यात्कर्मापप-
षादप्यच् । उक्त च—

अजिवाधि सर्वधातुभ्य पच्यन्ते च पचादय ।

अण्वाघनार्यमेव स्यात् सिद्धञ्चान्ति श्वपचादय ॥ इति ।

श्वपाक । मासपाक । पिण्डपाक । कपोतपाकः । अत्र
न्यङ्कादिपाठात्कर्मण्यणि कुत्वम् । दूरेपाक । फलेपाकः ।
न्यङ्कादिपाठादपि वृद्धिकुत्वे । “तत्पुरुषे कृति” इत्यलुक् ।
न्यङ्कादिपाठादेव चेमौ कर्मकर्तरीति वृत्तौ । सणेपाक इति केचि-
त्पठन्ति । दूरेपाका फलेपाकोति टवन्तावन्ये । उक्तासन्ताव-
परे—दूरेपाकुः । फलेपाकुरिति । उभत्यथो निपातनादिति
वृत्तौ । प्रस्थपच । मितपच । नखपच—‘परिमाणोऽपच’ ।
‘मितनखे च’ इति परिमाणवाचिनि कर्मण्युपपदे मितनखयोश्च
सच् । उत्पाचिष्णुः । ‘अलकृञ्’ इत्यादिनेष्णुच् । पनेलिमा

मृपाः । 'केलिमर उपसंख्यानम्' इति केलिमर् । अयं कर्म-
कर्तरीति वृत्तिः । रेफः 'उपोत्तमं रिति' इति स्वरे विशेष-
णार्थः । पाकिमम्—'डित्. क्रिः' इति क्रिप्रत्यये 'कर्ममित्र्यं'
इति मप् । पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम्—'भावप्रत्ययान्तादिमप्
वक्तव्यः' इति इमप् । पक्तिः—'स्यागापापचः' इति क्तिन् ।
पित्वादङि—पचा । पकः । परुचान्—'पचो वः' इति
निष्ठातकारस्य वकारः । तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् सल्लपरत्वात् 'चोः
कुः' इति कुत्वम् । मपकानि फलानीत्यत्र 'कुमति च' इति
कवर्भेवत्युत्तरपदे पूर्वपदस्याभिहितत्वात्प्रातिपदिकान्तनुम्बिमक्ति-
स्थस्य नस्य प्राप्तं णत्वं 'युवादीनां प्रतिषेधः' इति न भवति ।
पाकः । पचनम् । मांसस्य पाको मांस्पाकः, मांसपाकः ।
एवं मांसस्य पचनं मांस्पचनम्, मांसपचनम्—'मांसस्य
पचि युद्धनोः' इति षक्षेऽन्तलोपः । पचनः—भृशीत्यादिना युच् ॥

अयं द्विकर्मक इति नायतावुक्तम् । तेन तण्डुलानोदनं
पचतीति भवति । अत्र कैयटकारः—अत्र विह्वेदनापसर्जन-
निवर्तनार्थो धातुरिति तण्डुलानां विह्वेदनापेक्षं कर्मत्वम् । ओद-
नस्य तु प्रधानभूतनिवर्तनापेक्षमिति तण्डुलानोदनं पचतीति
प्रयोगः प्रकृतिविकारभावविवक्षायाम् । तण्डुलरोदनं पचतीति
तु स्प्रधकतमत्वविवक्षायाम् । दृढुम्बरः फलं पच्यते । 'दृहि-
पच्योर्बहुलं सकर्मकयोः' इति कर्तुः कर्मवद्भावः । अत्र कैयटो
वृक्षस्य कर्तृत्वविवक्षायामत्यन्तमप्राप्ते वचनम् । अन्ये त्वाहुः—
पचिरत्र विषये द्विकर्मकः । वृक्षस्य पाकमन्तरेण फलपाकास-
म्भवात्, वृक्षोऽरुधिनं कर्म । तस्यैव च यदा कर्तृत्वविवक्षा
तदाऽयं कर्मवद्भावः एवंविधे विषये कर्मवद्भाव इष्यते, न
कर्तृत्ववद्भाव इति ॥

व्यक्तीकरणे पञ्चत इत्यादि गतम् ॥

पच समवाये ॥ ९८२ ॥

केचिदमुं न पठन्ति । ते 'द्युविशासिगुणेन च यत्सचते' इति भाष्यप्रयोग "ऋदूरेण सस्था मचेय"* इत्यादिप्रयोग च "पच सेचने" इत्यस्यानुदात्तेतो घातुनामनेकायेत्वात्समवायार्थस्य सम्बन्धमानकर्तृके व्यापारे वर्तमानस्य समर्थयन्ते । अन्ये तु "पच समवाये, रप लप व्यक्ताया वाचि" इति परस्मैपठिषु गतस्य प्रकारान्तस्य स्थानेऽमु पठन्ति । यदाह 'अकथित च' इत्यत्र हरदत्त "सचते सम्बन्धने" इति वृत्तिमुपादाय—पच समवाये स्वरितेत् । केचित्तु परस्मैपदिभिस्मह वातुमेन पठन्ति । पच समवाये रप लप व्यक्ताया वाचीति त आहु । पच सेचन इत्यस्यानुदात्तेतोऽनेकार्थत्वाद्वातूना ममवाये वृत्तिरितीति । पुरुषकारे तु—हरदत्तोक्तमनुक्रम्य सचत इति भाष्यानोचित्यात्परस्मैपठिषु पाठोऽयुक्त इत्युक्तम् । एव पच सेचन इत्यस्यानुदात्तेतोऽनेकार्थत्वाद्वातूना समवाये वृत्तिरिति हरदत्तोक्त प्रौढिवादमात्रम् । न्यासे च सचन इत्यस्य पच समवाय इत्येव घातुक्त ॥ एवञ्च षपेत्येव परस्मैपदिषु पाठ । पान्तगण्ड चैरमनुमृत भवति । एषमेन मेत्रैरक्षिणादय । शरद्वयनक्षीरस्त्रामिर्नो ॥ सप्तमस्ततीनुदात्त्य सचेति केचित्पठन्तीत्याहु । मचति । सचन इत्यप्याहेत्युक्तम् । एव च न्यामसारादीना बहूनामभिमतत्वादय घातुरस्माभि पठित । अयं च "पचि वधि" इत्यादौ व्याघ्रभुनिसारिकाया चकारान्नामनिष्ठ परिगणनात्मेत् । अनिष्ठ मध्ये पाठस्तु स्वरितेन्यमाभ्यान् ॥

मचति । मसाच । सेचतुः । सेचिय । सेचिव ।
 सचिता । सचिप्यति । सचतु । असचत् । सचेत् ।
 आशिपि—सच्यात् । असचीत्, असाचीत्—“अनो
 हत्यादे ” इति वा वृद्धि । सिसचिपति—“स्तौतिण्योरेव ”
 इत्यपत्वम् । सासच्यते । सासक्ति । साचयति । असी-
 पचत् । सिषाचयिपतीत्यत्र णे सति पत्वम् ॥

सचत इत्यादि मेचनार्थम् ॥

भज सेवायाम् ॥ ९८३ ॥

भजति । वभाज । भेजतुः । भेजिय, वभक्ष्य ।
 भेजिव—‘तृप्पलमनत्रपश्च’ इति किति लिटि यलि च सेटि-
 एत्वाभ्यामटोपो । भक्ता । भक्ष्यति । भजतु । अभजन्
 भजेत् । भज्यात् । अभक्षीत् । विभक्षति । वाभज्यते ।
 वाभक्ति । भाजयति । अजीभजत् ॥ भजते । भजे ।
 भक्तासे । भक्ष्यते । भजताम् । अभजत । भजेत ।
 भक्षीष्ट । अभक्त । अभक्षाताम् । विभक्षते ॥

विभक्त्य्य । विभज्यः—‘द्वित्रचनविभज्योपपट्टे’ इति निषातनाद्यत् ।
 जन्मभाक्—‘भनो णिव’ इति वमोपपदाटस्माण्वि । भागी—मंष्टृ-
 षादित्वाद्भिनुण् । भागः—‘भनो न च’ इति पशब्दात्
 घ घृत्त्वम् । सुमगस्य भागर्मणी सौभाग्यम्—ब्राह्मणादि-
 पाटात् प्यन्; “हृदग” इत्युमयपदवृद्धि । एष दौर्भाग्य-
 मपि । सुमगाया अपत्य सौभागिनेयः—‘वल्याणादीनामिनट्’
 इति दक्कीनटादेशोऽन्त्यस्य, पूर्वसुमयपदवृद्धि । एवं दौर्भा-
 गिनेयः । भागः—नन । भागोऽस्मिन् वृद्धिरायो नम
 शुल्क उपदा वा दीयते भाग्यं नन, भागिकं ननम्—

‘मागाद्यच्च’ इति दीयमानवृद्ध्यायादीनामन्यतमोषाधिकारप्रथमान्ता-
दस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत्; चकारात् ठञ् च । भाग एवं
यागयेयम्—‘भागरूपनामम्यो धेय’ इति स्वार्थे धेयः ।
भ्राता—“नमृनेष्टृ” इत्यादिना रुनि भ्रादेशो निपात्यते ।
भ्रातरावित्यादौ सर्वनामस्थाने “अमृन्” इति दीर्घो न भवति,
तृधन्तत्वादेव नष्ठादीनां दीर्घे सिद्धे तेषां पुनर्ग्रहणादौणादिकानां
संज्ञाशब्दानामेषामेवेति नियमार्थत्वात् । भ्रातृपुत्रावित्यत्र तु भाष्ये
विभर्ताति भ्रातेति व्युदपादि । भ्रातृस्पर्शं भ्रातृव्यः । भ्रा-
त्रीयः—‘भ्रातृर्व्यञ्च’ इति व्यञ्च्य । भ्रातृव्यः सप्ततः—
‘व्यन्तसप्तते’ इति व्यन् । सौभ्रात्रम् । दौभ्रात्रम्—‘युवा-
दिपाठाद्रायकर्मणोऽण् । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ—‘भ्रातृ-
पुत्रौ स्वमृद्वृद्धितृम्याम्’ इति भ्रातृ शेषः । कल्याणी भक्ति-
रस्य कल्याणीभक्तिः—मियादिषु भक्तिशब्दस्य पाठात् ‘स्त्रि-
याः पुंवत्’ इति पुंवद्भावो न भवति । दृढभक्तिरित्येतत्
कुटुम्बिकादिवत् स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्सिद्धम् । मत्तिपादितं चेवं
भाष्यादौ ॥

भजो आमर्दन इति रुधादौ । भज विश्राणने, भज्जृष्ट-
कर्मणीति द्वयं चुरादौ । तथाऽत्रैव भजति भाषार्यो दण्डके ॥

रञ्ज रागे ॥ १८४ ॥

रजति—‘रञ्जेअ’ इति शप्पुनरासिक्लोपः । ररज । रर-
ज्जुः । ररस्झ, रराजिष । रराजिव । अदिनियमादिद्
पाठे भारद्वाजनियमादिद्विवच्य । रङ्गा । रङ्ग्यति । रजतु ।
अरजत् । रजेत् । आशिषि—रज्यात्—‘किदांशिषि’

इति कित्वादनुनासिकलोपः । अराङ्क्षीत् । अराङ्क्षाम् । आराङ्क्षुः॥
 रजते । ररजे । ररजिपे । रङ्कासे । रङ्क्ष्यते । रजताम् ।
 अरजत । रजेत । रङ्क्षीष्ट । अरङ्क्षुः । अरङ्क्षताम् ।
 रिरङ्क्षति । रिरङ्क्षते । रारज्यते । रारङ्क्षिः । रारक्तः ।
 तसौ कित्वादनुनासिकलोपः । रजयति मृगान् । अरीरजत् ।
 रमयतीत्यर्थः — ‘रजेर्णौ मृगरमणे’ इति नलोपः । ‘जनीजृपक्र-
 मुरजोऽमन्ताश्च’ इति कित्वाद्भस्वः । मृगादन्यत्र—रजयति पक्षिणः ।
 तथा रमणादन्यत्रापि रजयति मृगान् वृणादिदानेन वशीकरो-
 तीत्यर्थः । कर्मकर्तारि ‘कुपिरजोः’ प्राचा श्यन्परस्मैपदं च ।
 इति पक्षे श्यन्परस्मैपदयोः रजयति वस्त्रं स्वयमेव । रज्यतु ।
 अरज्यत् । रज्येत् इति भवति । अन्यद्वा यगात्मनेपदयोः
 रज्यत इत्यादि । श्यनो कित्वाद्यकः कित्वाच्च नलोपः । श्यन्वि-
 धानं रज्यन्तीत्यत्र ‘शप्श्यनोर्नित्यम्’ इति नित्यनुमयम् । एते च
 श्यन्परस्मैपदे प्राचां ग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वाद्यग्विषये । तथा
 च वार्तिकम्—‘कुपिरजोः श्यन्विधाने लसार्वाधातुकवचनमवचने
 हि लिङ्लिटोः प्रतिषेधः स्याद्विषये च’ इति । अत्र लिङा-
 दीर्विषयः । न हि मार्वाधातुकप्रतियोगी । तेन रङ्क्षीष्ट वस्त्रं
 स्वयमेव । ररजे रङ्कासे । रङ्क्ष्यते । अररजि । अरङ्क्ष-
 तामित्यत्र श्यन्परस्मैपदे न भवनः ॥

रजक—‘शिल्पिणि प्लुन्’ ‘रजरजनरनस्सूपमंष्ट्यानम्’ इति
 नलोपः । ‘रजरस्य वस्त्रं दद्यानि’ इति माय्ये प्रयोगादिनि-
 न्यासे । प्लुन्यङित्यापि रजेर्मित्त्वविधानाद्धिद्वान्नलोप इति तरङ्गि-
 णीपदमध्ययोः । इदं प्रौढिवादमात्रं—यनो मित्त्वं ‘रज’

शनमिति । शाकटायनस्तु—उपलम्भनं प्रकाशनं, देवदत्ताय शपते एवंभूतोऽसाविति देवदत्तमाचष्ट इत्यर्थः । अथवा—
स्वाभिप्रायस्य परत्राविष्करणमुपलम्भनं, शपथः । देवदत्ताय शपते ।
वाचा मात्रादिशरीरस्पर्शनेन च देवदत्ते स्वाभिप्रायं प्रकाशय-
तीत्यर्थ इति । चन्द्रभोजजौमारास्तु—प्रोषितस्य देवदत्तस्य भा-
वाभावयोरुपलब्धव्ययोः किञ्चिदासेवनमुपलम्भनं ; देवदत्ताय शपत
इति, प्रोषितस्य देवदत्तस्य भावाभावयोरुपलब्धव्ययोः किञ्चिदा-
सेवत इत्यर्थः । भोजीयास्तु—*

शपः शपथ इति, शीढश्शपथ इति वा । ‘शीढशपिस्त्रामिवञ्च
चिनीविमाणिम्योऽयः’ इत्यय मत्ययः । शबलः—‘शपे वञ्च’
इति कलमत्यये वकारश्चान्तादेशः । शब्दः—‘शाशपिम्यां
वदनो’ इति दन् ; शब्द्वरेति निपातनात् वत्यम् ॥

शब्दं करोति शब्दायते—‘शब्द्वरे’ इति क्यङ् । शब्दं
करोति शाब्दिकः—‘शब्द्वद्वरं करोति’ इति द्वितीयान्तात्करो-
तीत्यर्थं ठक् । माशब्द इत्याह माशब्दिकः—‘तदाहेति माश-
ब्दादिभ्य उपसंत्थानम्’ इति वाक्यात् ठक् । एकं नैतदश-
ब्दिक इत्यादि ॥

अयं दिवादावपि ॥

त्विप दीप्तौ ॥ ९८६ ॥

त्येपति । तित्वेप । नित्विपतुः । तित्वेपिथ । तित्वि-
पिथ—क्रादिनिष्पत्तिदि । त्वेष्टा । त्वेष्टपति । त्वेष्टतु । भ्रत्वेष्टन् ।

आशिपि—त्विप्यात् । अत्विक्षत् । अत्विक्षाताम्—‘शल इङ्-
पधादनिटः कसः’ इति कसः । त्वेपते । तित्विपे । त्वेष्टासे ।
त्वैक्ष्यते । त्वेपताम् । अत्वेषत । त्वेपेत । त्विष्णीष्ट । अ-
त्विक्षत । अत्विक्षाताम् । अत्विक्षन्त—‘कसस्याचि’ इत्यल्लोपः ॥
तित्विक्षति । तित्विक्षते । तेत्विक्ष्यते । तेत्वैष्टि । तेत्विष्टः ।
त्वेषयति । अतित्विपत् ॥

त्वष्टा—‘त्विपेदेवतायामकारश्चोपधायाः’ इति तृनि उपधाया
अत्वम् । त्वष्टारौ—‘ऋतो दि’ इति गुणे ‘अमृन्’ इत्यादिना
दीर्घोऽसंभुद्धो सर्वनामस्थाने’ तृन्नन्तत्वादेव सिद्धे नप्त्रादीनां ग्रह-
णं ‘अव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थं संज्ञाशब्दाना-
मेवामेवेति वृत्तौ । त्वष्टुरिदं त्वाष्टम् । अचाभादेरचो वृद्धिर-
न्त्यलक्षणां वृद्धिं बाधन इति च वृत्तौ । त्विद्—संपदादित्वात्
क्विप् । अवपूर्वोऽयं दाननिरसनयोरिति मंत्रेयादयः ॥

यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु ॥९८७॥

यजति । इयाज । ईजतुः । ईजुः । इयजिथ, इयष्ट ।
ईजिषु—क्रादिनियमादिद् । यलि भारद्वाजनियमादिद्विकल्पः ।
इडभावे श्लपरत्वाद्ग्रन्थेत्यादिना पन्वम् । किति ‘वचित्त्वपिय-
नादीनां किति’ इति संप्रसारणे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् द्विवचन-
मकिति ‘लित्थम्यासस्योभयेषाम्’ इति मिद्धे पुनस्तत्करणं विव्य-
त्यादौ परमपि हलादिशेषं बाधित्वा संप्रसारणं यथा स्यादिति ।
यष्टा । यक्ष्यति । यजतु । अयजत् । यजेत् । आशिपि
क्त्त्वान् संप्रसारणे—इज्यात् । अयादीन् । अयाष्टाम् ।
यजते । ईजे । यष्टासे । यक्ष्यते । यजताम् । अय-

जत । यजेत । यक्षीष्ट । अयष्ट । अयप्ताताम् । इय-
 क्षति । इयक्षते । यायज्यते । यायष्टि । याजयति ।
 अयीयजत् । इज्यते—यकि सप्रसारणम् । ऐज्यतेत्यत्र लम्ङ्
 चापेक्षमाणादडागमादन्तरङ्गत्वात् पूर्वं लादेश । कृते च लादेशे
 नित्यत्वादट पूर्वं यक् । अत्र यगदोरुभयोरपि कृताकृतप्रसङ्गि-
 त्वाविशेषेऽप्यडागमो यकि कृते तदन्तस्याङ्गस्य अकृते तु केवल
 स्थेति शब्दान्तरप्राप्त्या नित्य । कृते च यकि नित्यत्वात्सप्र-
 सारणे पश्चादजादित्वादाडागम । नन्वत्राट प्राप्तिरबाध्यते
 न तु सप्रसारणेनैवेति 'यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्त
 व्याह्रन्यते न तदनित्यम्' इति अट् कथमनित्य । अत्र हरदत्त—
 'गम्य च लक्षणान्तरेण' इति न्यायोऽनित्यत्वादिह नाश्रीयत
 इति । यद्वा—सप्रसारण सप्रसारणाश्रय च बलवदिति अट्
 आट् पूर्वमेव सप्रसारण भविष्यति । अथ वा—परिहृत्यापवा-
 दविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशत इत्याट् पश्चाद्विष्यतीत्यडागमो नैवात्र
 प्रसज्यति ॥

याज्यम्—ण्यति 'यजयाच' इति कुत्पनिषेध । यागः—
 घञि 'चजो कु विण्यतो' इति कुत्वम् । सोमेनेष्टवान् सोम
 याजी—'करणे यज' इति करणवाचिन्युपपदे भूते णिनि ।
 यज्वा—'सुयजोर्द्विनिप्' इति भूते द्विनिप् । यजमान—
 'पृथचजो शानन्' इति शानन् । शानचि ऐवम् । यजमानस्य
 भाववर्मणी याजमानं—युवादित्वादण् । यायजूक—'यर्जय
 दशा यङ' इति यङन्तादुक् प्रत्यय, अछोपयलोपो च ।
 इष्टिः—'श्रुयजोपिस्तुम्य करणे' इति क्तिन् । इज्या—'यज
 यजोर्भावे ययप्' इति ययप् । यजः—'यजयाच' इति नञ्
 प्रत्यये श्रुत्वम् । यज्ञविद्यामधीते वेद वा याज्ञविधिकः—

‘ऋक्त्यादिसृत्रान्नाट्क्’ इति उभ्यादिषु पाठाट्क् । याज्ञि-
 काना धर्म आश्रायो वा याज्ञिभ्यम्—‘छन्दोगोक्थियक्याज्ञिव-
 वृचनगज्ज्य’ इति षट्चन्ताइमामाययोर्य । यज्ञमहेतीति
 यज्ञियो यजमान ‘यज्ञात्विगम्या वसजो’ इति द्वितीयान्नाद-
 हंतीत्यर्थे ष । यज्ञमर्हति याज्ञिय ऋत्विक्—‘यज्ञात्विगम्या
 तत्त्वमर्हतीति चोपसत्यानम्’ इति ष । ऋत्विक्—‘नो यजति,
 ऋतु यजति, ऋतुप्रयुक्तो वा यजनीनि ऋत्विगादिना विनि
 निपातिन । नवयज्ञोऽस्मिन् तियो वर्तते नावयाक्षिकः—‘तद-
 स्मिन्वर्तेन इति नवयज्ञादिभ्य उपमन्यानम्’ इति ठक् । एव
 पाकयाक्षिकः । इष्टमनेन इष्टी—‘इष्टादिभ्यश्च’ इति नयमा-
 न्तात्तृतीयार्थे इति । यजु—‘अर्निपूर्वपि’ इत्यादिनोसिप्र-
 त्यय । ऋग्यजुषम्—अचतुरेत्यादिना छन्देऽनन्तो निपात्येन ।
 यद्—‘त्यनियजितनिभ्यो डित्’ इत्यदिप्रत्यये डित्त्वाद्विलेप ।
 त्यच्छदवत्सर्गनामकार्यं त्यदादिकार्यं च । यस्मिन्काले यदा—
 ‘सर्वज्ञान्य’ इत्यादिना दाप्रत्यय , ‘प्राग्दिशो विभक्ति’
 इति विभक्तिच्चात्त्यदाद्यत्वम् । यस्मिन्काळे यर्हि—‘अनघनने
 हिंजन्यतरस्याम्’ इति हिंल्, पूर्ववद्विभक्तिच्चात्त्यदाद्यत्वम् । यत्प-
 रिमाणमस्य यावान्—‘यत्तदेनेभ्य परिमाणे ऋतुप्’ इति परि-
 माणोपाधिनार्यात्प्रथमान्ताद्यदादेरस्येति षट्चर्थे ऋतुप् । अयांदिह
 षट्चर्थ, परिमाणी । ‘आ सर्वनाम्न’ इति दृष्टशबनुषु परे-
 प्वित्वाकार । सौ ‘अत्वमन्तस्य’ इति दीर्घ । उगिदचामिनि
 नुम् । ‘हल्च्चादिभ्योगान्तलोपो’ । ‘उगिनश्च’ इति दीर्घि—
 यायती । ‘बहुगणवतुडति सम्भ्या’ इति भग्याच्चात् यावता
 पूरण ऋते विगृह्य ‘तस्य पूरणे डट्’ इति षट्चन्तात्स-
 म्याशब्दपूरणे डटि ऋते ‘वतोरियुक्’ इति इधुगागम् —

यावतिथः । यतरो भवतो देवदत्तः स आगच्छतु—'किं-
यत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य इतरच्' इति द्वयोर्मध्ये जातिगुण-
क्रियासञ्ज्ञाभिरिकस्य निर्धारणे पृथक्करणे गम्यमाने स्वार्थे इत-
रच् । महाविभाषयास्य विकल्पनात् यो भवतोरित्यपि भवति ।
यतमो भवनां ब्राह्मणः स आगच्छतु—'वा बहूनां जातिप-
रिप्रश्ने इतमच्' जातिश्च परिप्रश्नश्च जातिपरिप्रश्नं समाहारद्व-
न्द्वस्तद्विषयेभ्यः कियत्तद्वचो बहूनामेकस्य निर्धारणे वा इतम-
जिति इतमच् । अत्र जातिग्रहणं सर्वैरभिसंबध्यते । परिप्रश्न-
ग्रहणं तु यत्तदोरसम्भवात्किम एव । वाग्रहणमकनर्थम् । यको
भवतां ब्राह्मण इति वाक्यं तु महाविभाषया भविष्यति । 'इत-
रद्वतमेति सर्वादीं पाठादेतदन्तयोस्सर्वनामकार्यं पूर्ववत् । नपुंस-
काम्यामनुपसर्गेनाभ्या इतरद्वतमान्ताभ्या परयोः स्वमोरमादेशाव-
वादे 'अइतरादिभ्यः पञ्चम्यः' इत्यदडादेशे ङित्वाट्टिलोपे च
यतरत् । यतमत् इति भवति । यद्ययं ङित्वा स्यात्सोरदादेशे कृते
'अतो गुणे' इति पररूपत्वं बाधित्वा 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः'
इति दीर्घः स्यात् । अमोऽदादेशे तु स्यानिवज्ञावेनामिपूर्वो
भविष्यतीति न दोषः । एवं तर्हि पूर्वसूत्रादभ्रहणमनुवर्त्य सोर-
प्यमं कृत्वा 'अइतरादिभ्यः' इति पञ्चम्याः पर्वा ० प्रकल्प्य
द्वयोरमोः स्थानेऽदादेशः कार्यः किं उकारेण । किं चैवमकारे-
णापि नार्थः दकार एव तु विधेयः, स च 'आदेः परस्य'
इत्यमोऽकारस्य भविष्यति । मकारस्य च संयोगान्तलोपे यतरत्
यतमदिनीष्टं सेत्स्यति । मत्वं सिच्यति हे यतरदित्यादौ 'हे
कुण्ड' इत्यादिवन् 'एहहस्तात्' इति सम्बुद्धिमग्न्यन्विनो हलो
विधीयमानो लोपः स्यात् । तस्मादयं ङित्त्वानवारवांश्च कर्त-
व्यः । यका—'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वं 'न यामयोः' इति

निपिव्यते । यथा यः प्रकारः—‘मकारवचने थल्’ इति थल्प्रत्ययः । यथाययम्—यो य आत्मा यद्यदात्मीयमिति वा अर्थः । ‘यथास्वे ययाययम्’ इति यथाशब्दस्य द्विवचनं नपुंसकत्वं चोक्तेऽर्थे निपात्यते । आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यम् । आययापुर्यम् । अयायापुर्यम् । यथातथाययापुरयोः शब्दयो-रव्ययीभावे नना समासे ब्राह्मणादिपाठात् प्वनि ‘यथातथयया-पुरयोः पर्यायेण’ इति पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेण वृद्धिः । भाष्ये तु अयथातथाभाव अययापुराभाव इति विगृह्यते । तत्र ‘सुप्सुपा’ इति समासो द्रष्टव्यः ॥

डु वप् वीजसन्ताने ॥ ९८८ ॥

वपाति । उवाप । उवपथ, उवपिथ । उवपिवेत्यादि यजिवत् । प्रणिवपति—‘नेर्गद्’ इति णत्वम् । प्रण्यवपत्—‘अङ्गुचवायेऽपीप्यने’ इति णत्वम् । प्रवपाणि—‘आनि छोट्’ इति उपसर्गस्याङिमित्तात्परस्य छोट्प्रभन्विन आनेर्नेकारस्य णत्वम् ॥

वाप्यम्—‘आसु युवपि’ इति ण्यत् । निवापी—‘रसश्रु-वसवशां नो’ इति ब्रह्मादिपाठाणिनिः । उन्निमम्—‘दितः क्रिः’ संप्रसाणम्; ‘क्रेमंमित्रम्’ इति मप् । वापिः वृधिवी—‘इप्-पादिभ्यः’ इतिम् । वापी—‘रुदिकारादङ्किनः’ इति दीप् । वप्—‘वृधिवपिम्यां रन्’ इति रन्प्रत्ययः ॥

वीजमन्तानः क्षेत्रे बीजानां विकिरणम् । अयं गर्माधानेऽपि दृश्यते; यथा—‘मा नः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः’ । छेदनेऽपि दृश्यते ‘केशान्वपनि’ इति ॥

वह प्रापणे ॥ ९८९ ॥

वहति । उवाह । ऊहतुः । उवाहित, उवोढ । ऊहिव—
 क्रादिनियमादिद् । थलि भारद्वाजनियमादिङ्भावपक्षे ढत्वधत्वद्-
 त्वदलोपेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्वे—उवोदेति भवति । एव-
 मन्यत्रापि तवर्गादौ ढत्वादि । यजिक्त्संप्रसारणम् । वोढा ।
 वक्ष्यति—'पढो कस्ति' इति कत्वे पत्वम् । वहतु ।
 अवहत् । वहेत् । आशिपि कित्वात् संप्रसारणे—उद्घात् ।
 अवाक्षीत् । अवोढा । अवाक्षुः—अत्रढत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं मेव
 हलन्तलक्षणाया वृद्धौ पश्चाद्भूत्वादीति । अवोढामित्यत्राकारस्य
 'सहिवहोः' इत्योत्वे पुनर्वृद्धिः प्रागेव कृतत्वान्न भवति ।
 वहते । वोढा । वक्ष्यते । ऊहे । ऊहिषे । वहताम् ।
 अवहत । वहेत । वक्षीष्ट । अवोढ । अवक्षाताम् । अ-
 वक्षत । अवोढाः । अवोढम् । अवक्षि । प्रवहति ।
 'प्राद्धहः' इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफलेऽपि परस्मैपदम् । केचित्
 'परैर्मैयः' इत्यत्र वहिमनुवर्त्य परिपूर्वादपि नित्यं परस्मैपदमेवाहुः
 परिवहतीति । प्रणिवहति—'नेर्गद' इत्यादिना णत्वम् । इद-
 मद्बल्यवायेऽपीति प्रण्यवहदित्यत्रापि भवति । प्रवहाणि । 'आ-
 नि लोट्' इति णत्वम् । कर्मणि—उह्यते । औह्यत इत्यत्र
 यजिवह्लादेशे यकि संप्रसारणे आढागमः । विवक्षति । विव-
 क्षते । वावाह्यते । वावोढि । वावोढ । वावहतीत्यादि ।
 वाहयति भारं देवदत्तेन । अवीवहत् । अत्र प्रयोज्यस्य
 'नीवहोः प्रतिषेधः' इति कर्मत्वनिषेधः । गत्यादिसूत्रे तु
 फलतया प्रतीयमानगतयोऽपि गत्यर्थत्वेन गृह्यन्ते इत्ययं प्रति-
 षेधः । अयं च 'वहेरानियन्तृकर्तृकस्य' इति वचनाद्वियन्तृ-

कृत्स्नं न भवतीति वाहयति यवान्मन्त्रीवद्वानिचत्र मयोन्मः
 कर्मैत । नियन्ता नागपिः । वहन्त्यनेनेति वयं सक्त्यादि-
 'वहं करन्द' इति यति निजात्यते । अन्यत्र प्यति-वाहन् ।
 कृत्स्नमुद्ध-उदे कूले स्वजित्तोः इत्युत्पूर्वाद्धेः कूलशब्द-
 उगदे सन् । वहन्त्यनेनेति वहः—'मोत्र' इत्यादिना
 चरगे घः । पुरुषवाहं वहति पुरुषमेन्यो मूवा वहतीत्यर्थः ।
 'वत्रोर्गोवुत्पयोनेतिवहोः' इति यपापंल्यात् कर्तृवाचिनि पुरुष
 उगदे बहेः णमुद्ध । कषादिवाचस्यैव घानोरनुनयोगः । ऊढः ।
 ऊढि । निडाकिनोः संनमारणे टत्वादि । कल्पनाया असोदः
 कल्पनापोदः—'अनेनासोदमुक्तपनिनात्रत्तरस्वशः' इत्यनेन पञ्च-
 मीसनामः । प्रोदः । प्रोदि—'प्रादूहोदोदचेष्येषु वृद्धिर्वक्तव्या'
 इति वृद्धिः । प्रवाहणः—प्यन्तात् नन्त्यादिपाठात् स्युः । 'कृत्य-
 च.' 'णोर्विभाषा' इति णत्वं 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इति वा ।
 प्रवाहगस्यापत्वं प्रावाहणेय . प्रवाहणेयः—'गुत्रादिम्यश्च' इति
 टकि 'प्रवाहणस्य दे' इति पूर्वपदस्य वा वृद्धिः । उत्तर
 पदस्य तु नित्या । स्वन एवोत्तरपदस्य वृद्धिमन्वेऽपि पुनर्वृद्धि
 विधानं पूर्वपदवृद्धिभावपक्षेऽपि प्रवाहणेयीभार्य इत्यत्र 'वृद्धिनि
 मित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे' इति पुंवद्भावनिषेधो यथा
 स्यादिनि स्त्रियाः पुंवदिनि पुंवत्त्वं रक्तविकारव्यतिरिक्तार्थे वृद्धिनि-
 मित्ततद्धितान्तस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य नेति मूर्त्तार्थः । ननु प्रवाह-
 णेयीशब्दस्य गोत्राभिप्रायिन्वात् 'गोत्रं च चरगेः मह' इति
 जानिच्वात् 'जातेश्च' इति पुंवद्भावनिषेधस्य सिद्ध्यति किं तदर्थेन
 वृद्धिविवानेन । एवं तर्हि 'जातेश्च' इत्यस्यानित्यत्वमनेन ज्ञाप्यते ।
 नेन श्मिनीनां समूहे हात्तिकमित्यत्र निङ्गुविशिष्टपरिभाषया
 'अचित्स्लस्तिधेनोष्ठक्' इति ठकि 'भस्यादे तद्धिते' इति पुंव-

झावो भवति । प्रवाहणेयस्यापत्य प्रावाहणेय । प्रवाहणेयि —
 'तत् प्रत्ययस्य' इति दान्तस्य प्रवाहणेयशब्दस्य भिति णिति
 भिति वा तद्धिते परत पूर्वपदस्य वा वृद्धिरुत्तरपदस्य तु
 नित्या । अत्र भास्यतद्धितनिमित्ता वृद्धि पक्षे बाध्यते । इत्सु-
 वाहणम्—उपारे निपतितेशुक वाहनमित्यर्थ । इत्सुशब्द आहिते-
 ध्विशुषु वर्तते । 'वाहनमाहितात्' इति णत्वम् । वाहने यदातो-
 पित तदाहितमित्युच्यते । तादृक्पूर्वपदस्याग्निमित्तात् परस्य
 वाहनशब्दस्थानकारस्य णकार इति सूत्रार्थ । अहितादन्यत्र
 दाक्षिवाहनम् । वहि —'वहिशिश्रुयुद्ग्लाहात्वरिभ्यो नित्' इति
 निप्रत्यय, नित्वादाद्युदात्त । वधू—'वहेर्धश्च' इति उकार
 प्रत्यये धश्चान्तादेश । यध्वा भावकर्मणी वाधवम्—उन्नात्रा
 दित्वादध् । अनङ्गान्—'अनसि वहे' इति क्तिप् 'डश्चा-
 नस' इत्युणादिसूत्रेण अनस्युपपदे वहे क्तिप्, अनसोऽन्यस्य
 उकारश्च सप्रसारणपरपूर्वत्वे 'सावनडुह' इति नुम् । अयं च
 आदित्यधिकारेणावर्गान्तात् विधानात् 'चतुरनडुहो' इत्याम न
 बाधते । अन्यथा सर्वनामस्थानमात्रे सावकाशमाम सौ विशेष-
 विहितो नुम् बाधित । हकारस्य सयोगान्तलोप । 'वसुस्त्रसु'
 इत्यादिना दत्व पूर्वत्रासिद्धत्वात् न भवति । हे अनङ्गान् इत्यत्र
 आम बाधित्वा 'अम् सम्बुद्धा' इति अमागम । अनेनापि नुमो
 न बाध आदित्यधिकारादेव । अनङ्गान्भ्यामित्पादौ पदत्वे
 'वसुस्त्रसु' इत्यादिना दत्वम् । अनङ्गान् । अनङ्गाद्गी गोरा-
 दिपाठात् ङीप्प्रापि पक्षे अमागम । प्रियोऽनङ्गान् यस्य—मिया-
 नङ्गान्—उरप्रभृतिषु अनङ्गानिति पाठात् कप् । अस्मिन्
 स्वादौ पदत्वात् दत्वे चर्त्वम् । अत्रैववचनान्तस्य तस्य पाठात्
 वचनान्तरेण विग्रहे 'शेषाङ्गविभाषा' इति कपो विकल्पनांश्च प्रिया-

नङ्गानित्यपि भवति । 'पदाङ्गाङ्कारे तस्य च तदन्तस्य च' इत्युक्तत्वादत्रापि नुमादि भवति । धेनुश्च अनङ्गाश्च धेन्वनङ्गहम्-
'अचतुर' इत्यादिना द्वन्द्वेऽजन्तो निपातिनः ॥

पचादयोऽनुदात्ताः स्वरितेः । सचतिस्तूदात्तः ॥

वस निवासे ॥ ९९० ॥

अनुदात्त उदात्तेत् । वसति । ग्राममुपवसति; ग्रामे वसतीत्यर्थः—'उपान्व-व्याह्वसः' इति उपाद्युपसृष्टस्य वसेरा-
धारस्य कर्मत्वात् द्वितीया । एवं ग्राममनुवसतीत्यादि । ग्रामे उपवसति ; अशननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः—अत्र 'वसेरश्चर्यस्य प्रतिषेधः' इति कर्मत्वनिषेधः । अत्र अशिशब्देन अशननिवृ-
त्तिरुच्यते । यद्वा—अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः; यथा—'श्लेष्मणोऽर्थे कटुकमौषधं प्रयुजीत' इति । तेनाशननिवृत्तेः सम्बन्धिनो वसेरित्यर्थो भवति । उवास । ऊपतुः । उवासिथ, उवस्थ । ऊपिन्न । ऊपिम । यनिक्त् प्रसारणमिदृक् । वस्ता । वत्स्यति—'सस्या-
र्धधातुके' इति सकारे तत्वम् । वसतु । अवसत् । वसेत् । उप्प्यात् । अवात्सीत् । अवात्ताम् । अवात्सुः । तकारादौ 'सलो झलि' इति सिज्जोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् 'सस्यार्धधातुके' इति तत्वे कृते पश्चात् सलोपः ॥

क भवानुपितः? अमुं गवात्सम्—'वसेर्लुङ् रात्रिशेषे जाग-
रणसन्ततो' इति लुङ् । यदि कश्चिन् केन चित् रात्रिशेषे तुर्ये यामे शृष्टो यामत्रयवासं प्रतिवक्ति तदा लुङित्यर्थः । यामत्रयस्याद्यतनत्वाद्धि प्राप्ते वचनम् । भूतमामान्यविवक्षयैव लुङि सिद्धे वचनमिदं लङ्निवृत्त्यर्थम् । 'जागरणसन्ततो' इति वध-

नात् मुप्त्वा प्रतिबुद्ध्य प्रतिवचने नाय नियम । विवरसति ।
 वानस्यते । वावस्ति । छडि 'तिप्यनस्ते' इति सकारस्व
 पदान्तत्वाद्धत्वे—अवावत् । सिपि तु 'सिपि धातोर्वा' इति
 रुत्व चेति—अवावः इत्यपि भवति । वासयति । अवीवसत् ।
 अत्र 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदस्य 'न पादमि' इत्या
 दिना निषेधात् वासयते इत्यपि भवति ॥

ऊपिवान्—'भाषाया सदवस' इति भूतसामान्ये छिटो नित्य
 क्तसु । अस्मादेवादेशविधानात् भूतसामान्ये पक्षे लिङनुमीयते ।
 परस्तादनुवृत्ते लङ् लिङ्विषयेऽप्यय ऋडिति सीदतावुपपादितम् ।
 वास्तव्य—'वसेस्तन्यत्कर्तरि णिञ्' इति वक्तव्यात् णिङ्-
 झावात् वृद्धि । अमा सह वसत सूर्याचन्द्रमसावग्रेति अमा-
 वस्या—'अमावस्यइत्यनस्याम्' इति ण्यति पक्षे वृद्धयभावो
 निपात्यते अन्यदा वृद्धौ—अमावास्या । अमावास्याया जात अमा-
 वास्यकम् । अमावास्यम्—'अमावास्याया वा' 'अच' इति
 सप्तम्यन्ताज्जातार्थे वुनकारो । चग्रहणात् 'सन्धिवेला' इत्यादिना
 शैषिकेऽणि आमावस्यमिति भवति । एकदेशविकृतन्यायेन त्रय
 एते मत्स्या अमावस्याशब्दादपि भवन्ति—अमावास्यकम् ।
 अमावास्यम् । आमावास्यमिति । आवासी—'याधृव्याद्धसव्या-
 ह्वनवदवसा प्रतिषिद्धानाम्' इति ग्रहादिपाठाण्णिनि । प्रतिषि-
 द्धाना नञ्पूर्वाणामित्यर्थ । प्रवासी—'प्रेलष' इत्यादिना चिनुण् ।
 अनुपितो गुरुं त्रिप्यः । अनुपितो गुरुः शिष्येण—'गत्य-
 र्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तृकर्मणो क्त । अत्र वसिग्रहण सक-
 र्मकार्थम् । अकर्मकत्वे तु 'कोऽधिकरणे च' इति कर्तृमावाधि-
 करणेषु को भवति । उपित । उपितमनेन । इदमेपामु-
 पितमिति । उपित्वा । उपित । उपितवान्—'परतिशुधो-

मिद्' इति क्तानिष्ठयेरिड् । 'नक्तुसेद्' इति निषेधे वायिन्या
 "मृ-मृद" इत्यादिना सेट् क्तु निक्षिपिबान्त्र मप्रमाग्नम् ।
 उपरस्त्रान् प्रसेऽस्य औषयस्यम्—'उषवत्त्रादिभ्य उपसंग्यान्' ।
 इति तदस्य प्राप्तमिति विषयेऽणप्रत्यय । प्रयामाय प्रमवति
 प्रायामिक । एतयोपवासिक—'नस्मे प्रमवति सन्तापादिभ्य ' ।
 इति घनुर्यन्तत्प्रमवत्यर्थे ठन् । वत्सरः । संवत्सरः । परि-
 वत्सरः—'वसेश्च' 'मपरिपूर्वाच्च' इति सपरिपूर्वत्सप्रत्यय ।
 वसारात् अनुवन्मरादय । सवत्सरे नातं ऋ पर्व वा मां-
 वत्सरम्—मन्थिकेष्टादिषु 'मवत्सरात् ऋपर्यगो' इति पाठा-
 ञ्छेपिमोऽणप्रत्यय । कात्रादुनोऽववाद । मवत्सरे देयमृग माव-
 त्सरिकम् । सावत्सरिकम्—'सवमराग्रहामणीभ्या ठम् च'
 इति मत्तम्यन्ताद्देशे ऋणे ठम् जुषौ । अत्र 'सवत्सराग्रहामणीभ्या
 च' इत्युच्यमानेऽप्यनुवृत्त्या जुम् भविष्यति; तद्विकल्पनान् कात्रा
 द्दुनपि । एत मिद्वे दमेति प्रतिपदमनयोर्विज्ञान यत्र देयमृग
 ऋ भवति तत्र 'मवमगात् ऋपर्यगो' इति प्राप्त्याणो
 वाधतायम् । द्विसंवत्सरीणः । द्विमावत्सरिकः—'गत्रग्रह-
 त्सवत्सराच्च' इति रात्र्याद्यन्तात् द्विगे 'तेन निवृत्तम्' 'तनपीष्टो
 मृगो मृगे मावि' इति विषये मप्रत्यय ठम् च । इति
 'सत्याया मवत्सम्यस्य च' इति उत्तरपदवृद्धि । अग्नी-
 त्समत्स्र्य व्यापारि । मृगो गेनेन कृति । मृगमित्री
 प्रमिद्धौ । मृगमम गेने कायं वा जातुर्मात्रमस्ति—
 'तत्र पृ दीयते कायं मवात्' इत्यनिर्देशेन राक्षसीपानयोः

स्त्रिया—आवसिधिकी । आवसति—‘वहिवस्यातिम्यश्चित्’ इत्यतिप्रत्यय । वसती साधु वासतेय—‘षथ्यतिमिवसति’ इति ढञ् । वसन्तं मूल्यम्—‘घाष्टवस्यज्यतिम्यो न’ इति न । वसन्तं हरत्वावहति वा वस्त्रिक—‘वसन्तद्रव्याम्या टन्कनौ’ इति द्वितीया-न्ताद्वस्त्राद्वरत्वादिप्वर्धेषु यथासत्त्वात् ङञ् । वस्नेन जीवति वस्त्रिक—‘वसन्कयविक्रम्याष्टन्’ इति तृतीयान्तात् जीवत्यर्थे ङञ् । वसन्त—‘तृमूवहिवसि’ इति झच् । वसन्तसहचरितोऽपि ग्रन्थो वसन्त तमधीते वेद वा वासन्तिकः—‘वसन्तादिम्यष्टक्’ इति द्वितीयान्तात् अध्येतृवेदित्रोष्ठक् ॥

वसन्ते पुष्पयन्ति वासन्त्य कुन्वलता—‘सन्धिबेलाद्युत्तु-नक्षत्रेभ्योऽण्’ इति सप्तम्यन्ताच्चापेकोऽण् । एव साधुपच्यमानयो-रपि । वसन्ते उप्त वासन्तम् । वासन्तकम्—‘श्रीम्भवसन्ता-दन्यतरस्याम्’ इति तत्रोप्तमित्येतस्मिन्विषये वुञ्णौ । वस्तिः—‘वसेस्ति’ इति ति । वस्तिरिव वास्तेयम्—‘वस्तेईञ्’ इतीवार्थे ढञ् । वस्तौ भवमपि वास्तेय—‘वस्तिकुक्षिकलशिव-स्त्यस्त्यहेडेञ्’ इति सप्तम्यन्तात् भवार्थे ढञ् । वस्तु—‘वसेस्तुन्’ इति तुन् । वास्तु—‘अगारे णिञ्’ इति तुनो णिच्वा इडि । वस्त्रम्—झञ् ॥

वस्त्रं समाच्छादयति संवस्त्रयति—‘मुण्डमिश्र’ इत्यादिना णिच् । वस्त्रात्समाच्छादन इति वृत्तिः । वासि—‘वासिपि-यनिरामिप्रणिध्वनिवादिवनिसदिहनिवाशिवादिभ्य इञ्’ इतीञ् प्रत्यय । वसु—‘शृणुस्तुहि’ इत्यादिना उप्रत्यय । वसुमत्तमो वसिष्ठ । वसुमत्तरो वसीयान् । मतुवन्तादिष्टवीयसुनो ‘विन्मतोर्लुक्’ इति मतुपो लुकि ‘तुरिष्टमेयसु’ इति वर्तमाने ‘टे’ इति

टिलोप । अस्मादेव लुगिधानात् गुणवचनादपि मत्वन्तादिष्टनी-
ग्रमुनावनुमीयेते । वासिष्ठः । वासिष्ठौ । वसिष्ठाः—‘अप्य-
न्धमवृष्णिक्कुरुम्यश्च’ इत्यपत्यार्थेऽण् । तस्य ‘अभिभृगुत्सव-
सिष्ठगोतमाङ्गिरोम्यश्च’ इति बहुषु लृक् । श्वो वसीय श्वोव-
सीयसम्—‘श्वसो वसीयश्श्रेयस’ इति समासान्तोऽच् ॥

आच्छादनेऽयमदादि । स्तम्भे दिवादिरुदित् । स्नेहनादौ
कथादिश्रुरादिश्च । ‘वास उपसेवाया’ ‘निवास आच्छादने’
इति च कथादि ॥

‘वेञ् तन्तुसन्ताने ॥ ९९१ ॥

वयति । वयते । उवाय । उयतु । ऊयु । उवयिथ ।
ऊयथुः । ऊय । उवाय, उवय । ऊयिव । ऊयिम—
‘वेनो वयि’ इति लिटि वा वयादेश । तस्य किति
‘ग्रहिज्यावयिव्यधिवाष्टिविचतिनृश्रतिष्टच्छनिभृज्यतीना दिति च’
इति सम्प्रसारणम् । वकारात् द्विदुर्गुप्यते । अनिति तु
‘लिङ्ग्यासस्योभयेषाम्’ इति अभ्यामस्य सम्प्रसारणम् । सर्वत्र
यकारस्य ‘लिटि वयो य’ इति निषेधात् सम्प्रसारणम् ।
सर्वत्र ऋदिनिधमादिद् । यलि ‘अस्तावद्’ इति निषेधो
न भवति वयेस्तासावमत्त्वात् । अत एव भारद्वाजविकल्पोऽपि
न भवति । किति लिटि ‘वश्चास्यान्यतरस्या निनि’ इति
पक्षे यकारस्य वकारे—ऊयतु । ऊयुरित्यादि । वयादेशस्य
स्यानिप्रज्ञेन निच्चाट्टि ऊये । ऊयाते । ऊयिपे । ऊयिदे ।
ऊयिने । ऊयिनेहे । ध्वमि ‘निषोप’ इति मूर्धन्यभिरूप ।
अत्रापि वकारादेशपक्षे—ऊवे । उवाते इत्यादि । वयादेशाभा-

वरसे 'आदे वः' इत्यात्वे—ववौ । ववतुः । ववुः । ववाथ,
वविथ । ववथुः । वव । ववौ । वविथ । क्रादिनियमादिट् ।
षलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । 'आत ओ णलः' इति णल
ऑत्सम् । अन्यत्र 'आतो लोप इटि च' इत्याहोपः । 'वचि-
स्त्रपियजादीनां किति' इति 'लिट्त्वम्यासस्योभयेषाम्' इति
च प्राप्तं संप्रसारणं 'वेजः' इति लिटि निषिद्ध्यते । तडि
ववे । ववाते इत्यादि । वासा । वास्यति ; वास्यते ।
वयतु, वयताम् । अवयत्, अवयत् । वयेत्, वयेत् ।
आशिषि—ऊचात्, वासीष्ट । यासुटि 'किदाशिषि' इति
किञ्चात् संप्रसारणे परपूर्वत्वे च 'अट्त्सार्वधातुकयोः' • इति
दीर्घः । अवासीत् । अवासिष्टाम् । अवास्त । अवासाता-
मित्यादि । परस्मैपदे 'यमरमनमाताम्' इति सगिटौ ॥

विवासति । विवासते । वावायते । वावाति । वावेति ।
वावीतः—'ई हल्यधोः' इतीत्वम् । वावति—'श्लाभ्यस्तयोः'
इत्याहोपः । लोटि हावीत्वे—नावीहि । वाययति । अवी-
वयत्—'शाच्छा' इति युक् ॥

प्रवाय—'न ल्यपि' इति वेजः संप्रसारणनिषेधः । तन्तु-
वायः—'हानामश्च' इति कर्मण्युपपदेऽण् 'आतोऽनुपसर्गे कः'
इति कस्यापवादः । उत्वा । उत्तम्—संप्रसारणपरपूर्वत्वे ।
निष्प्रवाणिः । नर्व वासः प्रोयतेऽस्यामिति प्रवाणी तन्तुवाय-
शलाका मण्यते । निर्गना. प्रवाण्यो यस्मादिति • बहुव्रीहौ
'निष्प्रवाणिश्च' इति निपातनात्कचभावः । 'गोस्त्रियोरुपसर्ग-
नस्य' इति ह्रस्वः ॥

व्येज् संवरणे ॥ ९९२ ॥

व्ययति । व्ययने । विव्याय । विव्यतु । विव्यु । विव्य-
यिथ । विव्यधु । विव्याय । विव्यय । 'न व्यो लिटि'
इत्यात्वनिषेधः । णिनि वृद्धावायादेशे तस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति
स्थानिवत्त्वात् व्येशब्दस्य द्विर्वचने 'लित्त्वम्यासस्योभयेषाम्' इत्य-
म्यासयकारस्य संप्रसारणे परपूर्वत्वम् । संप्रसारणं चोभयेषां
ग्रहणाद्धलादिशेषं बाधित्वा भवति । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्'
इति वकारस्य संप्रसारणं न भवति । किति 'वचिस्त्वपि'
इत्यादिना संप्रसारणे परपूर्वत्वे द्विर्वचने 'एरनेजाचः' इति
यङ् । थलि 'इडत्यर्तिव्ययतीनाम्' इतीद् नित्यम् । अन्यत्र
क्रादिनियमादिट् । विव्ये । विव्याते । विव्यिपे । विव्यध्वे,
विव्यिद्वे । विव्यिवहे । सर्वत्र 'वचिस्त्वपि' इत्यादिना संप्र-
सारणे परपूर्वत्वे च द्वित्वम् । व्याता । व्यास्पति, व्या-
स्पते । व्ययतु, व्ययताम् । अव्ययत्, अव्ययत ।
व्ययेत्, व्ययेत । आशिपि—वीयात्, व्यासीष्ट । यासः
किच्चात् संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः 'हल' इति दीर्घः । अ-
व्यासीत्^२ । अव्यास्ताम् । परस्मैपदे सगितौ ॥

विव्यासति । विव्यासते । वेवीयते—'स्वपित्यमिद्व्येनां
यटि' इति संप्रसारणे परपूर्वत्वे 'हल' इति दीर्घं च
द्विर्वचनम् । वाव्येति । वाव्याति । वाव्यीत । वाव्यति ।
विहतो 'शाम्यस्तयोः' इत्याकारलोपः । हलादौ 'इ ह-
ल्ययोः' इतीत्वम् । व्याययति—'शाच्छास' इत्यादिना
युक् । संव्याय—'व्यश्च' इति ल्यपि संप्रसारणानिषेधः ।

परिपूर्वत्वे तु 'विभाषा परे.' इति संप्रसारणविकल्पनात्—परिचीय
परिव्यायेत्युभयं भवति ॥

नीवि—'नीव्यो यलोप पूर्वपदस्य च दीर्घ' इति इकार-
प्रत्यये ङित्वाट्टिलोपयलोपयो पूर्वपददीर्घः । नीवी—'ऊदिका-
रादक्तिन' इति वा ङीप् ॥

ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च ॥ ९९३ ॥

ह्वयति । ह्वयते । जुहाव । जुहुवतु । जुहुविथ,
जुहोथ । जुहुव । जुहाव, जुहव । जुहुविव । अत्र
'अभ्यस्तस्य च' इत्यभ्यस्तीभविष्यतो द्वेव प्रागेव द्विर्वचनात्प्रसारणेऽ
न्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वे पश्चात् द्विर्वचनम् । पूर्वं तु द्विर्वचने 'न संप्रसारणे
संप्रसारणम्' इत्यभ्यासस्य संप्रसारणं न स्यात् । व्यवधानान्नायं नि-
षेधः स्यादिति न वाच्यम् । तत्र समानाङ्गग्रहणस्य चोदितत्वात् ।
तत्र णलि वृद्ध्यावदेशयोः स्थानिवच्चादुशब्दस्य द्विर्वचनम् । अत्र
पूर्वं परपूर्वत्वाभावे 'आत औ णलः' इति औत्वं स्यात् ।
जुहुवतुरित्यादौ 'आचिश्रुधातु' इत्यादिनोवढादेशः । तत्रापि
प्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वमवश्यमेष्टव्यम् । अन्यथा 'आतो लोपः'
इत्याद्योपे तस्य स्थानिवच्चात् द्विर्वचने 'आसिद्धवदत्र' इत्यासि-
द्धत्वाद्वचवधानादुवद् न स्यात् । षलि गुणः ; मारद्वाजिनिय-
मादिद्विकल्पः । उत्तमे णलि णित्त्वाभावपक्षे गुणेऽवादेशः । जुहुवे ।
जुहुवाते । जुहुविपे । जुहुविध्वे, जुहुविद्धे इत्यादि । द्वाता,
द्वातासे । द्वास्याति, द्वास्यते । ह्वयतु, ह्वयताम् । अह्व-
यत्, अह्वयत । ह्वयेत्, ह्वयेत । आशिपि—ह्वयात् ।

द्वासीष्ट । यामुटि किञ्चात्प्रसारणे 'हल' इति दीर्घः । अहुत् अहु-
ताम्—'लिपिसिचिद्वश्च' इति परस्मैपदे सिजपवादोऽह् । आ-
त्मनेपदे तु 'आत्मनेपदेऽन्यतरस्याम्' इत्यहो विकल्पनात्—अहुत् ।
अहेताम् । अहुन्त । अह्वास्त । अह्वासाताम् । अह्वासते-
त्युभय भवति, अहि सर्वत्र 'आतो लोप इटि च' इत्या-
होप । इदमहविकल्पन कर्तरीति, कर्मणि—अह्वायि । अह्वा-
सातामित्यादौ चिण्सिचावेव भवत । चिण्णदिटि—आह्वायिपाता-
मित्यादि । एव स्यसिचसीयुट्तासिष्वापि—ह्वायिप्यते । ह्वायि-
पीष्ट । ह्वायितेत्यादि द्रष्टव्यम् । कर्मकर्तरि तु तशब्दे 'अचः
कर्मकर्तरि' इति चिणो विकल्पनात्तदभावे 'आत्मनेपदेऽन्यतर-
स्याम्' इति पक्षेऽह् । तदभावे सिच् । तस्य च पक्षे
चिण्वदिटि—अह्वायि । अहुत् । अह्वास्त । अह्वायिष्टेति
चातूरूप्यम् ॥

निह्वयते । संह्वयते । उपह्वयते । विह्वयते । आह्वयते
'निसमुपविन्म्यो ह' 'स्पर्द्धायामाह' इत्यकर्त्रीभेदाय तद् । अत्र
स्पर्धा धात्वर्थस्य शब्दनस्य हेतुनया विषय इति वृत्त्यादौ स्थि-
तम् । स्पर्द्धमान आह्वान करोतीत्यर्थः । अत्र च ह् इति
न प्रयोगस्थस्याकारान्तस्यानुसरणं विन्तु धातोरेवैजन्तस्य आत्व तु
लक्षणवशादिति निह्वयत इत्यादौ तद् भवति । एकदेशविकृत-
स्यानन्यत्वात् निह्वस्यत इत्यादावपि ॥

जुह्वाति । जुह्वते—'अम्यस्तस्य च' इति प्रसारणे पर-
पूर्वत्वे 'हल' इति दीर्घे धातोरिगन्तत्वात् 'इको सृष्ट' इति
सन निस्त्वाट्टणो न भवति । जोह्वयते । जोह्वोति । जो-
ह्वतः । जोहुवति—'दृशुवोस्सार्वधातुके' इति यणत्र ह्रस्व-

परिपूर्वत्वे तु 'विभाषा परे' इति सप्तसारणविवक्षणात्—परिदीय
परिख्यायेत्युभय भवति ॥

नीति—'नोव्यो यलोप पूर्वपदस्य च दीर्घ' इति इमार-
भत्यये द्वित्वाट्टिलोपयलोपयो पूर्वपददीर्घ । नीति—'वृद्धि-
रादक्तिर' इति वा दीप् ॥

द्वेज् स्पर्धायां शब्दे च ॥ ९९३ ॥

द्वयति । द्वयते । जुहाव । जुहुवतु । जुहुविय,
जुहोय । जुहुव । जुहाव, जुहव । जुहुषिव । अत्र
'अभ्यस्तस्य च' इत्यभ्यस्तीभविष्यतो द्वेज श्रागेव द्विर्वचनात्प्रसारणेऽ
न्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वे पश्चात् द्विर्वचनम् । पूर्वं तु द्विर्वचने 'न सप्तसारणे
सप्तसारणम्' इत्यभ्यासस्य सप्तसारण न स्यात् । व्यवधानाज्ञाय नि-
षेध स्यादिति न वाच्यम् । तत्र समानाङ्गग्रहणस्य चोदितत्वात् ।
तत्र णलि वृद्ध्यावादेशयो स्थानिवन्तादुशब्दस्य द्विर्वचनम् । अत्र
पूर्वं परपूर्वत्वाभावे 'जात औ गत' इति औत्वं स्यात् ।
जुहुवतुरित्यादौ 'आविशुधातु' इत्यादिनोवहादेश ८ तत्रापि
प्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वमवश्यमेष्टव्यम् । अन्यथा 'आतो लोप'
इत्याहोपे तस्य स्थानिवच्चात् द्विर्वचने 'असिद्धवदत्र' इत्यासि-
द्धत्वाद्व्यवधानादुषह न स्यात् । थलि गुण, भारद्वाजानेय
मादिद्विकल्प । उत्तमे णलि णित्त्वामावपसे गुणेऽवादेश । जुहुवे ।
जुहुवाते । जुहुविषे । जुहुविध्वे, जुहुविद्वे इत्यादि । हुता,
हुतासे । हास्वति, हास्पते । ह्यतु, ह्यताम् । अह-
यत्, अह्यत । ह्येत, ह्येत । आशिपि—ह्यात् ।

‘भावेऽनुपसर्गस्य’ इत्यनुपसर्गस्य प्रमाणम् । आहवः—‘निना-
नमाहवः’ इत्यपि प्रमाणे वृद्धा निपातने । निगानमुपसर्गं
नञ्प्रत्ययः । यत्र ग्रासः पानार्थमाहूयन्ते । आहवः—‘जातश्चे-
त्पसर्गः’ इति त्रियामद्वयान्नोप । आहवः नञ्प्रत्ययिने वाहु-
लकात् लिङि । वेनादयस्त्रयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥

वद व्यक्तायां वाचि ॥ ९९४ ॥

वदति । उवाच । ऊदतुः । उवदिय । ऊद । उवाच,
उवद । ऊदिव । यनादित्वात्तिनि मंप्रमाणम् । पिनि ‘ल्लिङ्ग-
म्यामस्य’ इत्यम्यामस्य । वदिना । वदिष्यति । वदतु ।
अवदत् । वदेत् । आशिपि—उवाच । अवादीन् । ‘वद-
न्न’ इति वृद्धिः । विवदिषति । वावद्यते । वावदीति,
वावत्ति । वादयति । अवावदत् । वादयते । अवावदत ।
वदेः कर्माविधत्तायां ‘जगावन्मन्त्रात्’ इति प्राप्तं परम्परदं
‘न पात्रमि’ इत्यादिना निषिध्यते । अभिवदति गुरुं देवदत्तः ।
अभिवादयते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा ।
हजोरात्मनेपद उपसंख्यानन्’ इति पते न
परम्परदे तु कर्तृत्वार्त्तयि । वदने व्याकरणे

पस्य लक्षणिकत्वादनर्थकत्वाच्च न भवति । द्वाययति । जुहा-
वयिपति । अजूहवत् । अजूहवताम् । अजूहवन् । अत्र
'द्व सप्रसारणम्' इति सन्परे चङ्परे च णौ प्रसारणे परपू-
र्वत्वे वृद्ध्यावदेशयो 'णो कृत स्यानिवत्' इति स्थानिवत्त्वा-
द्धशब्दस्य हौ शब्दस्य वा द्विर्वचनम् । चङ्युपधाया द्वस्व ।
इदं च सप्रसारण 'सप्रसारण तदाश्रयं च कार्यं बलीय' ।
इति वा 'णौ च सश्रद्धो' इत्यस्य विषयसप्तमीत्वाद्वा 'आतो
युक्' इति युक् प्राक् प्रवर्तते । कृते चान्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्व
मिति युक् न भवति । नन्वत्र 'अभ्यस्तस्य च' इति अभ्य
स्तकारणस्य ह्यते सप्रसारणाविधानात्सिद्धमेव तदिति किं 'द्व
सप्रसारणम्' इत्यनेनेति । ज्ञापनार्थं तु अभ्यासनिमित्तप्रत्ययेन
व्यवधाने यदि भ्रमति गावेवेति । तेन द्वायकमिच्छति द्वायकी-
यिपति द्वायकीयते सन् जिह्वायकीयपतीत्यादौ सप्रसारण न
भवति । एवञ्च सन्परे चङ्परे णावपि 'अभ्यस्तस्य च' इत्येव
सप्रसारणम् । तच्चाभ्यस्तीत्यविष्यत इति जुहावयिपति । अजू-
हवादित्यत्रापि णिजुत्पत्ते प्रागेव प्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वे च
नैव युक्तं प्रसङ्गः ॥

आह — 'आतोऽनुपसर्ग क' इत्यत्र भाष्ये 'सर्वत्र प्रसारणे-
भ्यो ङो वक्तव्य' इति उपत्यये टिलोपमुक्त्वा 'आतोऽनुपसर्गे क'
इति कप्रत्यये वा परात्वादाद्योपे सप्रसारणे यणि आह इति
सिद्धमित्युक्तम् । उवद् तु आद्योपस्य 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्ध-
त्वाद्भवधानाच्च यवाति ॥

निहवः । अभिहव । उपहवः । विहव । आहव ।
इवनम् । इवः—'द्व सप्रसारण च न्यभ्युपविप्' 'आदि युद्धे'

‘भावेऽनुपसर्गस्य’ इत्यप्रत्यये प्रसारणम् । आहावः—‘निपा-
नमाहावः’ इत्यपि प्रसारणे वृद्धौ निपात्यने । निपानमुपकृपं
जलाशयः । यत्र गानः पानार्थमाहूयन्ते । आह्व—‘आनश्चो-
पसर्गं’ इति स्त्रियामह्यालोपः । आह्वतिः संहृतिरिति बाहु-
लकात् क्तिनि । वेशादयस्त्रयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥

वद व्यक्तायां वाचि ॥ ९९४ ॥

वदति । उवाद । ऊदतुः । उवदिथ । ऊद । उवाद,
उवद । ऊदिव । यजादित्वात्किनि संप्रसारणम् । पिति ‘लित्य-
भ्यासस्य’ इत्यभ्यासस्य । वदिता । वदिष्यति । वदतु ।
अवदन् । वदेत् । आशिपि—उद्यात् । अवादीत् । ‘वद-
व्रज’ इति वृद्धिः । विवदिषति । वावद्यते । वावदीति,
वावत्ति । वादयति । अवीवदत् । वादयते । अवीवदत् ।
वदेः कर्माविवक्षायां ‘अणावकर्मकान्’ इति प्राप्तं परस्मैपदं
‘न पादमि’ इत्यादिना निषिध्यते । अभिवदाति गुरुं देवदत्तः ।
अभिवादयते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा । ‘अभिवादि-
दृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम्’ इति पक्षे प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् ।
परस्मैपदे तु कर्तृत्वात्तृतीयेन । वदते व्याकरणे यज्ञनारायणार्यः,
भासमानस्तत्र सूत्रार्थवक्तीत्यर्थः । कर्मकरानुपवदते उपसान्त्व-
यतीत्यर्थः । वदते यज्ञनारायणार्यः, जानाति वदितुमित्यर्थः ।
गेहे वदते । तद्विषयमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । गेहे विवदन्ते,
विमतिपतिता विचित्रं भाषन्त इत्यर्थः । कुलभाषामुपवदते, उप-
चन्दयतीत्यर्थः । ‘भासनोपसम्भाषाज्ञानयज्ञविमत्युपमन्त्रणेषु वदः’
इति; तद् । भासनं दीप्तिः । उपसम्भाषणमुपसान्त्वनम् । ज्ञानं

सम्यगवबोधः । यत्र उत्साहः । विमतिर्नानामतिः । उपमन्त्रणं
 रहस्युपच्छन्दनम् । एषु उपसान्त्वनमुपच्छन्दनं च धातोरर्थतया
 विशेषणम् । अन्यत् धात्वर्थस्य । संप्रवदन्ते राजानः, सम्भू-
 योच्चारयन्तीत्यर्थः—‘व्यक्तवाचां समुच्चारणे’ इति तद् । व्य-
 क्तवाचो मनुष्याः । समुच्चारणं सम्भूयोच्चारणम् । अर्थस्वभावा-
 द्रुपसर्गयोगः । अव्यक्तवाक्षु पर्यायोच्चारणे च परस्मैपदमेव—
 संप्रवदन्ति कुकुटाः । ब्राह्मणो वदति । सत्रियो वदति इति ।
 अनुवदते कठः कलापकस्य । अनु सादृश्ये, यथा कलापोऽ-
 धीमानो वदति तथा कठ इत्यर्थः—‘अनोरकर्मकात्’ इति
 अनुवदतेस्तद् । अत्र ‘अनु. सादृश्ये’ इति सादृश्यप्रतिपादन-
 परत्वादकर्मकत्वम् । अयमपि योगो व्यक्तवाग्विषय इति अनु-
 वदति वीणा गायकस्येत्यत्र न तद् । अकर्मकादित्युक्तेः
 पूर्वोक्तमनुवदतीत्यत्र च न भवति । विप्रवदन्ते मौहूर्तिकाः,
 विप्रवदन्ति मौहूर्तिकाः, युगपद्विरुद्धं भाषन्त इत्यर्थः—‘वि-
 भाषा विप्रलापे’ इति तद्विकल्पः । विप्रलापो विरुद्धभाषणम् ।
 ‘व्यक्तवाचां समुच्चारणे’ इति प्राप्ते इयं निभापेत्यव्यक्तवाक्कर्तृके
 युगपत् विरुद्धभाषणे तद् न भवति—विप्रवदन्ति शकुनय इति ।
 तथा व्यक्तवाक्कर्तृके विरुद्धभाषणे क्रमिकेऽपि न तद्—मौहूर्ति-
 काः क्रमेण विप्रवदन्तीति । धनकापो न्यायमपवदते,
 धनार्थं न्यायं नाद्विषय इत्यर्थः—‘अपाद्धदः’ इति कर्त्रभि-
 प्राये तद् ॥

अवद्यं पापम्—‘अवद्यपण्य’ इत्यादिना यति गहो निपा-
 त्यते । ब्रह्मोद्यं, ब्रह्मणो वदनमित्यर्थः—‘वद. सुपि क्यप्
 च’ इत्यनुपसर्गे सृष्ट्युपपदे क्यपि प्रसारणम् । चकाराद्यति
 ब्रह्मवद्यम् । अनुपपदादुपसृष्टाच्च ण्यति—वाद्यं, प्रवाद्यमिति ।

मृषोत्रम्—‘सचनूर’ इत्यादिना मान्कर्म्मणो क्यपि न्याचने ।
 प्रवादी—ब्रह्मादिषु ‘चाचिज्याह’ इत्यादिभूत्रेण नन्पूर्वा
 णिगानि । वद, वदावद—‘चाद्योचि’ ‘चरिचलिपतिवतीनाम्’
 न्याग्निना वा द्विवचनमन्यामस्य त्वागागम । प्रियंवदः । वतं-
 वदः—‘प्रियवरो वद सव्’ इति सव् । परिवादी—
 सष्टचाङित्वात् णिनुण् । प्रवादी—‘प्रे ल्य’ इत्यादिना
 विनुण् । परिवादक—‘निन्द्हिम्’ इत्यादिना ण्यन्ताहुन् ।
 वावदूकम्यापत्य वावदूयः—‘कुर्वादिभ्यो ण्य’ इति ण्य ।
 कुर्वादिपाठादेव यदन्ताद्देहकप्रत्यय । प्रवावदूकाड्य * प्रयो-
 गाश्चिन्त्या । लङित्वात् ‘मृडमृद’ इत्यादिना भेद क्व कित्वा-
 त्ससारणम् । जञ्जोद्य—‘अच्छ गत्यर्थवदेषु’ इति अच्छ-
 शब्दन्य * गतिन्वात्ममासे व्यपि प्रमारम् ॥

वादि —‘वमिषपि’ इत्यादिना ङन्प्रत्यय । वत्सः—‘वृ-
 वदि’ इत्यादिना मप्रत्यय । वत्सल कामवान्—‘वत्सा-
 साम्या कामबले’ इति लङ्प्रत्ययो मन्वर्थेन । कामबलशब्दा-
 दर्शनाद्यनन्तां तद्वति वर्तते । वत्साशब्दो वृत्तो कामन-
 लापौ । वत्सतरः—प्रथमवयोतिक्रान्त इत्यर्थः । ‘वत्सोक्षाश्वर्ष-
 भेभ्यश्च सनुवे’ इति प्रवृत्तिनिमित्तननुवोपाधिकार्याहत्मादे स्वार्थे
 ष्टरच् । वत्सशब्दन्य प्रवृत्तिनिमित्त प्रथमवत्प्रत्ययम् । पित्वात् हीप्
 त्रिया—वत्समती । वत्माना समूहो वात्सकम्—‘गोत्रोक्त’
 इत्यादिना वुञ् । वादित्रम्—‘आशिप्रादिभ्य इञोत्रो’ इति
 ण्यन्तादिभ्य । अण्यन्ताद्वा बाहुन्काहृदि । वदान्य—‘वदे-
 रान्य’ इत्यान्यप्रत्यय ॥

अयमाधृषीयश्च ॥

टु ओ श्वि गतिवृद्धयोः ॥ ९९५ ॥

अय वदतिश्च परस्मैभाषावुदात्तेतौ* । श्वयति । शुशाव ।
 शुशुवतुः । शुशुव । शुशविथ । शुशुवयु । शुशुव । शुशाव,
 शुशव । शुशुविव । 'विभाषा श्वे' इति लिङ्यहो सप्र
 सारणविकल्प । अत्र 'सप्रसारण सप्रसारणाश्रय च बलीय'
 इति वा 'लिङ्यहोश्च' इत्यस्य विषयसप्तमीत्वाद्वा पिद्वचनेपुं
 गुणवृद्धिम्यामन्यत्र यदश्च पूर्वं सप्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात् पररूपत्वे च
 यथायोग वृद्धिगुणयोगाववादेशौ । किन्तु तूवडादेश 'द्विर्वचनेऽचि'
 इति स्थानिवत्वाच्छुशब्दस्य द्विर्वचनम् । प्रसारणाभावपक्षे—शिश्वाय ।
 शिश्वियतु । शिश्वियु । शिश्वयिथ । शिश्वियिथु । शि-
 श्विनय । शिश्वाय, शिश्वय । शिश्वयिव । शिश्वयिम ।
 यथायोग वृद्धिगुणयोराययौ । क्तिनियद् पूर्ववत् । स्थानिवत्वा-
 च्छुशब्दस्य द्विर्वचनम् । पिति 'लिङ्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यभ्या-
 सस्य सप्रसारण 'श्वयतेर्लिङ्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध' इति वच
 नान्न भयति । श्वयिता । श्वयिष्यति । श्वयतु । अश्व
 यत् । श्वयेत् । आशिषि—शूयात्—कित्त्वात् 'नचिस्वपि'
 इत्यादिना प्रसारणे 'हल' इति दीर्घ । अश्वत्—'जुस्तम्बु'
 इत्यद् वा, तत्र परे 'श्वयतेर' इतीकारस्याकारे अतो लोप
 पररूप च । अहोऽभावे 'विभाषा घेट्श्वयो' इति पक्षे ऋद्धि द्वि-
 र्वचने इयदि—अशिश्चियत् । आशिश्चियताम् । आशिश्चियन् ।

*उदात्तौ

†सप्रसारणमुभयेषां ग्रहणात् इत्यादि शेष वाचिना 'न सप्रसारणे सप्रसा-
 रणम्' इति वाधित्वा न भवति । किंति 'नचिस्वपि' इत्यादिना सप्र
 सारणे पररूपत्वे द्विर्वचनं शुशुवतु शुशुव । पिद्वचनेपुं इत्यधिक
 मुद्रितशेषे ॥

अशिश्वयः । अशिश्वयम् । अशिश्वय । अशिश्वयाव ।
चट्टोरभावे मिचि अश्वयीत् । अश्वयिष्टामित्यादि । 'हच-
न्तक्षण' इति वृद्धिनिषेधः ॥

शिश्वयिष्यति । शिश्वीयते । शिश्वयते—यटि 'लिङ्गदोः'*
इति वा सप्रसारणम् । शिश्वयति, शिश्वेति । शिश्वत ।
शिश्वयति । लुङि प्रकृतिग्रहणन्यायेन अह्चटो अशिश्वयिष्य-
त्यादि । अटि 'श्वयतेर' इत्यत्र क्षित्पा निर्देशान्न भवति
इति तदेव रूपम् । यङ्लुकि 'लिङ्गदोः'* इति सप्रसारण
लुङा विषयत्वापहाराच्च भवति । सिज्यसे अशिश्वयीत् । श्वय-
यति । अशिश्वयत्, अशिश्वत् । शिश्वयिष्यति, शिश्व-
यिष्यति । अत्र 'विभाषा श्वे' 'णौ च संश्रद्धोः' इति
मनुष्येचइपरे णौ भाविनि पक्षे सप्रसारणे अन्तरङ्गत्वात्परपूर्ववे
वृद्ध्यायो । तयो स्यानिवृत्तान् शुशब्दस्य शिशब्दस्य वा
द्विवचनम् ॥

श्वयधु—'द्विनोऽप्युच्' । शून । शूनवान्—'श्वी-
दितो निष्ठायाम्' इत्यनिटत्वम् । अत्र पदमञ्जरीदौ 'ओदितश्च'
इत्योदितोऽनन्तरस्य निष्ठातकारस्य नत्वविधानादेवेडभावस्य सिद्धे
श्वयतिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । इति ॥

उदकेन श्वयत इति उदश्वित्—'किप् च' इति किप् ।
'उदश्वित' इति निर्देशान् प्रसारणाभावः । 'उदकस्योदसंज्ञायाम्'
इति उदकस्योदभावः । उदश्विति संस्कृतं ओदश्वित्कम्—
'उदश्वितोन्यरतस्याम्' इति सप्तम्यन्तात् संस्कृतमित्यर्थे वा

*"विभाषा श्वे" इति वृत्तम्.

ठक्, तस्य 'इसुसुक्तान्तात्क' इति कादेश । ठगभावे
 प्राग्दीव्यतीयेऽणि—औदाचितम् । श्वा—'श्वः' इति कनिनि-
 निपात्यते । शुन पश्येत्यादौ 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति तद्धि-
 तवर्जिते भसज्ञानिमित्ते प्रत्यये प्रसारणे परपूर्वत्वम् । अतद्धित-
 इति वचनात् 'प्राणिरजतादिभ्योऽन्' इति विकारावयवयो प्राणि-
 लक्षणेऽपि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे 'द्वारादीना च' इत्यैजा-
 गमे च—शाव मासमिति भवति । शौव संकोच—अत्र
 प्राग्दीव्यतीयेऽणि 'शुनस्तमोचे उपसख्यानम्' इति 'अन्' इति
 प्रकृतिभाव बाधित्वा टिलोप । संकोचादन्यत्र—शौवनम् । शुने हित
 शून्यम्—'शुनस्तप्रसारण वा च दीर्घत्वम्' इति गवादिपाठाद्याति
 प्रसारणे वा दीर्घ । अत्र नस्तद्धिते' इति टिलोप कस्मान्न
 भवति । न च प्रसारणस्य सामर्थ्यादिति वाच्यम् । नत कृते
 परपूर्वत्वे टिलोपार्थमेव तन् स्यात् । अन्यथा 'ये चाभाव-
 कर्मणो' इति प्रकृतिभाव स्यात् । दीर्घविधानसामर्थ्यान्न
 भविष्यति । अस्तु अत्रैवम्, अदीर्घपक्षे कस्मान्न भवति । तदु-
 च्यते—ह्य चकारो क्रियेते वा च दीर्घत्व चेति । तत्रान्त्य-
 सनियोगार्थ । आद्यो भिन्नक्रम सप्रसारणमित्यनेन सवच्यते
 प्रसारण चेति । तत्रान्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावात् पुनरपि प्रसा-
 रण समुच्चीयते । तच्चावस्थापनार्थं सट्टिलोप बाधिष्यते । शुनी—
 गोरादिपाठात् ङीप् । शुन इव शेषमस्य शुनश्शेष । एवं
 शुन.पुच्छ । शुनोलाङ्गूल—'शेषपुच्छलाङ्गूलेषु शुन उपस-
 ख्यानम्' इति अलुक् । अकारान्तोऽप्यस्ति शेषशब्दो न केवल
 सकारान्त इति कैयटपदमज्जर्गोदिषु । शुनो दन्त आदन्ता
 'शुनो दन्तदष्टावर्णवराहपुच्छपदेषु' इति पूर्वपदस्य दीर्घ
 एव दष्टादिपूडाहार्यम् । आदष्टस्यापत्य आदाष्टि । श्वभस्त्रस्याप

मस्त्रिः । अत्र 'श्वादेरञ्' इति द्वारादिलक्षण ऐजागमो
 द्वमतिषेधश्च निषिद्धः । अयमेव निषेधो द्वारादौ तदादिवि-
 तापकः । श्वन्शब्दोऽपि तत्र पठ्यते 'श्वादेरञ्' इत्यत्र
 त्रिके इकारादिग्रहण श्वागणिकाद्यर्थमिति । श्वगणेन चरति
 गणिक — 'श्वगणादञ् च' इति चरत्यर्थे तृतीयान्तादृक्-
 । आदिशब्देन श्वायुमिकादिर्गृह्यते । अत्र च 'प्राग्वहतेः'
 ' इति ठक् । इनाद्यन्ताद्यदाऽन्यस्तद्धित उत्पद्यते तदाऽपि
 'ादेरञ्' इति प्रतिषेधो भवत्येव । तथा च तत्र वृत्ति-
 न्तस्य चान्यत्रापि तद्धिते प्रतिषेध इष्यत इति । तेन
 मस्त्रेरिदमिति विग्रह्य 'इञश्च' इत्याणि कृते ऐजागमवृद्धि-
 ययोरभावात् श्वाभस्त्रमिति भवति । यदा पुनरिकारादेरन्य-
 हतो भवति तदा श्वापदप्राया मत्रो मणिः शौवादेष्ट इति
 प्रतिषेध ऐजागमश्च भवति । श्वापदे मवं शौवापदम् ।
 रदम् । 'पदान्तस्यान्यतरस्याम्' इति श्वादे पदशब्दान्तस्य
 दिलक्षण ऐजागमो वृद्धिप्रतिषेधश्च पक्षे निषिध्यते । शुन
 प क्षपशुनम् — 'अव्यय विभक्तिसमीप' इत्यव्ययोभावेऽ-
 दिषु निपातनादच् टिलोपाभावश्च सप्रसारण च । गोष्ठे
 गोष्ठश्च — अयमप्यचतुरादावचि निपातित । श्वानमति-
 त अतिश्व — 'अतिश्वुन' इति टच् । अतेरिति
 'त् निश्वा लोष्ट' इत्यादौ न भवति । श्वेव पापाण
 'त्वा — 'उपमित व्याघ्रादिभि' इति समास । 'उप-
 द्राणिषु च' उपमानयाची य श्वन्शब्दोऽप्राणिषु वर्तते

पुं०	पुं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
—	—	—	—
१२९	५	गो पूर्वं	गो० पूर्वं
"	"	इतित्थानिवत्त्व	इति स्यानिवत्त्व
६५०	१	सतः	सन
"	७	यङ्गु	यङ्गु
"	१८	इण पः	इणप्प
६६२	२४	विनियाम्याम्	विनियाम्यम्
६६२	८	अवोदा	अवोदाम्
"	१११	अवोदम्	अवोद्वम्
